

ТАРАС
ШЕВЧЕНКО

VIII
ТВОРИ

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Т. ШЕВЧЕНКО

Автопортрет з часів Аральської експедиції, 1848 р.

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Т. ШЕВЧЕНКО

ТОМ VIII

ПОВІСТІ

БЛИЗНЯТА

МАНДРІВКА З ПРИЄМНІСТЮ ТА Й НЕ БЕЗ МОРАЇ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ ПАВЛА ЗАЙЦЕВА

ДРУГЕ ДОПОВНЕНЕ ВИДАННЯ

diasporiana.org.ua

Видавництво Миколи Денисюка
Чікаго 1960

TARAS SHEVCHENKO

WORKS

VOLUME VIII

**MYKOLA DENYSIUK PUBLISHING COMPANY
CHICAGO, 1960**

Всі права застережені

Library of Congress Catalog Card Number: 59-12164

Copyright, 1959,

Mykola Denysiuk Publishing Company, Chicago, Ill.

MANUFACTURED IN THE U S A

В цьому томі зміщені два найбільші прозові твори Шевченка: „Близнята“ й „Мандрівка з приємністю та й не без моралі“.

Текст першого з них (повісти „Б л и з н я т а“) зберігся в автографі-брульйоні. Проте, ця перша редакція, пізніше ніколи автором не виправлена, дає нам безперечно один із найцінніших прозових творів Шевченка. Багатий історично-побутовий матеріал, що його щедрою рукою розсилав у цій повісті автор, свідчить про те, як добре він знав і пильно вивчав українське минуле, культуру та побут. Національно-культурна насиченість цієї першої спроби реалістичної історично-побутової повісти з українського життя ще й сьогодні нас глибоко вражає, а психологічні проблеми, в ній поставлені, і досі не втрапили актуальності.

Щодо „М а н д р і в к и“, твору без виразного сюжету, то ця Шевченкова „стара пісня на новий лад“ — ще один із проявів його невпинної ідейної боротьби проти кріпацтва. Автор сам у своєму інтимному „Журналі“ підкреслив ідеологічне значення цієї повісти, зжився з нею і, як видно, чимало пережив підчас праці над нею. Коли між творчим задумом та його виконанням ми бачимо тут певну дисгармонію, то причина цьому та, що поет свідомо приносить форму в жертву дорожчій йому ідеї. З усіх своїх прозових творів він найдовше працював над „Мандрівкою“. На жаль, перша редакція повісти загинула, або її досі не знайдено, а вона б напевне допомгла нам ліпше розкрити даний

творчий процес та причини деяких згиб у мистецькому оформленні твору.

В обох повістях багато й автобіографічного матеріалу. Вийнятково цінні з цього погляду в „Близнята“ довгі й яскраві описи вражіннь поета з часів заслання, а особливо — з тяжкого походу через пустелі до Аральського моря. В „Мандрівці“ знаходимо (вийняткові в творі красною письменства) авторські признання, де він розкриває таємниці своєї творчої лабораторії й оповідає, в яких психологічних умовах відбувалися його творчі процеси та як творилися композиційні плани.

В обох повістях зворушують нас також і яскраві, повні свіжости, спомини поета з його молодих літ.

На жаль, в обох цих повістях може найбільше знаходимо слів, зле прочитаних в оригіналі, коли друковано перше видання, і редакторів нашого видання тяжко було скрізь теоретично реконструувати первісний їх текст; проте, в більшості випадків потрібні поправки пощастило зробити. Особливо це належить до перекручених імен та географічних назв.

*

„Близнята“ переклав В. Прокопович, „Мандрівку“ — Д. Дорошенко. Редагували М. Славінський, П. Зайцев та В. Якубовський при участі О. Лотоцького.

*

Редакція просить читачів звернути увагу на те, що в статтях деяких томів, які вийшли раніше (V, VI, VII, X), повість „Мандрівка“ названо „Прогулянка“. Підчас остаточного редагування тексту т. III-го редакція прийняла назву „Мандрівка“, що більш відповідає назві повісти в російському оригіналі („Прогулка съ удовольствіемъ и не безъ морали“).

БЛИЗНЯТА

Усім освіченим людям відомо і аж надто відомо, що понеділок — день критичний або просто тяжкий і що з понеділка ні одна хоч трохи освічена людина не розпочне нічого поважного; краще вже пролежить цілий день і, хоч яка б там була пильна справа, вона й пальцем не ворухне. Та й справді, — як добре розважити — коли ми задля нікчемного срібника зневажатимемо святі заповіді старовини, що ж тоді з нас буде? Вийде якийсь француз або, не приведи Боже, кущий німець; а від типу, чи пак од фізіономії національної й сліду не зостанеться. А я думаю, що нація без своєї власної риси, що тільки їй належить і тільки її характеризує, просто на кисіль, та ще й на несмачний кисіль скидається.

— Та ба! не так думають інші. От хоч би й наші військові, — куди їм до сучасників: на шляху освіти геть задніх попасають; вони, наприклад, зовсім не вірять у понеділок і цей святий заповіт батьків і дідів наших легкодумно називають бабськими вигадками. А попрохав би я цих прудивусів зазирнути, наприклад, хоч би до «Письмовника» славнозвісного Курганова: саме там сказано, що ще стародавні халдейські маги й зіздарі, а за ними й визнавці науки Зороастрової непохитно вірили, що понеділок — день критичний. Та куди там, — хіба втокмачиш що тому безпардонному вояцтву! Військова, справді військова людина, краще ще раз у карти програє або ще раз возьме в жида пляшку рому-самогону, — так званого «клоповика», аніж запернумерує яку

мудру книжку. От хоч би наприклад — »Ключь къ таинствамъ природы« Еккартсгавзена з прегарними малюнками нашого славнозвісного Єгорова; та куди там, — і слухати не хочуть!

Я все це до того веду, терпеливий читальнику, що, зневаживши освячені премногими літми вірування предків наших, саме в понеділок, вранці рано, з повітсового міста П[ереяслава] п[олтавської] губернії виступив у похід чи то гусарський, чи то уланський полк, — уже добре не памятаю; памятаю тільки, що до збору сурми сурмили; тому й треба думати, що полк був кінний, бо коли б то була піхота, то до збору б у барабани били.

Коли входить або виходить із села чи містечка полк, то це дві великі події, особливо ж, якщо полк, чого не приведи Боже, пробув на постої хоч кілька день: люди вихід його викликає сльози й дуже часто сльози найщиріші. Я це говорю тільки про прекрасну статю, а про чоловіків і наречених не кажу ні слова. Нічого не скажу й про вихід згаданого кавалерійського полку із згаданого міста П[ереяслава], хіба тільки те, що полк провозжало багато мирних міщанок, хоч погода й не зовсім тому сприяла, бо все падав дощ — затяжний, чи то »єхидний«, як його назвав небіжчик Гребінка, сиріч дрібний і обложний. Та не зважаючи на той єхидний дощ, багато міщанок провозжало прудивусів своїх до села N., інші — до містечка Боришполя, а деякі, і то найбезкорисливіші, аж до рубежів київських, себто до перевозу на Дніпрі. А коли полк щасливо перевізся на той бік, то вони й собі, трохи поплакавши, теж подалися за Дніпро й розпорошилися в великому місті Києві та й заховали свої вчинки й сором по глухих притулках усякої розпусти.

Отакі то наслідки дає довгий постій найліпше вихованого полку.

Того ж понеділка, пізно ввечері, київським шляхом поверталася до міста П[ереяслава] молодиця і, не доходячи до міста верстов із чотири, саме напроти »Трибратніх« могил, звернула з шляху й сховалася в зеленому житі. Аж удосвіта вийшла вона з жита на шлях, несучи в руках щось загорнуте в сіру свитку. Пройшовши трохи шляхом, спинилася вона на поворотці та, подумавши недовго, кивнула виразисто головою, ніби на щось велике зважувалася, і швидко пішла вузькою, порослою шпоришем доріжкою. Доріжка та вела до хутора старого сотника Сокири.

Другого дня вранці, себто у вівторок, вийшла пані Парасковія Тарасівна Сокириха погодувати з власних рук усяку дробину — цісарки, гуси, кури тощо (про голуби мав дбати сам пан сотник Ничипір Федорович Сокира).

Уявіть же собі її жах, коли, виходячи на ганок, побачила вона сіру свитку, що ворушилася, неначе жива. З переляку їй здалося, що свитка ніби плаче, мов немовля. Довго вона дивилася на ту сіру свитку, слухала, як вона плаче, і сама не знала, що робити. Нарешті зважилася покликати Ничипора Федоровича.

Ничипір Федорович вийшов, як то кажуть, »негліже«, але все таки в широченних китайчатих червоних штанях.

— Дивись, дивись, мій голубе, що це у нас діється, — каже перелякана Парасковія Тарасівна.

— А що ж тут у нас діється? Я нічого не бачу, — каже Ничипір Федорович.

— А свитка, — хіба не бачиш?

— Свитку бачу.

— А хіба не бачиш, що вона ворушиться, ніби жива?

— Бачу. Так що ж із того? Хай собі ворушиться, — Бог із нею!

— Кам'яний з тебе чоловік! Чи ж не треба подивитися, з чого то вона ворухиться, га?

— Ну, то й дивися, як тобі кортить.

— А тобі не кортить?

— Ні.

— Та таки подивися ти перше, а потім я подивлюся.

— Добре!

І з тим словом підійшов він до свитки, розгорнув її обережно і — о жах! — не міг вимовити й слова, тільки виразисто вказав пальцем на розгорнену свитку та так і застиг на хвилину, а опам'ятавшись від здивування, гукнув: »Параско!« Старенька кинулася до нього та й сама, здивована, звівши догори руки, спинилася перед розгорненою свиткою. Постоявши трохи в такій трагікомічній позі, вона скрикнула:

— Святий великомучениче Іване Воїне, що це ти з нами робиш? .

І, звернувшись до Ничипора Федоровича, промовила:

— От бачиш, не дурно ж мені снилися два малесенькі телятка. Я ж тобі казала, що таки щось неодмінно станеться... Ну, дякуємо Тобі, Господи наш милосердний, — промовила вона, християчись та обережно підіймаючи разом із свиткою два червоненькі немовлятка. — Нагородив ти таки нас, Господи, на старости літях.

— Неси ж їх, Параско, до нашої хати, а я тимчасом пошлю до міста по Притулиху. Нехай вона їх по-своєму в зіллі викупає, та може їм треба ще що зробити.

— А й справді! Глянь, їм, сердешним, пупики зеленою соломиною перев'язано.

— Ну, то неси ж їх, а я пошлю Кліма по Притулиху, — не зовсім спокійно сказав Ничипір Федорович і пішов наказати, що треба.

А слід вам сказати, що ця стара добра пара, проживши багато літ у спокої й добробуті, не

мала й одної дитини, як то оповідається в казці про Єруслана Лазаревича — «смолоду на потѣху, подь старость на помогу, а по смерти на поминь души». Вони довго й ревно молилися Богові й усе сподівалися, а нарешті й сподіватися кинули. Була в них, сердешних, думка хоч чужу дитину за свою викохати. Так що ж маєш робити! Хоч і є вбогі сироти, так їх добрі люди розбирають, а їм не дають, бо вони, бачте, пани, а з панича, мовляв, пуття не буде. Ще минулої весни їздив Ничипір Федорович у містечко Березань, прочувши, що там по вбогій вдові зосталося двоє сиріт — хлопчик та дівчинка. Так що ж? І тих узяв барішівський титар, удівець бездітний і багатир. Отак ні з чим і повернувся сотник додому. І от несподівано велику свою благодать послав Господь на їх праведну, чесну старість.

Радісно, невимовно радісно зустріли вони й провели вівторок, а в середу надвечір приїхав до них їх щирий приятель Карло Йосипович Гарт, аптекар із П[ереяслава]. Гість, поцілувавши, як звичайно, господині руку і поздоровкавшись з господарем, понюхав з мушляної табакирки, що її прислав йому на память його друг і товариш, теж аптекар в Акермані чи Дубосарах, Йосип Карлович Шварц. Заживши табаки й сідаючи на ослоні перед ганком, він сказав майже по-російському:

— У нашому місті новина новину наздоганяє. Сьогодні Андрія Івановича покликали оглянути жіноче тіло, що його випадково знайдено в Альті, коло вашого хутора. А ви, певно, нічого й не знаєте?

Поставивши таке питання, він знову розчинив мушляну табатирку і встромив туди два пальці. Господарі значуще переглянулися між собою й мовчали, а Карло Йосипович провадив далі:

— Ото, коли був я ще студентом у Дорпаті, то там теж стояла кавалерія, а як вийшла вона

з Дорпату, то теж три чи чотири жіночі тіла нам принесли з поліції до анатомічного театру. Поліції байдуже, вона того не тямить, що для нашої науки зручніше чоловіче тіло, а жіноче не так надається: товщу багато, до м'язів не доберешся.

— Ось що, — перепинила його Парасковія Тарасівна — маю до вас просьбу, Карле Осиповичу: чи не будете ласкаві до нас за кума? Нам Господь діточок дарував.

— Та як же воно так? — аж скрикнув здивований аптекар.

— Та отак просто, — коло ганку знайшли ми вчора два янголятка Божі.

— Дивно! — скрикнув знову аптекар і всунув до кишені руку по табатирку.

— А я попрошу ще й Кулину Охримівну: вона теж німкеня, от ви й поріднитесь.

— Ні, вона зовсім не німкеня, вона тільки з Мітави, та це нічого. Я дуже, дуже тішуся з цієї нагоди.

Карло Йосипович, утішений такими приємними запросинами, не міг, як звичайно, провести той вечір із своїми щирими приятелями, незабаром попрощався й поїхав у місто сповістити Кулину Охримівну про прийдешню подію.

Попрощавшись з аптекарем, старі деякий час мовчки дивилися одне на одного. Мовчанку перша порушила Парасковія Тарасівна.

— А як на твою думку, Ничипоре, чи не відправити нам цієї суботи панахиди за втопленицю? Аджеж вона, повинно бути, їх справжня мати.

— І я так думаю, що справжня. Тільки слід пождати до Клечальної суботи, а то, Бог її знає, може вона самогубця, то щоб іще гріха не набратися.

— Добре, пождемо. Тепер уже недалеко й Зелені свята. Та подивися, будь ласка, якого взавтра святого, — як ми назвемо своїх дітей, аджеж вони обидва хлопчики.

Ничипір Федорович дістав київський «Каноникъ» і, озброївшись окулярами, почав перегортати книжку, шукаючи місяця червня. Знайшовши місяць і число, він з радости перехристився й скрикнув:

— Парасковіє! Завтра святих соловецьких чудотворців Зосима й Саватія.

— А чи нема ще яких інших?

— Та на що ж тобі ще інших? Аджеж це святі заступники й покровителі бджільництва. Він ще раз перехристився, згорнув книгу і поклав її під образами.

Треба вам сказати, що Сокира був загарливий пасічник, а до того ще й пасічник-знавець своєї справи. Тому жінка його і не посміла сказати, що імена ті зовсім не були їй до вподоби.

Незабаром після того старі мовчки повечеряли та, помолившись Богу, пішли спати: Ничипір Федорович до комори, а Парасковія Тарасівна у свою кімнату, де, звичайно, були й близняга.

Такою важливою для добрих старих подією позначився вихід кавалерійського полку з міста П[ереяслава].

Щоб оповідання було коротше, не треба б описувати з усіма подробицями ні хутора, ніжé його мирних мешканців, тим паче, що історія ця дуже мало, так би мовити, мимохідь, їх торкається. Але справжні герої мої оце тільки вчора побачили світ Божий, — то що, спитаю я вас, можна сказати про них цікавого сьогодні? Тому, поміркувавши добре, і вирішив я описати й хутір, і мирних його мешканців на те тільки, щоб терпеливий читальник чи читальниця могли ясно бачити, ким і чим оточене було дитинство й молоді літа моїх майбутніх героїв. Аджеж правду каже приказка: «який змалку, такий і до останку». От ми й побачимо, до якої міри та приказка справедлива. Ще говорять, що живі дитячі вражіння такі живущі,

що вмирають тільки разом із нами, та що виховання нічого не зробіть з юности, коли дитинство було оточене грубою декорацією й такими самими акторами; що коли дитинство проведене на лоні божественної природи, під крилом люблячої прекрасної матері і християнина-батька, — то такі прекрасні вражіння необорною стіною оточать людину і захистять її на життєвому шляху від усіх мерзот непевного світу.

Подивімося, до якої міри можна вірити в цю неодмінну правду.

Унікаючи оригінальності, якою так люблять пишатися повістярі наших днів, що возлюбили всім серцем і всіма помислами потворні французькі повісті, навипередки наслідують їх і в простоті юного та вже надшарпаного серця вірять, що вони оригінальніші за самого півбога О[лександра] Дюма. Блажен, хто вірує! — я, Хома невірний, розпочну »старими словами« повість мою так: спочатку опишу докладно місце, себто пейзаж, потім опишу дієві особи, їх хатній побут, характери, звички, хиби й чесноти, а далі вже по спроможі перейду до драми, себто до самої дії. Метода чи манера ця не нова, але це добра манера, а добре, як то кажуть, не старіється (з винятком гарненької красуні, яка — на лихо — вяне передчасно). Розпочнемо ж отак.

На правому березі хоча невеликої, але вславленої річки Альти стоїть хутір старого сотника Сокири, верстви з чотири від міста П[ереяслава], себто саме проти того місця, де скажаний честоловник Святополк Окаянний зарізав рідного, праведного брата свого Бориса. На тому ж місці, за переказом Кониського, відбулася й Кривава, або Тарасова ніч року 1630. Отож саме проти того святого місця й стоїть хутір сотника Сокири; сам він не дуже мальовничий, — занадто вже чепурний, аж до педантизма, але нагородою за це правдиво рюїздалівський пейзаж око-

лиць. Береги Альти поросли високими очеретами, так, що самої річки не видно, хіба що навпроти Сокириного хутора, [де] на широкому просторі густі зелені очерети — порозтинані купами розлогих гіллястих верб та старих осокорів. На лівому боці Альти з-поза зелених верб виглядає невеличка біленька церква; збудували її своїм коштом христорюбиві міщани міста П[ереяслава] саме над тим каменним стовпом, що відзначав місце смерти неповинного Бориса. За цвинтарем аж до самого міста стелеться рівнина, засіяна житом та пшеницею й рясно вкрита історичними могилами. І що ближче до міста, то могили ті [все] вищі й частіші, так що міського валу здалека зовсім не видно, і здається, що місто збудоване на могилах. Саме місто П[ереяслав], як взагалі міста, здалека показується в тумані, але з того туману здіймається над г[оро]дом біла восьмикутна вежа, що її увінчує зелена готична баня з золотою главою. Це собор прекрасної, граціозної, напіврококо, напіввізантійської архітектури, що його збудував славний «анафема» — Іван Мазепа — року 1690. Ледве проступає на сіренькому тлі й друга темна дерев'яна вежа з плескуватим восьмикутним дахом. Це церква Успіння, вславлена року 1654 тим, що тут склав присягу на вірність московському цареві Олексієві Михайловичу гетьман Зиновій Богдан Хмельницький з старшиною й депутатами всіх станів народу українського. Далеко за містом синіють високі гори дніпровії.

Геральдичний дуб роду Сокири не сягає легендарної високости. Посадив його в темній шляхетській діброві дід Ничипора Федоровича — Карпо Сокира, «голштинець», що повернувся додому з Петербургу після смерті імператора Петра III-го не так, як інші «голштинці» — голий та голодний, а з чималою торбою голяндських червінців, з рангою ротмістра гвардії і з празами «потомственного дворянина». Повернувшись до свого

рідного П[ереяслава], він на велику собі радість оженився без перешкод з дочкою тодішнього полковника п[ереяслав]ського, цигана Іваненка й узяв у посаг за жінкою хутір з усіма угіддями та кількома сотнями [десятин] орної землі й лук по берегах річки Альти. Через рік чи через два він залишив молоду жінку й сина-однолітка, записався портупей-майором у «себулдинці» і подався з полком геть по-за межі України. Незабаром почали «себулдинців» повертати в регулярне військо, чому немалий опір ставив і майор Сокира, а за це його з іншими «супротивниками» й було покарано на горло в чотирьох городах, на чотирьох майданах одного й того самого дня; право ж шляхетства було залишене його синові-недоліткові. Так трагічно скінчив свою кар'єру насадитель родословного дуба роду Сокирів — Карпо Сокира, голштинець.

З малого Федора Сокири, що залишився єдиним спадкоємцем прав і маєтку батьківського і єдиним сином чадолюбивої матері. вийшов порядний хлопець, по мимо піклувань ніжної пані-матки. Він добре вивчився читати книги церковні і світські, вивчився письма й милозвучного церковного співу. А всього того вивчив його, не оглядаючись ні на які благання найніжнішої матусі, чесний соборний дяк Степан Перепелиця.

За тих щасливих часів, хоч шляхта й не відчувала потреби в освіті, чи, певніше, їй не наказували вчитися, молодий Федір несвідомо відчував користь науки й невідступно прохав матусю, щоб вона відвезла його до Києва й оддала вчитися до бурси.

По довгих і настирливих просьбах сина матуся зважилася нарешті відвезти його до київської бурси. Віддавши ж до бурси, доручила його доглядові тодішнього інспектора бурси, чи академії, отця Діонісія Кушки, старця суворого й богобоязливого, а доручила його вона [тії] опіці для

того, щоб мала дитина не навчилася часом злодійства чи розбишацтва. На шкільній лаві чи на подільському базарі заприятелював він з славнозвісним пізніше Іваном Левандою, Григорієм Гречкою і тоді вже філософом Григорієм Сквородою, а більше нічим не позначилось його бурсацьке життя. Вчився він добре, а кінчив отак: одного разу приїхали на подвіря своє у Київ славні запорожці провозжати товариша свого Ярмолу Кичку в межигорський монастир і справили братові своєму пристойне прощання з світом, себто закупили на Подолі горілки, поналивали її в цебри та й вирушили урочисто з цеховою музикою до Межигіря, частуючи по дорозі кожного горілкою з михайлика. А сам брат, що із світом прсщався, знай витанцьовує собі попереду музиків. Привабила така чарівна картина вже не зовсім юного Федора Сокиру; не надумуючися довго, плигнув він із високого муру братського монастиря (на той випадок браму було замкнено) і пристав до запорозької братії.

Після цієї події слід його озвався у Великому Лузі запорозькому. З запорозькими депутатами, разом із Головатим, їде він до Катерини Великої; потім з'являється на нецеремонливому обіді у генерала Текелія, а після знищення низового війська запорозького повертається щасливо до міста Переяслава з рангою капітана й правами «потомственного дворянина».

Відправивши панахиду за свою матір, осівся він у родовому хуторі добрим гречкосієм і незабаром оженився. За того щасливого часу відновив він свою шкільну знайомість з соборним протоєреєм Григорієм Гречкою, а через нього із славним уже вітією Іваном Левандою і з справжнім уже філософом Григорієм Сквородою. А тимчасом його син-первісток Ничипір зростав, а батько, забалакавшись з містиком-філософом, все думав, як би сина просвітити, та, не додумавшись, узяв

та й помер, а юний син, як то кажуть, у дурнях опинився.

Але доброму Провидінню угодно було заступити гарного й безрідного хлопця від темряви нецтва, а може й вивести з безодні розпусти, і Воно послало йому благочестивого і премудрого просвітителя й заступника — отця Григорія Гречку, протоєрея переяславського.

Коли не можеш про ближнього твого говорити добре, то не кажи про нього лихого, — євангельське правило. Та ба! не завжди можна його додержувати в нашому житті, повному гріха й наклепів. Отож і мені, ревному прихильникові святої правди, доводиться сказати декілька слів про матір малого Сокири, та ще й таких, що хоч і не казати. Добра слава — для нас річ свята, а для жінок і тим паче, вона ж, на нещастя, не користалася доброю славсю на всю землю переяславську. Її вкрав з батьківського дому Сокира, і вони тайно взяли шлюб за гряницею, себто за Дніпром у Трахтемирові. Виходить, побралися вони захоплені коханням, а подружжя з захоплення, як відомо, рідко буває щасливе. Отже, може кумоньки-голубоньки не зовсім уже й клепали. Та хоч як воно там було, а отець Григорій розмислив, що краще буде взяти дитину до власних рук. І, на мою думку, він зробив розсудливо й великодушно, бо я мало вірю в виховання [дітей] і найстатечнішими матерями, особливо коли в них дитина-одинак.

Малому Сокирі повертало на сьомий рік, а тому отець Григорій одного хмарного ранку проказав хлопцеві молитву перед навчанням і розгорнув перед ним граматку. Як же він здивувався, коли хлопець, не запинаючись, прочитав йому всю абетку. Добрий знак, — подумав отець Григорій і показав йому буки аз — ба тощо. Помітивши незабаром, що хлопець тямущий і доброї поведінки, почав він його вчити, крім

словянської, ще трьох мов: жидівської, грецької й римської. Він, мабуть, мав на думці зробити з нього доктора принаймні любомудрія, себто філософії. Хлопець же, хоч і гадки не мав про великі плани свого великого вчителя, проте старвся собі нишком і на десятому році віку свого легко читав Давида, Гомера й Горація, а на одинадцятому привітав свого начальника з новим роком усіма чотирма мовами, прочитавши йому вірші, написані в Київській Духовній Академії чотирма мовами — на пошану митрополитові київському Серапіонові. Наставник, обнявши з радощів учня, промовив: »Зерно впало на добрий ґрунт«; та все ж намір зробити з Сокири філософа всіх наук не справдився.

Минав йому п'ятнадцятий рік, як він почав учитися у свого вчителя музики. Отець Григорій знав, що для ліпшого ушляхетнення серця людського потрібна музика і тому листом попросив приятеля свого, філософа Сковороду показати своєму улюбленикові початки музики. Філософ, не гаючися, прийшов у П[ереяслав] разом із своїми нерозлучними друзями — з флейтою й собакою і з успіхом почав навчати {хлопця} »сладкозвучія«. Наука йшла добре, і не більше, як за рік, вони разом з учнем виспівували різні канти й дуети, а на імянинах отця Григорія, по вечері, на велике задоволення гостей, проспівали вони під акомпаніамент гуслів сатиричну пісню Сковороди, що починається так:

Всякому городу свій нрав і прѣва,
Всяка имієть свій ум голова...

Сокира мій справді робив великі поступи в засвоєнні музики, якщо взяти на увагу правдиву філософську недбалість його вчителя. Містик-філософ одягне, було, сіру свитину, накриє голову солом'яним брилем, возьме флейту й гайда світза-очі, а вірний супутник його за ним. Піде він

було, в Березань, за тридцять верстов од П[ереяслава], по дорозі зійде на стародавню високу могилу, що її звать »Вибла«, зійде єдине по надхнення і, зачерпнувши з надр її »малую толику« цього, тільки богам властивого дару, поспішає поділитися цією благодаттю з приятелем своїм Якимом Лукашевичем у Березані. Проживши тиждень у приятеля, їде відвідати другого, а там третього: а за місяць, дивись, він уже в Києві: сидить із другом своїм Іваном Левандою на лавочці коло брами й читає імпровізовану дисертацію про звязок душі людської з світилами небесними. А наш вітія прославлений і дисертації приятеля слухає, і проповідь на ближчу неділю готує. Перебувши трохи в Києві, він опиниться в Стайках, а звідти в Трахтемирові, а ще через день і в Переяславі.

Преподавши лекцію музики, він знову вирушає на відвідини до друзів своїх, але вже через Яготин до Полтави й далі.

Гречка вже лагодився був писати до Борнянського (теж свого товариша з бурси), бо бачив у молодому Сокирі справжній геній музики й голос архангельський, та доля зовсім інакше судила.

Швидко наближався вагітний подіями 1812 рік, а молодому Сокирі кінчалось девятнадцять літ од народження.

Нарешті привів на світ свої потворні діти отой страшний 12-ий рік. Як жертва цілопалення, спалахнула вогнем »святая Бѣлокаменная«, і від краю до краю по всьому царстві залунав заклик, щоб виходило все — старе й мале — гасити вожжою кровю велику пожежу московську.

Дійшов той тривожний заклик і до рубежів нашої мирної України. Заворушилася вона, мати моя рідная, заворушилося охочекомонне й охочепішеє військо українське. Не витримав мій парубок, розбив псалтир і гуслі, втік та й записався в місті Пирятині до полку, під команду пирятинського полковника Миколи Свічки,

Довідавшись про все це, Гречка листом прохав друга свого Миколу Свічку не залишати без опіки його вихованця на кривавому шляху воєнному. І приятель це виконав, як дбайливий батько. Надавши парубкові перший уряд, вирушив полковник Свічка із славного міста Пирятин на похід на супротивного галла і на двадцять язик.

Коли полк переходив через місто П[ереяслав], то отець Григорій на чолі духовенства зустрів козацтво коло міської брами, благословив хрестом і окропив святою водою. А як підійшов до чада душі своєї, то звів догори повні сліз очі й промовив: »Господи, заступи тебе й охорони тебе!«

Коли криваві події дійшли до бажаного кінця, і зубатого звіря французького замкнули в англійську будув, то й наше славне козацтво розійшлося по хуторах та селах і, похсвавши зброю воєнну, взялося за плуги та рала.

У половині 1815 року Сокира повернувся сотником до свого рідного П[ереяслава] та, на великий сум свій, не застав уже живим свого добродія, отця Григорія. Він знайшов тільки в міській ратуші заповіт небіщика на своє ім'я. А заповітом тим незабутній добродій одписав йому частину своєї бібліотеки, що складалася з дорогих видань давніх класиків, жидівської біблії, французької енциклопедії та рукописного примірника літопису Кониського, на першому аркуші якого написано було власною рукою преосвященного так: »Юному моему другу и собрату Григорію Гречкѣ, доктору богословія и другихъ наукъ, на память посылаєть смиренный Г. Конисскій«.

Крім бібліотеки, одказав він йому ще дорогу скрипку й свої улюблені гуслі, на яких з внутрішньої сторони намальовані були дві пастушки, що танцюють з ціпками, та пастух, що грає на флейті під липою над струмочком.

Сокира відправив панахиду за праведну душу свого добродія і, перенісши дорогоцінну спадщину до свого спустілого хутора (мати його теж умерла), почав приводити до ладу свою дідівщину; поладнавши ж нашвидку, що можна було, запросив духовенство і спочатку собором освятив відновлену оселю, а потім собором [таки] відправили панахиду за спокій душі батька, матері й усіх ближчих родичів та за найближчого й найщирішого добродія, отця Григорія. По відправі він, за звичаєм предків своїх, нагодував різного стану людей може з тисячу душ, не лічучи міського духовенства й шляхти.

Зоставшись сам на своєму хуторі, почав він нудьгувати і довго, кілька місяців, нудив він світом та не знав, що з собою робити. Аж якось увечері пригадав він святе речення: »Не добро бути чоловіку єдину« і другого дня вранці, осідлавши коня, поїхав у Сулимівку. А там у нього, коли він ще на війну не ходив, зростала на прикметі маленька дівчинка, дочка небагатого панка. Знехтувавши звичаї предків, він сам без сватів перебалакав з батьком, з матір'ю, а також із суженою та після Різдва вони собі й повінчалися, нівроку.

По такому хапаному весіллі ніби й не слід було сподіватися сімейних радощів, а проте вийшла благодать, та ще й яка! Поперше, молода жінка Сокири — красуня, та ще й яка красуня! Дай Боже іншому хоч би й уві сні таку красуню побачити. А подруге, була вона найчистішого, непорочного серця і вдачі тихої й покірливої. Сказати просто — і над нею, і в ній самій було благословення Боже. Одне тільки й можна було сказати про неї, і не те що лихе, а трошки смішне. Їй, сердешній, довелося минулого літа погостювати місяць у своїх багатих родичок у містечку Оглаві, а родички ті саме тоді повернулися з Києва, чи, ліпше сказати, з якогось київського пансіону, і були

надзвичайно освічені. Отут вона, сердешна, трохи й похитнулася. Від них вона довідалася, що читати їх учать не для одного молитовника, а й ще для дечого, що найвище щастя для добре вихованої панночки — носити якнайвищий станик і причаровувати кавалерів. А яких чарівних пісень од них вона вивчилася: і як »стонеть голубокъ«, і як »дубъ тотъ при долинѣ, какъ рекуть на часахъ«, і як »пастушка купається въ прозорачныхъ струяхъ«, і як »закричала она: ахъ!«, побачивши нескромного пастушка, і навіть »О, Фалалей, Фалалей«, і ту вивчила. Та як же його й не вивчитися в таких освічених панночочу, а вона, чарівниця, ще й на гітарі грала. Впало це в око її молодому чоловікові, та він розмислив, що найкраще буде не звертати уваги на ті пісні: поспіває, поспіває та й перестане, коли не буде кому слухати її модних пісень. А іноді то він і кепкував, особливо, коли проходив день тихо, без співів.

— А що це, Параско, — скаже він — сьогодні весь день мовчиш, хоч би заспівала якої чужоземної пісні.

— Якої ти ще там вигдавав, чужоземної?

— Та хоч би отієї, як та »пастушка полоскалася въ струяхъ«.

— Не хочу. Співай сам, коли хочеш.

— Добре, я заспіваю.

І він поволі розкривав гуслі і, стиха пригравуючи на них, співав своїм чарівним тенором з найглибшим почуттям:

Не ходи, Грицю, на ті вечорниці...

І коли кінчав пісню, жінка падала йому в обійми, обливаючися гіркими слізьми, і він тоді казав їй, цілуючи: »Оце тобі справжня модна пісня«. Так він поволі й зовсім одхилив її од сучасної освіти, а про багатих і одукованих родичок та про їхні модні пісні з того часу вже й згадки не було.

Пестощами й насмішками довів він її до того, що вона й сама почала сміятися з бсячих талій.

пераяславських панночок і по довгій роздумі одягла свій національний костюм, на велику радість своєму чоловікові. І, Боже мій, яка ж вона гарна була в своєму рідному вбранні! Така гарна, що коли б я був банкіром, от хоч би таким, як Ротшільд, то я б інакше й не одягав свою баронесу.

Та ба! не всім доля судила зазнати в житті таких великих радощів, як ті, що ними тішився Сокира. І він уповні цинив цю благодать Божу.

Милуючися на свою красуню Параску, не забував він і про господарство. Оглянув спочатку свою дідівщину та, добре розміркувавши, вирішив він оддати орну землю з половини козакам із Сулимівки. Кріпаків при хуторі не було. Та він тому й радий був, що їх не було. На цей клас нашого народу дивився він, як справжній філантроп. Прибережжя річки Альти зоставив він за собою для худоби й викошував тучні луки толокою, а в липовому гаї на леваді, що підходила до самого хутора, надумався він одновити батьківську пасіку. Це стало йому за улюблену мрію. Та й справді: що з усіх наших промислів може бути невинніше за пасіку? Він негайно написав до Стародуба, щоб на весну прислали пасічника: тоді ще не було Прокоповича, славного нині бджоляра, і тому потреба примушувала звертатися до пасічників-самоуків.

Пасіка, заснована ним у липовому гаю за допомогою старовіра з Єльонки щороку примножалася й за пять щасливих літ виросла до пяти тисяч колод. Господь благословив його почин: тепер він був пан на всю губу. Пасікою своєю він одхилив од себе все, що в зносінах з людьми з конечности звязане з наживою, а разом з тим і все гидке й низьке.

Щасливий, стократ щасливий той чоловік, що потрапив одіпхнути від себе все недостойне людини і задовольнятися тільки добром, придбаним власною працею. Таким щасливцем був Сокира.

Перебуваючи в німецьких землях, уважно

придивлявся він до тамошнього сільського побуту й тепер пристосовував до свого хутора те, [що там бачив]. Така сама німецька чистота й порядок у всьому. Щоправда, нашого брата-маляра хутір Сокири не вразив би своїм зовнішнім виглядом, зате не-маляра він дивував порядком.

З усіх слов'янок чорнобриві землячки мої мають цілком заслужену славу чепурних господинь. Але в мадам Сокири прикмета ця була доведена до крайности. Їй, було, звичайно й уві сні сниться, що в неї або в покоях підлогу не вимито, або в пекарні долівку глиною не вимазано; так щоб така нечистість не каламутила її невинного сну, вона наказувала Марині що Божого дня підлогу вимити та ще й вишарувати, — здавалося б, уже й досить того, так же ж ні! — а ще й київським піском посипати, таким піском, що ви його й не в кожного губернатора в канцелярії знайдете. Вона сама його привозила щороку з Києва, коли їздила туди на [15] серпня.

Карло Осипович казав завжди й кожному, що коли він і бачив рай на землі, то саме в господі Парасковії Тарасівни, і більше ніде.

В пасіці панували така ж чистота й порядок, як і в домі. І як тут доречі були Вергілієві »георґіки«, що їх любив перечитувати Сокира, лежачи в катразі. І жадна душа в усьому П[ереяславі] не знала, що старий пасічник (так його прозвано за тиху вдачу та поважну ходу) читав в ориґіналі Вергілія, Гомера та Давида. Напрочуд дивна скромність! Я сам, будши його добрим приятелем, часто гостював у нього по кілька день і, крім літопису Кониського, не бачив у хаті навіть бердичівського календаря. Бачив тільки дубову шафу в кімнаті й більш нічого, але літопис Кониського в коштовних палітурках завжди лежав на столі, і завжди я бачив його розгорненим. Ничипір Федорович кілька разів перечитував його, але до самого кінця — ані разу. Все, всі мерзоти, всі

лютощі польські, шведську війну, Біронового брата, який у Стародубі відіймав у матерів немовлят і давав їм годувати грудьми цуценята для своєї псярні, — і це перечитував, але як дійде до голштинського полковника Крижанівського, плюне, згорне книгу й ще раз плюне.

Раз якось приїжджаю я до нього з книгою «Українського Вѣстника», в якій Гулак-Артемівський надрукував дві оди Горація (геніяльна пародія!); прочитавши оди до Пархома, ми з щирого серця сміялися з Парасковією Тарасівною, а він одчинив дубову шафу, вийняв звідти книгу в оправі з собачої шкіри і, розгорнувши її, сказав: «Ану, подивімся, чи сходиться воно з оригіналом?» І тут тільки я побачив латиніста, еллініста та гебраїста і повну шафу книжок, що вмістили в собі письменство всього старожитного світу. А він, прочитавши вголос оригінал, загорнув книгу, поклав її на своє місце і, ходячи тихо по хаті, проказував сам до себе:

Пархома, в щасті не брикай!...

— Прекрасно! І достоту вірно! — вимовив він уголос.

Я й попереду глибоко поважав Ничипора Федоровича за його в усьому благородну вдачу, а тепер, благоговіючи, просто малів перед його лицарською скромністю.

— А що це ми всі, неначе в рот води понабирали? — сказала Парасковія Тарасівна. — Може б так повечеряти ще засвітла?

— А що ж, як вечеряти, то й вечеряти, я й на те пристаю, — відповів Ничипір Федорович.

Вечерю накрито було на ганку, і, як кінчали вечеряти, з-за темного П[ереяслава] встав повновидий красунь - місяць. Ми всі троє замовкли й тільки переглянулися між собою. Картина була така гарна, що можна було тільки дивитися на неї в мовчазній побожності. Ничипір Федорович за-

просив мене з собою ночувати на пасіку, на що я, звичайно, з радістю погодився.

Не було такої другої ночі в моєму житті та, певно, й не буде. Довго розмовляли ми з ним про різні речі й випадком торкнулися моєї струни — народніх пісень наших. Ні один у світі професор літератури не читав своєї лекції про значення, вплив і цінність народніх пісень так, як він. І з якою глибокою любовю вивчив він слова й мотиви наших прекрасних, сердечних пісень!

— Так, — казав він — як порівняєш зворушливу, просту красу наших пісень з сучасними нам романсами, то що в цих бридких витворах побачиш? Крім неморальности — нічогісінько. — І надзвичайно делікатно торкнувся він пісень покійного свого вчителя музики Сковороди. Він сказав: то був Діоген наших днів, і коли б він не komponував своїх вінегретових пісень, то було б краще. А тож, бачте, знайшлися й наслідувачі: хоч би й князь Шаховской, або Котляревський у своїй «Оді на честь князя Куракіна» — відбиток Сковороди! Тільки й тієї різниці, що вчитель мій, як справжній філософ, ні до кого не підлещувався. Того часу «Енеїда» Котляревського не була ще надрюкована.

Я, збираючи народні пісні, багато записав од нього варіантів і самих пісень, що їх раніше ніде не чув.

З усіх його гарних прикмет найкраща була та, що був він надзвичайно релігійний. Більш за все любив він читати Новий Заповіт. Він усім серцем своїм і всіма помислами своїми розумів і глибоко відчував священні істини євангельські. Щонеділі й щосвята їздив він із жінкою на службу Божу до соборної церкви Благовіщення. Разом з прекрасною, гармонійною архітектурою церкви йому до серця припадали й співи семінаристів. Але коли в церкві поставили новий іконостас, зникла гармонія архітектури, і він почав їздити на службу Божу до церкви Успіння, тієї самої, що в ній року 1654

склав присягу Зиновій Богдан Хмельницький зо всякого стану народом на вірність московському цареві. Але коли відновляли цей історичний пам'ятник і через ощадність з шести бань знищили п'ять, то він почав їздити до Покрови. Церкву в ім'я Покрови — незграбної й безхарактерної архітектури — збудував на спомин про здобуття Азова полковник п[ереяслав]ський Мирович, приятель і спільник Івана Мазепи, що його проклинають. У тій церкві зберігається цікавий історичний образ пензля, можна думати, Матвєєва, якщо не якого чужоземця. Образ поділений на дві частини: на горі Покрова Пресвятої Богородиці, а внизу Петро І з Катериною І, а навкруги всі його славнозвісні сподвижники, а між ними й Мазепа, і ктитор церкви у всіх своїх регаліях.

Вислухавши службу Божу, Сокира підходив до образу Покрови й довго милувався ним та розповідав своїй цікавій Парасковії, що то за люди, що їх під покровою Божої Матері намальовано.

Іноді він оповідав такі подробиці про Даниловича та про зруйнований Батурин, що Парасковія Тарасівна простосердно питала чоловіка: »За що ж Вона його покриває?«

Хоч і повен келих щастям, але завжди знайдеться місце й на краплю отрути. Для повного щастя Сокирі чого б бракувало? А йому бракувало найвищого блаженства в житті — дітей.

Літ шість уже минуло з того часу, коли на хуторі старого сотника Сокири, не зважаючи на присутність отця протоєрея і іншого чину духовного, Ничипір Федорович вийняв свою скрипку (гуслі бо не пасували до тієї пісні) і загравав, приспівуючи:

Ой, хто до кого, а я до Параски...

На це Парасковія Тарасівна плюнула й вийшла з світлиці, а Карло Осипович та Кулина Охримівна, не кажучи ні слова, і теж не звертаючи

уваги на чин духовний, вхопилися за руки та й пішли витанцьовувати:

О, mein Heber Augustin...

І того ж вечора друга пара — кум з кумою, — їдучи від Сокири до міста, співали тихенько на два голоси:

Одна гора високая,
А другая — низька...

А отця протоєрея і братію тієї ночі поклали спати в новій коморі, бо ніч була неспокійна, то щоб чого, боронь Боже, не сталося. Карло Осипович і Кулина Охримівна, потанцювавши досхочу і сказавши господарям: „Gute Nacht“, сіли у свою біду й поїхали до міста, розмовляючи потихеньку і все по-німецькому.

То був великий і радісний день для бездітного Ничипора Федоровича й Парасковії Тарасівни: того дня вони охристили й у прийми взяли двох близнят-найдів і бучно справили христини. Так бучно, що бабка-сповитуха довго ще говорила потім: »народилася, охристалася й помру, а не побачу таких хороших христин, як були у старого сотника«.

І от минуло шість год од тієї великої події в господі Сокири. Якось надвечір сиділи вони, себто господарі, з нерушимим другом своїм Карлом Осиповичем. Перед ними на темно-зеленій луці, що доходила до самої Альти, гралося двоє діток у червоних сорочечках, неначе два червоні метелики миготіли на темній зелені. З ганку всі троє мовчки милувалися ними. І здавалося, у всіх трьох співбесідників разом з поглядами й думки були скеровані на дітей. Довго дивилися вони на них. Перша порушила мовчанку Парасковія Тарасівна:

— Розсудіть ви нас, голубчику Карле Осиповичу, що нам робити? Я кажу, що діти ще малі, а Ничипір Федорович каже; »То дарма, що малі,

а вчити треба». Де ж тут, скажіть таки, Христа ради, правда? Нехай би ще хоч рік погуляли, а він після Покрови думає вже й починати.

— Давно, давно пора починати, — сказав Карло Осипович. — Я давно думав про це.

— Свята Варваро Великомученице! Чи боїтеся ви Бога, Карле Осиповичу?

— Боюся, дуже боюся, Парасковіє Тарасівно! І скажу вам, що коли мені було тільки п'ять років, то я читав дещо на память із Шіллера. Небіжчик Коцебу сказав раз, коли я прочитав його поезію на память, що з мене вийде великий поет, а на ділі вийшов маленький фармацевт. Ось як, Парасковіє Тарасівно, і великі люди часом помиляються.

— Та байдуже, хай собі помиляються! але подумайте самі: після Покрови!

— Авжеж, авжеж! Що швидше, то краще.

— Ну, і знайшла я в кого оборони шукати, — подумала Парасковія Тарасівна, але не сказала, а Карло Осипович, заживаючи табаки, примовляв:

— Так, так, треба вчити. Тож ваша приказка говорить, що за вченого двох невчених дають, та й то не беруть.

— Так ось що: ми вас, Карле Осиповичу, слухаємо, як самого Бога. Пождіть, мої голубчики, хоч до Пилипівки. Там дасть Бог піст — час тихий, їм, нашим рибонькам, все ж легше буде.

— До Пилипівки? Як на вашу думку, можна пождати? — спитав Ничипір Федорович.

— Не можна. Життя коротке, а наука вічна, — каже великий Гете.

— Господи, що я наробила! — подумала Парасковія Тарасівна. — І нащо я йому говорила про дітей? Тепер, я вже знаю, добра не буде. — Ну, ви собі як там хочете, — промовила вона вголос — а я вам до Пилипівки не дам дітей мучити.

— Ти їй хоч би що, а вона своє, — сказав Ничипір Федорович. — І скажи мені, звідки ти такої натури набралася?

— Та від вас же й набралася: ви по-моєму нічого не хочете зробити, то й я по-вашому теж не хочу.

Саме тоді діти підбігли до ганку, і Карло Осипович, голублячи їх, спитав:

— А що, Зося, чи хочеш ти грамоти вчитися?

Зося жваво відповів: »Хочу«.

— А ти, Ватю, теж хочеш учитися грамоти?

— Теж хочу, — запинаючись, одповів Ватя.

— От бачите, Парасковіє Тарасівно, а ви спляєте їхню охоту!

— Та Бог із вами, Карле Осиповичу, я вже не спляю. Тільки треба обміркувати, як те все до ладу зробити .

— То правда, — сказав Ничипір Федорович. — Ось що, Карле Осиповичу, ви живете в місті і через вашу професію зустрічаєтеся зо всякого стану людьми. Чи не трапиться вам часом семінарист, хоч і не дуже вчений, та аби не завзятий, — поєднайте його до наших дітей.

— З великою радістю шукатиму такого чоловіка. Є в мене один знайомий семінарист, великий майстер хемічні досліди робити. Цей, що правда, не підходить, але я в нього розпитаюся.

— Будьте ласкаві, Карле Осиповичу, от ми їх і посадимо за т м у - м н у, моїх голубчиків, — сказав Ничипір Федорович, пригортаючи до себе дітей.

Про цих дітей, майбутніх героїв моєї повісти, повинен би я більше оповісти, та не знаю, що можна особливого сказати про п'ятилітніх хлопчиків. Діти, як діти — гарнесенькі, повновиді, рум'яні, як недостигла черешня, та й годі. Хіба тільки те, що одне на одного схожі, як дві черешнині, що ледве зарум'янилися.

Сказавши одне одному на добраніч, Карло Осипович сів у свою »бїду« та поїхав до міста, Ничипір Федорович, поблагословивши дітей »на сон

грядущий», пішов у свою пасіку, а Парасковія Тарасівна, поклавши дітей спати й проказавши молитви на сон грядущим, запалила каганець і теж лягла спати.

Звичаєм своїм Парасковія Тарасівна на [15] серпня вирушила до Києва, а повернувшись з Києва, по-між іграшками й святими речами — як от шапочки Івана Многострадального, перстні Варвари Великомучениці — та силою всякої всячини, кипарисових образків, майстерно оздоблених фольгою, та інших рідкостей, показала дітям іграшки, яких досі ніколи їм не привозила. З зовнішнього вигляду вони не скидалися на іграшки, а просто були то дві дощечки, обгорнені шкурою. Якжеж діти здивувалися, коли розгорнули дощечки й побачили там зелені товсті аркуші паперу, покарбовані червоним і чорним чорнилом. Їх радощам та здивуванню й краю не було! Невинні створіння! Не знаєте ви, яке лихо заховалося в тих різнокольорових закорлючках! Це джерело ваших сліз, найбільший ворог вашої дитячої солодкої свободи, одне слово — це граматка.

Дожидаючи 1 жовтня, Парасковія Тарасівна сама почала їх помалу вчити розуміти таємничі знаки і за кожну вивчену літеру платила солодким київським бубличком. І, на немале її здивування, вже за кілька день діти читали всю абетку. Та правда й те, що й наволока з бубликами вже спорожніла, і це примусило Парасковію Тарасівну припинити науку. — Та до того ж — гадала вона — близько вже й Покрова, то нехай же вони, мої голубята, хоч малий ще час на волі погуляють.

Ясний обрій юної свободи моїх героїв вкривали хмари. Гроза швидко надходила і нарешті, саме на Покрову в годині дев'ятій вранці, вдавила громом »бідик« Карла Осиповича й появою самого Карла Осиповича, а за ним — о, жах! — появою чогось довжелезного, в заялозену халаті, в старій куцій фризівій шинелі (певно, на виріст шитій).

Це й був ніхто інший, як сам світильник [науки], або, простіше мовлячи, вчитель, що його викопав Карло Осипович у брудних семінарських авдиторіях.

Степан Мартинович Левицький — особа причетна до цієї повісти. Отже, годиться і про його персону сказати декілька слів.

Він був один із багатьох синів найубогішого з усіх на світі дияконів, отця диякона Мартина Левицького, не памятаю добре, з Глемязова чи з Ірклієва, памятаю тільки, що з золотоноського повіту.

Дивні й незрозумілі присуди долі людської. Хоч би й такий, можна сказати, дикий присуд: Ничипорові Федоровичу, людині заможній, не послати за всі його молитви й єдиного, мовляв, чада, а з убогих найубогішому дияконові завалити дітьми й без них тісну хату. І то, ніби на сміх, — одне від одного дурніше й бридкіше. От, наприклад, хоч би й цей, що стоїть тепер перед очима Ничипора Федоровича, навчитель. Неподобно довга суха постать з такими ж незграбними кістлявими руками. Обличчя опойкового кольору з величезним носом, з довгим загостреним підборіддям, що виступає вперед, з чималими звислими вухами, і до всього того з розпухлою нижньою губою, так що ліній рота не можна було визначити; трудно б визначити й обрис очей, бо вони запливли від снів. Внутрішні прикмети Степана Мартиновича були в повній гармонії з зовнішніми. Так, наприклад, спитав його одного разу професор на іспиті: »А ти, Степо, скажи, що памятаєш. Я й тим задовольнюся«. І Степа, подумавши чимало, сказав: »Я памятаю, що була пожежа за Трубайлом та ще потім в Андрушах«. — »Ну, добре, Степо, добре! З тебе й того досить«. Він ніколи не просився на свята додому, бо добре знав, що свята обминають їх напівзруйновану хату, а проводив свята в тих самих холодних брудних класах, де

перед тим проводив і велику чотиридесятницю. Трапилося якось, що кілька товаришів зосталося на свята в семінарії. Як добрі діти, послали вони батькам письменні привітання з святами, просячи наприкінці кучеряво написаного послання прислати їм на свята потроху всячини. За прикладом братії надумався й Степа скомпонувати посланіє до своїх убогих батьків «словеси такими»:

»Найдорожчі батьки!

»Висилаючи цього листа з північного города, богоспасаємого Переяслава, я остаюся ваш син...« і, подумавши, додав: »я вітаю вас з наступними святами і бажаю, щоб ви задля Різдва Христового прислали хоч ворочок пшона та шматок сала, із ласощів — хоч шкапові чоботи та...«. Тут він знову задумався, а лукавий приятель його Лука Нестеровський підкрався, вихопив недокінченого листа, показав усій братії, — і почалася кумедія. З того часу інакше його й не звали, як »пожежа у шкапових чоботях«. А він на те ані слова, так мовчки й одбув.

Поки рекомендував Карло Осипович свого protégé Ничипорові Федоровичу, наймичка Марина уважно придивлялася новій особі і, розглянувши його добре, штовхнула злегка Парасковію Тарасівну й пошепки спитала, показуючи очима на Степана Мартиновича:

— Чи воно живе?

— Живе, — відповіла Парасковія Тарасівна й вийшла з світлиці, а за нею й Марина.

— Ви мою просьбу таки переборщили, Карле Осиповичу! Я ж просив вас рекомендувати для дітей наших учителя тільки не завзятого, а ви привезли якогось діда.

— Нічого кращого й бути не може на те, щоб навчити абетки малих дітей, Ничипоре Федоровичу, — казав Карло Осипович. — На це потрібен тільки автомат, що говорить, та й годі. А де ви знайдете, дозвольте вам сказати, щось краще за

цей екземпляр? Це ж просто золото для ваших маленьких.

— Та хай буде по-вашому! То ми сьогодні договоримося, а з завтрашнього дня й почнемо з Богом.

— А чому ж не сьогодні? — спитав Карло Осипович.

— А то тому — не гнівайтесь, будь ласка — що горбатого тільки могила й виправить. Що з вами не роби, а як породилися ви німцем, так і в могилу теж підете німцем.

— А ви що ж, підете в могилу турчином чи французом?

— Я то інша річ. Я, хвалити Бога, живу вдома, а ви, Карле Осиповичу, в чужій країні, тож не повинні ви забувати, що в нас сьогодні велике свято, а в нашій парафії ще й храм.

— То ви, значить, їдете молитися Богу. Добре діло. Я привезу його вам завтра вранці. А щодо платні, то ми вже з ним умовилися: карбованець у місяць, і два гарнці пшона, а після закінчення граматки халат хоч абиякий та пару чобіт. Згода?

— Та з радістю!

І вони попрощалися.

Другого дня, себто 2 жовтня, з'явився Степа вже сам один на хутір. Прочитавши, як годиться, молитву, взявся він за справу. І з тої пори щодня Божого, яка б не була погода — чи дощ, чи сніг, вранці й увечері ні на що не зважаючи, міряв наш педант шлях із хутора й на хутір, не прискорюючи і не вкорочуючи ходи, наче заведена машина. А що діти були тямущі, то вивчення граматки швидко посувалося вперед, і Ничипір Федорович, на велике задоволення своє, побачив на ділі слушність міркувань Карла Осиповича й багато разів дякував йому за »машину«. І дивна річ. Діти, до того жваві, що не те, що Парасковія Тарасівна, а й сам Ничипір Федорович не міг їх утихомирити,

ледве з'являвся вчитель на подвір'ї, ставали такі ж мовчазні й нерухомі, як і він сам, і підчас лекції сиділи, наче зачаровані, не сміючи навіть мухи з носа зігнати. А вони ж підчас науки й слова зайвого від учителя не чули! Це, мабуть, і була причина їхнього зачарування.

На 1 грудня, себто за два місяці, вивчено було граматку до останньої літери, навіть і — «іже хоцет спастися». Перепитавши учнів своїх з останньої лекції, Степа урочисто встав, взяв їх за руки і, підвівши до Ничипора Федоровича, сказав:

— Граматку скінчили. Проекзаменуйте!

— Я без усякого екзамену вірю. Але що ми робитимемо далі, любий наш Степане Мартиновичу? Чи не возьметеся ви до свят показати їм світську грамоту.

— Можу показати; можна почати хоч би й сьогодні, аби тільки абетка була.

— Ні, сьогодні й завтра нехай погуляють, а почнемо післязавтра.

— Добре, — сказав Степа, взяв кашкет і пошкандибав до міста. На обличчі його помітно було неначе задоволення з себе. Прийшовши до міста, він з'явився в аптеку і, побачивши Карла Осиповича, сказав повагом: «совершив!».

Карло Осипович по-дружньому стиснув йому кістляву руку, дякуючи за прислугу, і запросив його зостатися на обід, забувши, що Степан Мартинович ніколи ні з ким разом не обідав, — навіть у спільній їдальні накладав він звичайно галушок у миску і відходив у куток.

Попрощавшись з Карлом Осиповичем, вийшов він на майдан, тримаючи в руці одержані два карбованці (халат, чоботи та інше він уже раніше дістав). Ходячи базаром, він спинявся, розглядався навкруги себе й знову починав машерувати по базарі. Пройшовши через базар, він машинально потюпав за Трубайло, озирнувся навколо, завернув

на золотоноську дорогу і, поволі пересовуючи ноги, зник за Богдановою могилою.

Немало здивувалися на хуторі, коли призначеного дня навчитель не з'явився; не могли ніяк додуматися, що б то воно значило? Надвечір приїхав на хутір Карло Осипович. Спитали його, але й він не міг нічого певного сказати. Він тільки здивувався такій неакуратності.

Карло Осипович розпитував [про Степу] в семінарії, але там забули, як його й зовуть. Тільки один школяр вигукнув: »та це, мабуть, пожежа в шапових чоботях!« Вся аудиторія голосно зареготала. Карло Осипович, звичайно, з тим і вийшов.

Нарешті 6 грудня вранці рано з'явився Степан Мартинович на хуторі, просячи вибачення за прогул.

— А де ж ви були? — спитав його Ничипір Федорович.

— Носив батькам у Глемязів гроші.

— Які гроші?

— А що від вас дістав. Мої батьки дякували вам за протекцію.

Ничипір Федорович тепло подивився на незграбну постать. Він і ніколи не дозволяв собі хоч би раз пошуткувати з нього, а після подорожі його до Глемязова дивився на нього з пошаною. Праця його пішла звичайним порядком. Перед святами діти досить вправно читали світське письмо й на память вивчили привітальну віршу (то вже були витівки!). Прийшов нарешті й Свят-Вечір. Господарі запросили й учителя разом з собою святу вечерю їсти. Тут уже не міг він одмовитися. Перед тим, як сідали за стіл, покликав його Ничипір Федорович до своєї кімнати, возложив на рамена його демікотоновий сурдут і до рук дав йому три карбованці. Степі сльози виступили на очах, але він швидко оговтався й сів за вечерю.

Ніч Різдва — то дитяче свято у всіх христии-

янських народів, та тільки святкують його різними звичаями: у німців — ялинкою, у москалів — теж. А в нас після урочистої вечері посилають дітей з хлібом, рибою та узваром до найближчих родичів; а діти, увійшовши до хати, говорять: «Святий Вечір! Прислали батько й мати до вас, дядьку, і до вас, дядино, святу вечерю». Після того з церемонією садовлять їх за стіл, заставлений різними пісними ласощами, і частують їх, як дорослих; потім міняють їм хліб, рибу й узвар і з церемонією провозжають. Діти йдуть до другого дядька і, якщо рідня велика, то вертаються додому перед утрєню, звичайно, з гостинцями та з завязаними в сорочку, немов гудзики, «шагами».

Мені дуже подобається цей прекрасний звичай. У нас рідня була велика. Посадовлять, було, нас у санки та й возять по гостях цілу ніч.

Я памятаю один зворушливий Святий Вечір в моєму житті. Восени поховали ми свою матір, а на Святий Вечір понесли вечерю до діда і, сказавши: «Святий Вечір! прислали нас, діду, батько й . . .», всі троє заридали: нам не можна було сказати: «і мати».

Після вечері Ничипір Федорович і Парасковія Тарасівна попросили Степана Мартиновича відвезти з дітьми вечерю до Карла Осиповича. Він, звичайно, не відмовився, тим паче, що почував на собі новий демікотоновий сурдут. А коли він щасливо повернувся з дітьми з міста, запросили його їхати разом на утрєню. Вислухавши утрєню в церкві Покрови, пішов Степан Мартинович на службу Божу до собору, де були й семінаристи, що zostалися на свята [в бурсі]. А щоб позадаватися дужче своїм сурдутом, він випросив у паламаря дозволу здіймати підчас служби Божої нагар із свічок. І в Степі заворушилися пристрасті!

Коли Степа зявився на хуторі по святах, його не пізнали: він переродився, — почав розмовляти; що він на те здатен, — раніше ніхто й не думав.

Спитали в нього, чи веселі мав свята. »Веселі«, — каже. — »А в кого бували?« — »Батьків — каже — навістив«. Він знову відбув подорож у Глемязів, щоб залишити там подаровані йому на свято три карбованці, а разом із тим попишатися своїм новим сурдутом.

Потрохи почало виявлятися, що в нього є й інші (по-за граматкою) знання. Виявилось, що чотири правила арифметики він знає, як свої п'ять пальців, тільки несвідомо; російську граматику знає не гірше за самого професора, тільки не для житку. Та для доброго вчителя воно й зайве.

Велика річ — заохота. Самі тільки геніяльні натури здатні власними силами пробити грубу шкуру холодного еґоїзму людського й повернути до себе здивовані очі юрби. На натуру звичайну — заохота, як дощ на ниву. Натуру кволу, що заснула, от як Степа, сама вже проста уважливість, одне слово ласкаве освітлює, наче вогонь згаслу лампадку. Демікотоновий сурдут і ласкаве обхоження Ничипора Федоровича розбудили кволі, приспані сили в невикінченій організації Степана Мартиновича. Виявилися в нього не тільки здібності простого вчителя, але об'явився й латиніст неабиякий. Дарма, що теж неначе автомат, проте досить виразно читав він для Ничипора Федоровича Тита Лівія, лежачи в пасіці під липою.

На прохання Ничипора Федоровича преосвященний Гедеон дав йому стихаря й посаду дяка в церкві св. Бориса й Гліба, саме напроти хутора. З того часу Степан Мартинович став жити паном і до того дійшов, що, крім юхтових чобіт, ніяких не носив; у господі ж Ничипора Федоровича став він незаступним членом [родини], так що без нього в хаті ніби чогось бракувало. Щоправда, дотепу й жвавості мало йому прибуло, але вираз його обличчя зовсім змінився: воно відсвіжілося, заспокоїлося й зробилося невимовно добре, так що, дивлячись на його обличчя, не помічаєш дис-

гармонії ліній, а милуєшся тільки його виразом. Велику річ зробив ти своїм сурдутом і трьома карбованцями, Ничипоре Федоровичу! Ти з дивака зробив істоту, що хоч і не високо мислить, та глибоко відчуває.

Тимчасом Зося й Ватя вчилися й виростали. А зростали вони, як казкові богатирі, не днями, а годинами, та й училися вони теж по-богатирському. Та тут треба взяти під увагу й учителя. Степан Мартинович проказував не за своїм розумом, а так, як надрюковано. Він і сам казав іноді: »не я буду винен, не я його дрюкував«. На тринадцятому році це були вже дорослі хлопчики, що їм можна було дати літ п'ятнадцять. Вони так були схожі один на одного, що тільки одна Парасковія Тарасівна могла їх розрізнити. І схожість їх не обмежувалася самою зовнішністю, вони були схожі один на одного всією істотою своєю: наприклад, Ватя хотів учитися, і Зося теж; Зося хотів гуляти, і Ватя теж. Всі, хто вчав на хутір сотника Сокири, не кажучи вже про Карла Осиповича, були захоплені дітьми, а про Ничипора Федоровича та Парасковію Тарасівну нема що й казати.

Одного разу ввечері несподівано завітав на хутір Карло Осипович і застав господарів, що мало не билися.

— Ну, та нехай, нехай, нехай уже буде по твоєму, — сипав словами Ничипір Федорович, — вибирай, котрого сама знаєш.

— Ні, ви вибирайте! Я нічого не знаю. Я їм просто чужа.

Саме тієї хвилини ввійшов до хати Карло Осипович, і Парасковія Тарасівна звернулася до нього:

— Ось, ось, нехай хоч вони нас розділять.

— Досі ж ви не ділилися; чим же це ви надумалися тепер ділитися, скажіть, — промовив Карло Осипович, ставлячи в куток свою палицю з шапкою.

— А ось чим, Карле Осиповичу! Ми вже надумалися, що одного нашого сина віддамо на військову службу, а другого на цивільну, так тепер не розділимо, котрого куди.

— Обох їх на цивільну, та спочатку треба їх чогось навчити.

— І я так кажу, — промовив спокійно Ничипір Федорович.

— Господи! Виростуть та й навчаться. Отець Лука й тепер не надивується їхній освіті!

— Ну, та їм уже небавом на чотирнадцятий піде, то треба про щось думати. Я думаю зробити з них покищо добрих семінаристів.

— А я офіцерів.

— Хай буде по твоєму: роби собі офіцера, а я покищо — семінариста. Тепер, значить, річ у тому, кому припадає бути семінаристом, а кому офіцером. Нехай же вирішить доля! Кинемо жеребок, а ви будете за свідка, Карле Осиповичу.

Кинули жеребок, і випало: Зосимові — бути офіцером, а Саватієві — семінаристом.

З того вечора почала Парасковія Тарасівна неначебно Зосі перед Ватею перевагу давати, звичайно, в дрібничках. Та проте ці дрібнички спостеріг Степан Мартинович і казав якось у пасіці після читання Тита Лівія, що це недобре: однієї, мовляв, матері діти, то й усе повинно бути рівне. Він казав це ніби сам до себе, а Ничипір Федорович слухав собі й гірко усміхнувся.

За рік після цієї події вирішено було спільною радою везти Зосю в Полтаву до кадетського корпусу, а Ватю в Полтаву ж таки до гімназії. Сказано — зроблено.

Одного собі ранку, себто десь біля десятої години з хутора виїхала сильно навантажена бричка, так сильно, що четверик коней ледве її тягнув. За бричкою їхав однокінь простий віз, навантажений і накритий юхтовою шкурою, по-чумацькому. То були запасні харчі. Попереду на

своїй біді клусом потрусив до міста Карло Осипович, щоб пристойно зустріти дорогих гостей на порозі своєї хати. А позаду за транспортом, неначе охорона, поспішав Степан Мартинович і казав сам до себе: »Шкода, їбогу, шкода! краще було б до семінарії. І я б міг їм у пригоді стати, для їх користи я ладен знову вступити до семінарії«. Так міркуючи, Степан Мартинович наткнувся на віз з харчами й тоді тільки ясно побачив, що віз і бричка спинилася перед домом Карла Осиповича. У старого панича ще раз закусили, чим Бог послав, як у ченця в келії, а для апетиту Ничипір Федорович мусів випити чарку горілки з гофманськими краплями. Після закуски попрощалися й почали вмощуватися в бричці. Карло Осипович на дорогу не забув всунути Зосі й Ваті до кишені по коробці мятних цукерків. Транспорт рушив і зник за рогом. Попрощалися й Карло Осипович та Степан Мартинович. Карло Осипович зостався вдома, бо треба було рецепти виготовити. А Степан Мартинович пішов на хутір, бо йому тепер на хуторі належала вся влада. Але владу свою, крім ключів од комори, він ладен віддати Марині, а сам, як во дні они феодалний той дука, ладен пішки мандрувати, не до Палестини, звісно, а до Полтави, щоб, якщо там не вдасться йому самому на вступному іспиті бути, то може хоч стороною якось вплинути на цю справу, таку близьку його благородному сердцю. Прийшовши на хутір, він сказав Марині: »Благодарная Марино! Я піду в Андруші; преосвященний приїхав і прислав по мене; є справи. То ти не виходь із дому, а якщо я там заночую, то це нічого, не турбуйся: все буде гаразд«. І, не давши часу благодарній Марині хоч слівцем заперечити, сказав »прощайте!« й вийшов за ворота. Та, проходячи містом, згадав він, що не мав при собі ані шага грошей; тому він знову повернувся на хутір, узяв карбованця, повторив

науки Марині, додавши, що якщо він і другої ночі забариться в Андрушах, то щоб вона не турбувалася. Сказав та й пішов.

Якщо Ничипір Федорович собі уявляє, що його вірний Степа лежить тепер під липою на паціці та читає вголос Тита Лівія, то він дуже помиляється. Степан Мартинович забув про все на світі, крім вступного іспиту своїх вихованців. Прискореним кроком міряв він пирятинську дорогу. В Яготині він підночував і, вставши вдосвіта, на пізню Службу Божу був уже в Пирятині. Пообідавши шматком хліба з таранею та відпочивши трохи під цвинтарем, він бадьоро рушив далі і всенощну слухав у Лубенському монастирі перед ракою св. Афанасія, патріярха александрійського. Переночувавши в «странноприймній обителі», почув він там од одного перехожого прочанина легенду про те, як св. Афанасій помер, сидячи, та про те, як дочці лютого Яреми Вишневецького-Корибута снівся сон, ніби була вона в раю та звідти вивели її янголи, кажучи, що, коли вона своїм коштом збудує церкву Божу в пущах своїх біля міста Лубень, то тоді оселиться вже навіки в раю. Вона й збудувала цю церкву. Тут тільки оповідач помітив, що його слухач давно вже грає на вальдгорні, і почав і собі йому вторувати, взявши октавою нижче, з чого й вийшов неабиякий дует.

Вранці мій прочанин вийшов на Сулу і почимчикував через славне урочище N. просто на Богачку; тільки води напився коло корчми, що на Ромоданівському шляху. Перепочивши в Богачці в гостинної бабусі Марії Іванівни, він увечері відпочивав уже під горою біля перевозу через Псьол у містечку Білоцерківці. А тут ще на пороні якийсь дотепний перевізник спитав його: »А що ви, мабуть, у Єрусалим прямуєте, странниче? Зайшли б до нашої пані Базилевської, та попросили б на ладан: вона богобоязненна пані, може ще й нагодує

вас борщем та рибою з Псла». Степан Мартинович ніби й не чує сарказму перевізника; перепочивши підчас перевозу, він, помолившись Богу, рушив далі й опівночі був уже біля Решетилівки; та щоб його часом не взяли [поночі] за злодія, він вирішив заночувати під вербою. Купивши на базарі за три шаги бубликів та викупавшись в річці, вирушив він далі, похрумуючи бублички, і не відпочивав уже до самої Полтави.

А Ничипір Федорович, подорожуючи, як то кажуть, по-хазяйському, не виснажуючи ні себе, ні коней, другого дня виїхав із Яготина, чи краще з Гришківської корчми, що не доїздячи до Яготина. Він звернув праворуч з пирятинської дороги й поїхав Гетьманським шляхом через Ковалівку на Свіччине урочище, щоб при цій добрій нагоді навістити свого приятеля й сина свого добродія Льва Миколаєвича Свічку, або, як той себе називав, — «недогарка», бо свічка згоріла на київських контрактах. А про ці славні контракти чув я від самого Льва Миколаєвича ось що: небіжчикові батькові його (мабуть, з великого перепою) спало на думку встругнути таку мудру штуку, якої не встругнув ніколи й уславлений п'яниця К. Радивил. Отож він, напхавши валізи асигнаціями, і поїхав у Київ та перед самим зїздом на контракти й закупив усе шампанське вино. Почалися балі підчас контрактів, аж тут — нема ані пляшки шампанського в погребках. — «Куди поділося?» — питають. — «У полковника Свічки», — відповідають. До Свічки, а він не продає. «Пийте так, — каже — хоч купайтеся в ньому, а на продаж — нема». Знайшлися добрі люди — і так випили. Після цієї штуки Свіччине Городище та інші його маєтності навкруги Пирятини почали танути, «аки воск од лиця огня». Отже, спадкоємець його слушно називав себе недогарком.

Погостювавши днів зо два в Городищі, вони

третього дня рушили далі й надвечір щасливо прибули до Лубень. А що в Лубнях близьких знайомих не було, то вони, відправивши в монастирі мочибень угодникові Афанасієві, поїхали далі. Ничипір Федорович хотів ще був звернути на Миргород, щоб поклонитися прахові славного козак-вельможі Трощинського, та Парасковія Тарасівна тому спротивилася, а він не любив сперечатися.

А тимчасом наш дяк-педагог полагодив усі критичні справи на користь своїм вихованцям, сам того й не підозріваючи.

Того самого дня, як прибув до Полтави, пішов він до гімназії (до кадетського корпусу він боявся підійти близько, кажучи: «все москалі, може ще й застрелять»). Довідавшись від швейцара, де мешкає їх головний начальник (швейцар указав йому маленький будиночок на горі проти собору: «там — каже — живе наш начальник»), Степан Мартинович, сказавши: «дякую за науку», подався до того будиночка. Коло брами зустрів його високий худорлявий дідусь в полотняному халаті й у простому селянському солом'яному брилі та спитав його:

— Кого ви шукаєте?

— Я шукаю попечителя.

— Нащо вам його?

— А хочу його просити, що, як буде Саватій Сокира здавати екзамен у гімназії, то щоб попечитель зглянувсь на нього.

— А Саватій Сокира хіба рідня вам? — спитав дідусь, усміхаючись.

— Не рідня, а тільки мій учень. Я для того й у Полтаву прийшов з Переяслава, щоб пособити йому екзамен здати.

Така дбайливість за свого учня подобалася авторові перелицьованої «Енеїди», бо це був ніхто інший, як Іван Петрович Котляревський. Авторіві славної пародії, що любив усе благородне,

в якому б образі воно не виявлялося, сильно припав до вподоби мій добрий оригінал. Він запросив до себе в хату Степана Мартиновича і, щоб не виявити йому, що саме він і є той попечитель, провів його до кухні. Там посадовив його на лаві, а на другій, кінець стола, сів сам і мовчки любувався на профіль Степана Мартиновича. А Степан Мартинович тимчасом прочитував напис, що його слов'янськими літерами викарбовано було на сволоці: »домъ сей сооружень рабомъ Божіимъ N., року Божого 1710«. Іван Петрович наказав своїй старій і єдиній наймиці подавати обід тут таки в кухні. Подали обід. Він попросив Степана Мартиновича розділити з ним його вбогу трапезу. Той без церемонії погодився, тим паче, що після решетилівських бубличків він од учорашнього дня нічого не їв.

Попоївши борщу з сушеними карасями, Степан Мартинович сказав: »добрий борщик!«

— Насип, Гапко, ще борщу! — сказав Іван Петрович, і Гапка насипала.

Степан Мартинович взявся знову до борщу і по довгій мовчанці сказав:

— Я думаю просити попечителя ще й про другого мого учня, теж Сокиру, тільки Зосима.

— Просіте, і дасться вам, — сказав Іван Петрович.

— Зосим Сокира здаватиме екзамен до кадетського корпусу, то чи не допоможе він йому, бідоласі?

— Я добре знаю, що допоможе.

— Так попросіте його, будьте ласкаві.

— Попрошу, попрошу. Се діло таке, що зробити можна, а він, хоч не дуже мудрий, та не лукавий.

Степан Мартинович тимчасом вивязав із кратчастої хустки гроші, вибрав із дрібних двад-

цятку і сунув у руку Іванові Петровичу, кажучи пошепки: »Здасться на бублички«.

— Ні, спасибі вам, не турбуйтеся! — одказав попечитель.

Степан Мартинович, бачучи, що двадцятки його не беруть, знову завязав її в хустку, повторив іще двічі своє прохання, вдесьте почувши запевнення, що це буде виконане, взяв свій ціпок і бриль, попрощався з Іваном Петровичем і з Гапкою та й вийшов із хати. Іван Петрович, провожаючи його, сказав:

— Чи не доведеться ще раз бути в наших місцях, — то не цурайтеся нас.

— Добре, спасибі вам, — сказав Степан Мартинович і пішов через майдан до дому Лукяновича, щоб звідти краще подивитися на монастир та, помолившись Богу, — і в дорогу. Довго дивився він на монастир та на чудові його околиці, потім поглянув на сонце і, махнувши рукою, пішов стежкою в яр, маючи намір завітати до святої обителі. Та стежок, що вели до монастиря, було багато, і він, сходячи з гори, задумався, котру б його вибрати найближчу, і вибрав, звичайно, найдальшу, але широку. Звернувши праворуч вибраною стежкою, він незабаром потрапив на вбиту колесами нешироку дорогу, що вилася зеленою лукою поміж старими вербами й вела теж до монастиря. Пройшовши кілька кроків, він побачив крізь темні віті осокою тиху блискучу затоку Ворскли. Доріжка, обійшовши затоку, вилася в гору й губилася в гвшавині. Навкруги було так тихо, так тихо, що героєві моєму аж моторошно стало. Раптом серед мертвої тиші пролунав живий звучний голос, і звуки його, повні, м'які, ніби стелилися широкою затокою. Степан Мартинович спинився здивований, а незримий чоловік не переставав співати. Степан Мартиновичу пройшов ще кілька кроків, і вже можна було розібрати слова чарівної пісні:

Та яром, яром
 За товаром,
 Манівцями
 За вівцями.

Прислухаючися до пісні, він непомітно обійшов затоку і, обминувши купу старих верб, опинився перед білою, напівзахованою вербами хаткою. На одній вербі прибито невеличку дощечку, а на дощечці намальовано білою фарбою пляшку й чарку. Під тією ж вербою лежав у холодку чоловік і виспівував далі:

Та до порога головами,
 Вставай рано за волами!

А коло співця стояла восьмикутна пляшка, схожа на московський штоф — на денці було ще горілки, — а на траві лежали розкидані зелені огірки. Співець кінчив пісню і, підводячись, вимовив:

— Тепер, Овраме, випий по трудах.

І, взявши пляшку в руку, він подивився на світло, чи багато ще зосталося в ній »духа світла і духа розуму«.

— Гей-гей, лиха година! Що ж ми будемо робить, Овраме? Неповна, анафема! — сказав він і при цьому кисло подивився на хатку. Обличчя його притьмом змінилося. Він кинув геть пляшку й вигукнув: »Пожежа в чоботях!« Степан Мартинович стрепенувся на цей оклик і підвівся з призьби, де він примостився був одпочити.

— Пожежа в чоботях! Пожежа в чоботях! — повторював співець, обіймаючи здивованого Степана Мартиновича; потім одійшов од нього кроків зо три, глянув на нього й сказав рішуче:

— Та ніхто інший, як він! Він — пожежа в чоботях! — і, стискаючи йому руки, спитав:

— Куди ж тебе оце несе? Чи не до владики часом? Якщо так, то я тобі скажу, що ти без мене

нічого не зробиш, а купиш квартиру горілки, гору переверну, не тільки владику!

І справді, той, що так промовляв, схожий був на стародавнього Гориню: молодий, величезний на зріст, а на широчезних плечах замість голови сидів їжак; із пазухи теж виглядало [щось неначе] чорне піврічне поросся.

— Так? Кажі!

— Я не до владики, я так собі. — відповів збентежений Степан Мартинович.

— Дурень, дурень! За квартиру смердячої горілки не хоче рукоположитися во диякони. Єй-богу, рукоположу: я великою силою орудую у владики.

— Та як же я без харчів до Переяслава дійду?

— Дійду, дійду... Дурню! Та я тебе в один день по пошті домчу!

Степан Мартинович почав розв'язувати хустку, а співець (це був справді архиєрейський співак) радісно вигукнув:

— Анафема! Шинкарко, задрип|ан|ко, горілки! Квартиру, дві, три... відро! Проклята утооба!

Степан Мартинович, покірливо подаючи двадцятку, що її повернув був йому Іван Петрович, сказав, що це всі його гроші.

— Тсс!... Я так тільки, — щоб налякати її, анафему.

Горілка з'явилася під вербою, і приятелі присілися до мальованої пляшки. Співак випив шклянку й насипав своєму героєві. Той почав був одмовлятися, але богатир-бас так на нього глянув, що Степан Мартинович, тремтячи, простяг руку по шклянку.

— А ще й дяк! — промовив співак і, взявши порожню шклянку від Степана Мартиновича, насипав знову й посекундачив, цебто повторив, ви-тер рукавом свої товсті губи і потім заревів:

— Благослови, владику!...

Степан Мартинович здивувався чистоті й великій силі його прекрасного голосу, а він, помітивши це, взяв ще нижче:

— Миром Господу помолімся!...

— Тепер можна для гласу...

І він випив третю шклянку і, скривившись, мовчки показав на пляшку. Здивований Степан Мартинович помітив, що пляшка майже порожня, і відмовно покрутив головою.

— Роби, як сам знаєш, а ми тимчасом... — завважив на це бас і, крякнувши, затягнув:

Ой, ішов чумак з Дону...

А коли він заспівав:

Ой, доле моя доле,

Чом ти не такая,

Як інша, чужая?

із маленьких очей Степана Мартиновича покотилися великі сльози. Співак помітив це і, щоб потішити зворушеного слухача, заспівав, прикляскуючи пальцями:

У неділю рано вранці

Ішли наші новобранці,

А шинкарка на їх морг:

Іду, братіки, на торг!

Докінчивши куплети, співак випив решту горілки, подивився на співбесідника і виразисто вказав на шинок. Мовчки взяв пляшку Степан Мартинович і пішов іще за квартаю. А, входячи до шинку, сказав:

— І пошле ж Бог такий ангельський глас недостойному рабу своєму.

І поки шинкарка робила своє діло, він спитав її:

— Хто сей, з котрим возлежу?

— Це бас з монастиря, — відповіла вона.

— Божеський бас, — промовив Степан Мартинович.

— Якби не бас, то б свині пас. Пяниця непро-
сипуца! — завважила шинкарка.

— Воно так! но, жено, баси такі й повинні
бути!

— А ви теж бас? — спиталася шинкарка.

— Ні, я не владію ні єдиним гласом.

— І добре робите, що не владієте.

За півгодини Степан Мартинович знову зя-
вився в шинку з порожньою пляшкою, і шинкарка,
всипаючи до неї, сказала сама до себе: »От пють,
так пють!«. Повернувшись під вербу, він поставив
пляшку коло баса, а сам ліг на траві догори че-
рева за прикладом надхненного баса. Бас, ні слова
не мовлячи, налив у шклянку горілки, вилив її
у свою роззявлену пельку, потім помацав траву
коло половинки огірка і, піднявши порожні пальці
до рота, замурмотів: »Да воскреснетъ Богъ!« —
і, звертаючися до Степана Мартиновича, сказав,
майже наказуючи:

— Дерзай!

І Степан Мартинович »дерзнув«. Бас і собі
»дерзнув« і вже не шукав закуски, а тільки язи-
ком плямкав, кажучи сам до себе:

— Гей, якби тепер отець Мефодій! От бас
— так бас! А все таки мене не перепе!

Випив співак іще шклянку. Пляшка знову була
порожня. Він подивився на Степана Мартиновича
й указав на шинок, але Степан Мартинович побо-
жився, що в нього нема й шеляга ломаного в ки-
шені. Тоді бас кинувся на нього і, вхопивши його
за руку, почав вигукувати:

— Брешеш, душогубе, волоцюго! Ти церкву
свою покинув, не спитавшись владики, і блукаєш
тепер по дєбрах та добрих людей грабуєш. Давай
кварти, а то тут тобі й аміні!

— Поставлю, поставлю, пусти тільки душу на
покаяння, — казав, запинаючися, Степан Марти-
нович.

Бас, випускаючи його з рук, лаконічно наказав:

— Іди й неси!

Степан Мартинович схопив пляшку, метнувся до шинку і мало не з плачем звернувся до шинкарки:

— Благоліпная і благодущная жено! (він сильно покладався на компліменти й на тексти теж). Ізими мя от уст львових і ізбави мя от рук грішника. Поборгуй хоч малую півкварти горілки.

— А дзусь вам, пяниці! — сказала лаконічно шинкарка й зачинила двері.

— От тобі й «поборгувала»! — Виходить, що компліменти не однаково впливають на прекрасну статть. Приголомшений такою вихваткою «благоліпної жени», Степан Мартинович довго не міг опам'ятатися, а, опам'ятавшись, довго стояв та думав про те, як йому врятуватися тепер із рук грішничих. Найкраще, що він придумав, це припасти до ніг баса й возложити все уповання на його милосердя. З тою думкою підійшов він до верби, — і, о радосте неізреченная! — бас, як був довгий і широкий, простягнувся під вербою й хропів так, що листя сипалося з дерева, неначе від посвисту славного могутнього богатира Соловія-Розбійника.

Бачивши такий добрий кінець цій драматургії, герой мій, не гаючись, «яхся бігу», промовляючи: «Стопы моя направи по словеси Твоему і да не обладаеть мною всякое беззаконіе».

Пройшовши недалеко під гору, він завернув із стежки, ліг одпочити під густолистою липою і незабаром захропів незгірше від усякого баса.

Дзвін до вечірні розбудив мого героя. Прокинувшись, він довго не міг збагнути, де він. Почавши пригадувати події цілого дня, від дідуся в білому халаті й у брилі він ступнево дійшов до трагічної сцени під вербою та щасливого її кінця.

Тоді, перехрестившись, встав і вийшов на дорогу, а дорога привела його до самих монастирських мурів. Вечірня вже почалася, вже читав серед церкви читець першу кафізму, а хор співав: »Работайте Господеві со страхом і радуйтеся йому с трепетом«. Не мало ж він здивувався, коли серед хору, а саме на правому крилосі побачив свого богатиря-баса. Ніби нічого й не сталося, ревів той собі, сховавши неголене підборіддя в нетісно пов'язану краватку.

Виходячи з церкви, бас помітив свого protégé і зробив йому знак рукою, щоб він ішов за ним.

— А що, як, не приведи Господи, знову туди? Загину я, — подумав Степан Мартинович і пішов за басом, яко агнець на закланіє.

Одначе ж так не сталося, хоч він цього й боявся. Вони ввійшли у величезну трапезу, де братія вже сідала трапезувати, а співаки сідали за окремий стіл. Бас показав місце своєму protégé У трапезі було майже темно, коли ж запалили світло, то, побачивши серед себе мого героя, весь хор гукнув: »Пожежа в чоботях!« — всі вони знали його ще з семінарії.

По трапезі повели його до спільної своєї келії. А коли довідалися, що він завтра має вирушати назад до П[ереяслава], всі однодушно запропонували йому місце у своєму фургоні: завтра бо по літургії владика виїздить в Андруші, і вони, його співаки, теж їдуть туди поштою. Довго думати не було чого, тим паче, що в кишені мого бідолашного героя [аж] гуло.

Другого дня в годині четвертій по полудні фургон, напханий співаками, здіймаючи куряву, котився п[ереяславською] дорогою. Підїхавши до корчми біля хутора Абази, фургон спинився. Дисканти просили пити, а баси — випити. Герой мій хотів був теж вилізти разом із басами з фургону, та — ой, лишенько! — крізь вікно з корчми вигля-

дала — як би ви думали, хто? — сама Парасковія Тарасівна! Він повалився на дно фургону і благав дискантів, щоб вони накрили його собою. Хлопці всі разом налягли на нього й так накрили, що він мало не задушився. Хвалити Бога, що баси не довго барилися в корчмі. Баси, привернувши лад і спокій у фургоні, наказали поштареві рушати, а самі на увесь голос заспівали: »О, всепїтая мати, а всі півники в хаті!« До них приєднали свої янгольські голоси дисканти, і вийшла пісня хоч куди.

Отак весело й швидко подорожували вони без усяких трагічних пригод, хіба що в Яготині в корчмі баси побили гуртом першого баса, покровителя Степана Мартиновича, за буйнії вчинки, а відлупцювавши, звязали йому міцно руки й ноги та поклали в фургон і в такому жалюгідному стані привезли його до П[ереяслава].

Приїхавши до П[ереяслава], Степан Мартинович подякував хорові за прислугу і, попрощавшись з ним, пішов до Карла Осиповича та попросив у нього півкарбованця »для необхідної справи«. Діставши те, чого бажав, зайшов він до московської крамниці, купив зелену хустку з червоними берегами й подався на хутір, роздумуючи про свою подорож, багату на такі, можна сказати, драматичні й повчальні пригоди.

Підійшовши до самих воріт хутора, він не без здивування почув жіночий голос, що співав:

За три шаги півника продала,
За копійку дудника наняла,
Заграй, мені, дуднику, на дуду,
Нехай своє лишенько забуду.

— Це Марина, це вона, — подумав Степан Мартинович і ввійшов на подвір'я. Ввійшовши тихесенько до кухні, він аж остовпів од соблазну й переляку: Марина, п'яна Марина обіймала й цілувала статечного сивоусого пасічника Корнія. Степан Мартинович не міг вимовити й слова,

тільки ойкнув. Марина, відскочивши від пасічника, вхопила його за поли й почала танцювати, приспівуючи:

Ой, мій чоловік
На Волощину втік,
А я цід продала
Та музики найняла.

— Марино, Марино! Богомерзька блуднице розтлінная, що ти робиш? Схаменися! — казав Степан Мартинович. Та Марина не схаменулася й тягла своє:

Ой, заграйте мені,
Музиканти мої,
А я вам того дам,
Що ви зроду не бачили, — і, гу!

і заспівала знову:

Упилася я,
Не за ваші я:
В мене курка неслася,
Я за яйця впилася.

— Цур тобі, одійди, сатано! — аж скрикнув Степан Мартинович і, вирвавши поли з рук веселої Марини, побіг у пасіку. Знайшовши там усе в порядку, він ліг під липою відпочити по таких зворушеннях.

— А може за час моєї подорожі вони вже й шлюб узяли? А я її назвав блудницею непотребною — і, каючись, він заснув і бачив уві сні шлюб Марини з Корнієм-пасічником, та що був у нього за старшого боярина.

Сонце вже зайшло, як мій герой прокинувся. Прийшовши на хутір, знайшов він ворота зачинені, а двері в кухні навстіж. Марина спала на полу, а пасічник Корній хропів під лавою. Степан Мартинович подивився на них і жалісливо похитав головою. Виходячи в сіни, він сказав:

— А хустку все таки треба їй оддати: вона молодиця богобоязненна.

Другого дня Степан Мартинович оддав Марині хустку й прохав її нікому ані слова не казати про його виїзд, а вона просила його мовчати про те, що вчора виробляла. Вони присяглися одне одному берегти таємницю.

Пять з половиною тижнів проминуло, поки по довгій небутності щасливо повернувся на свій хутір і Ничипір Федорович, і Парасковія Тарасівна. Радісно відчиняв їм верота Степан Мартинович, висажував із брички і всидив до покоїв. Коли метушня трохи втихомирилася (а на той час підїхав своєю бідую й Карло Осипович), вже надвечір зібралися всі четверо на ганку, і розпочалося оповідання про цю, таку довгу, подорож. Спочатку перемога була за Парасковією Тарасівною, а потім уже за Ничипором Федоровичем. Парасковія Тарасівна розпочала так:

— Попрощалися ми з вами, Карле Осиповичу, в середу, а в четвер уранці ми були вже в Яготині. Поки Ничипір Федорович снідали, я з дітьми вилізла з брички та й хожу собі базаром; аж дивлюся, на базарі стоїть якийсь круглий будинок і стовпи навкруги, навкруги. Діти мене й питають: »Мамусю, що це таке?« А я й кажу: »Їйбогу, не знаю, діточки, — треба буде когось поспитати«. Дивлюсь, на наше щастя йде якась молодиця. Я й гукаю на неї: »Молодице! а йди-но — кажу — сюди«. Вона підійшла. — »Скажи, голубко, що це у вас там на базарі стоїть?« Вона й каже: »церква!« — »Церква? — думаю собі, — чи не дурить вона нас?« Тільки дивлюся, воно й справді хрест зверху на круглому даху. Господи, — думаю, — чи я ж тих церков у Києві не бачила, а такої, хочи би й забожитися, то на мою думку, і в Єрусалимі немає. З Яготина заїхали ми в Городище. Прекрасний чоловік отой Лев Микола-

євич, а які в нього діточки, просто янголи Божі. Особливо ота Настуся, та ще як заспіває, — просто краса! — ще й пальчиками приплескує. І так вони полюбили мого Зосю, що аж заплакали, як прощалися. Були ми в монастирі в Лубнях, правили молебень святому Афанасієві. Так наче живий сидить, мій голубчик. Та й церква ж там: хоч би й з нашою Благовіщенською поруч поставити.

— Тільки не став поруч нашого нового іконостасу, — перебив її Ничипір Федорович.

— Ну, та я вже там цього не знаю. В Хоролі теж ночували: тільки я, признатися вам, його й не бачила, який він там, отой Хорол. Проспала всю станцію. Прокинулася вже у Вишняках за Хоролом. Отам ми й ночували, а не в самім Хоролі. Село величезне, тільки таке вбоге, що жаль і страшно дивитися. Поміщик — кажуть — лянця непросипущий, живе десь, Бог його знає, в Москві — казали — чи в Петербурзі, а управитель, що хоче, те й робить. Як бо його зовуть, того поміщика? Ничипоре Федоровичу, чи ви не пригадуєте?

— Оболонський, — сказав Ничипір Федорович.

— Так, так, Оболонський, так і є, що Оболонський. А церкву яку прекрасну вимуровано за селом, саме напроти панського будинку! Кажуть, якась генеральша Пламенчиха вимурувала над гробом свого чоловіка, — праведна душа! Ще в Білоцерківці ми ночували й перевозилися пороном через річку. Я страх боялася: порон маленький, а бричка ж наша — хвалити Бога! Білоцерківська пані, кажуть, страшенно багата, а їсть тільки саму тараню, і то скромними днями. А з залізної скрині з червінцями ніколи не встає, — так і спить на ній. Кажуть, коли зайнявся в неї маґазин з різним хатнім добром, — кажуть, полотна — тільки самої «десятки» — возів на сто було, і можна було хоч половину врятувати, так що ж ви дума-

сте, — не звеліла: розкрадуть, — каже — нехай краще згорить! Тьху, яка вредна!

— У Решетилівці, як на мене, то церков із десять буде, а живуть усе козаки. Перед самою Полтавою обідали в корчмі, і ледве ліг одпочити Ничипір Федорович, аж приїздять архиерейські співаки.

(Степан Мартинович аж закрутився на стільці).

— Входять у корчму, а один як не зареве: »Шинкарко! горілки!« Я мало не вмерла з переляку: зроду не чула такого страшного голосу. А з себе — високий, здоровий, а на голові волосся — наче щітина, так і стирчить.

— А про саму Полтаву, то вже й оповісти вам не потраплю. Розповідайте вже ви, Ничипоре Федоровичу!

Теж явище надзвичайне: жінка відмовляється говорити, уступаючись перед чоловіком.

— Добре, я вже все до кінця докажу, а ви поклопочіться коло вареників. Карло Осипович і Степан Мартинович, мабуть, не відмовляться по-вечеряти з нами.

Обидва слухачі на знак згоди кивнули головами, а Парасковія Тарасівна підвелася й пішла до покоїв.

— Так, — почав Ничипір Федорович — благословення Господнє не покинуло таки наших діточок. Я, правду сказати, ніколи в Полтаві не бував і ніяких знайомих там не маю; чув тільки, що попечителем гімназії там — наш славетний поет Котляревський. Отож, довідавшись, де він мешкає, я й попрямував до нього. Уявіть собі, живе він у будиночку сто разів гіршому за наш, — простісінька тобі хата. А слуг у нього тільки й є, що одна наймичка Гапка та наймит Карпо. Він сам мене зустрів, ввів до хати, посадовив поруч із собою та й почав мене розпитувати, яку я маю до нього справу. Я йому оповів та й прошу в нього помочі.

Він усміхнувся й питає: »як ваше прізвище?« — Я сказав: »Сокира«. — »Сокира, Сокира... — повторив він — у вас двоє дітей: Зосим і Саватій?«

Степан Мартинович сидів, меначе на голках. Ничипір Федорович оповідав далі:

— Одного ви хочете віддати до гімназії, а другого до кадетського корпусу?

— Справді так, — кажу я — але не наслідився спитати, звідки він те знає.

— Ви, здається, дивуєтесь, — каже він, — що я знаю, як ваших дітей зовуть?

— І чимало — кажу — дивуюся.

— То слухайте, — каже — я вам розповім історію.

(Степан Мартинович затремтів із страху).

— Якось прохожуся я собі біля своїх воріт, — почав був він оповідати, але саме тієї хвилини ввійшов високий льокай і каже, що княгиня Р[епніна] просить його до себе на чай. Він сказав, що буде, а я, взявши шапку, хотів був попрощатися та й піти, аж він говорить мені:

— Не гнівайтесь на мене, зайдіть завтра зранку та й козаків своїх із собою приведіть.

(Степанові Мартиновичу трохи відпустило).

— Та проте, куди поспішати? Час ще є, — каже. — А історія в трьох словах. Отож прохожуся я коло своїх воріт, аж дивлюся, підходить до мене...

На цьому слові Степан Мартинович бебех у ноги Ничипорові Федоровичу та як не скрикне:

— Простіть мене, раба недостойного! Я порушив вашу святу заповідь; я покинув господу вашу й утік слідом за вами в Полтаву.

Ничипір Федорович зрозумів, у чому річ, і, цілюючи Степана Мартиновича, підвів його на ноги, посадовив на стільці і, коли той заспокоївся, він переказав усю історію, як йому оповідав сам попечитель.

— Господи, прости мене, окаянного! А я ж, недостойний розв'язати ремінь узуття його, я — мало того, що дерзнув з ним поруч сісти, а навіть і трапезу з ним розділити і паче ще — двадцятку давав за протекцію для моїх любих учнів. Прости, прости, мене, Господи! З таким великим мужем, з попечителем — сидіти поруч, за панібрата! Ох, аж страшно! Завтра таки, завтра йду в Полтаву, впаду йому в ноги і скажу...

— Не ходіть завтра, — сказав Ничипір Федорович — а на те літо поїдемо разом.

— Ні, не дождуся, помру до того літа, помру без покаяння. О! Чого ж я наробив!

— А ви того наробили, що тепер дітей наших прийнято казеннокоштными: одного — до гімназії, а другого — до кадетського корпусу. Ви так сподобалися Іванові Петровичу, що того мало, що через вас прийняв він дітей наших, а ще й посилав вам памятку — свою «Енеїду» з власноручним написом. І мені теж, дай йому Боже здоров'я, подарував «Енеїду» і теж з власноручним написом. Ходім лишень краще до хати; тут уже темніє, а в хаті я й вам книжку доручу, і свою покажу.

Не описую вам радощів Степана Мартиновича, коли він на власні очі побачив книгу й прочитав: «Уваженія достойному С. М. Левицькому на память. П. І. Котляревський».

— І прізвище моє знає! О, муж великий, — і, плачучи, він цілував напис.

Після вечері Карло Осипович поїхав до міста, а на хуторі всі заснули, окрім Степана Мартиновича. Він, узявши свою книгу, човном перевізся через Альту, прийшов у свою непалену школу, завіттив каганець, та як забрався читати «Енеїду», то й прочитав її до кінця. Сонце вже високо підбилося, коли ввійшов до нього в школу Ничипір Федорович. Каганець іще горів, і Степан Мартинович сидів над книгою.

— Добридень, друже мій, — сказав Ничипір Федорович, входячи у школу.

Степан Мартинович підвів голову й тоді тільки побачив, що каганець по-дурному горить.

— Добридень, добридень, Ничипоре Федоровичу! А я все читав книжку! Несціненна книга! Колись у пасіці я вам її вголос прочитаю. Чудова книга!

— Іменно чудова! Та ось у чому річ: що ми тепер, друже мій, робитимемо? Зосталися ми тепер з вами на самоті. Вчити вам нема кого, а мені нема кого екзаменувати. Що ж ми тепер робитимемо?

— Я й сам не знаю, — сказав повагом Степан Мартинович.

— А я думаю ось що. Возьміть у мене наборг десять або й двадцять пнів бджіл і заведіть собі пасіку, хоч би й тут коло своєї школи, та й пасічникуйте, а я теж буду пасічникувати. А коли Господь многомилостивий благословить ваш почин, тоді повернете мені мої бджоли. А тимчасом ми будемо в гості ходити один до одного. Згода?

— Паче всякого согласія!

— А коли так, то прийміть од мене й од жінки моєї цей недостойний дарунок за вашу безкорисливість і істинно християнську любов до наших сердешних дітей.

І він подав йому кусок гранатового сукна, промовивши:

— А за кравцем Берком я вже послаз до міста. Пошійте собі на Покрову добрий сурдут і прочеє.

Степан Мартинович держав сукно в руках, дивився на нього і не міг виговорити й слова.

— На Покрову буде якраз шість літ, як ви вперше зявилися в моєму домі.

З сльозами вдячності прийняв дорогий дарунок Степан Мартинович, і вони вийшли з школи.

На хуторі зустрів їх Берко кравець з трикутним аршином у руках. Зняв він мірку з Степана Мартиновича, при чому довелося йому не раз спинатися навшпиньки, бо був він аж надто невеликий на зріст, а Степан Мартинович аж надто високий. Знявши мірку, він почав тут таки й кроїти. Додому кравцям небезпечно віддавати такий дорогий крам: як стій, зостанешся без поли чи без рукава. Парасковія Тарасівна теж вийшла подивитися, як будуть сурдуть кроїти, і теж винесла подарунки недешеві, ніби від дітей з Полтави, і, подаючи їх Степанові Мартиновичу, казала:

— Оцю чорну хустку шовкову на шию Зося прислав вам, а це від Ваті шовкова дорога тканина на камізельку вам на Покрову.

Приймаючи ці неоцінімі дарунки, Степан Мартинович казав, ридаючи від повноти сердечної:

— Что ти принесу, или что ти воздамъ?

Треба зазначити, що Степан Мартинович говорив трьома діялектами: чисто по-московському, а коли того обставини вимагали (а часом і без усяких обставин) — чисто по-українському; в моментах же патетичних — церковною мовою і мало не завжди — текстами з Святого Письма.

Пски він проливав сльози вдячності, Парасковія Тарасівна винесла з кімнати два сувої полотна, кажучи:

— А це буде вам на сорочки. Це вже від мене не відмовтеся прийняти, пошіє вам хоч би наша Марина, а ми дамо їй за роботу підсвинка.

Щастя безмежне поїняло всього Степана Мартиновича. Затуливши обличчя руками, вийшов він мовчки на ганок, сів на сходах і ридав, як мала дитина. Незабаром вийшов Ничипір Федорович і, взявши його за руку, сказав:

— Ми хотіли вам добро зробити, а ви плачете. Не ображайте нас, старих сиріт, Степане Мартиновичу!

— Я з радості постіль мою сльозами моїми омочу.

— То ходім на пасіку. Лягайте там хоч і на моїй постелі та й мочить її, скільки хочете.

Степан Мартинович устав і мовчки пішов за Ничипором Федоровичем. Прийшовши в пасіку, Ничипір Федорович витягнув з кишені крейду і відзначив літерою Л десять вуликів, кажучи: »Боже, благослови ваш почин!« і додав, показуючи на вулики:

— Прийміть у свою власність, Степане Мартиновичу!

— Дайте мені хоч дух звести. Ви мене умертвите вашими добродійствами, — вимовив Степан Мартинович.

Вони сіли під липою і при цій нагоді Ничипір Федорович прочитав добру лекцію про бджільництво і наприкінці сказав:

— Найтрудолюбніша, Богові й чоловікові найугодніша з усіх земнородних тварин — це бджола, а ходити коло неї й корисно, й Богові не противно. Ця смиренна праця заступає вас од усякого нечистого стику з користолюбними людьми, а разом з тим захищає вас і від злиднів, що пригнічують і принижують людину. Довгим досвідом і спостереженням дізнав я, що бджола потребує не тільки чоловіка дотепного, але ще й кріпкого й праведного мужа. Ви ж у собі маєте всі ті чесноти, і з надією на Бога і на святих його угодників Зосима й Саватія нехай благословене буде і приумножене починання ваше!

Степан Мартинович слухав у побожному мовчанні, а Ничипір Федорович казав далі:

— Сьогорічне літо вже наприкінці, — хвалити Бога, вже й вересень. Тож вам нема чого й думати тепер пасіку заводити, а ви вже розпочніть з тої весни. А тепер виберіть тільки місце на пасіку, обсадіть його якимсь деревом, хоч би

й липою, наприклад. А я, дасть Бог, покладу бджоли зимувати в омшаник та й поїду на тижнів два-три до Батурина. Там коло Батурина десь живе наш великий пасічник Прокопович. Послухаю його розумних порад, бо в мене тепер тільки одна думка — пасічникувати.

Другого чи третього дня по тій розсудливій розмові, раннім ранком ходив коло своєї школи Степан Мартинович, глибоко задуманий з »Енеїдою« в руках. Він тепер з нею ніколи не розлучався. По довгій роздумі пішов він на хутір і, побачивши Ничипора Федоровича, що теж прогулювався задуманий і теж з »Енеїдою« в руках, оддав йому на добридень і сказав:

— Знаєте, що я надумався?

— Не знаю, що ви надумалися.

— А я надумався; за прикладом інших дяків, завести школу, себто набрати дітей та вчити їх грамоти.

— Благословляю ваш намір і сприятиму йому що спроможности моєї, — сказав Ничипір Федорович і, помовчавши, додав: — А пасіки все ж таки не кидайте!

— Пощо ж бо? Пасіка — пасікою, а школа — школою.

Побачивши таку захопливу прихильність до свого наміру, Степан Мартинович з того ж таки дня почав поратися коло своєї школи: вшив її новими снопками, покликав дві молодиці і загадав їм вимазати з середини і знадвору білою глиною, а сам тимчасом недалеко від школи все копав несиметричні невеличкі ямки на дерева. Сусідки, дивлячися на всі його заходи, не знали, що й думати про свого дяка, і нарешті в один голюс вирішили, що дяк їхній неодмінно жениться. Коли ж побачили його на Покрову в суконному гранатовому сурдуті, то в одне слово сказали: з протополівною. І як же вони здивувалися, коли після Покрови дяк

їхній зник, і не було його тижнів зо три, а коли знайшовся, то вже не один, а з чотирма хлопчиками — год од семи до десяти. Сусідкам усе це видавалося непроглядною таємницею, а тимчасом справа була сама по собі дуже проста. Степан Мартинович побував у себе вдома в Глемязові і привіз із собою двох маленьких братів і двох небожів навчати їх грамоти власним коштом. Основу школі покладено. Слава про великий педагогічний хист Степана Мартиновича (звичайно, не без участі Карла Осиповича) давно вже лунала в П[ереясла]ві та в його околицях. Коли ж тепер Сокириних близнят прийняли до гімназії й корпусу, то слава та назавжди укріпилася. За таких добрих обставин, перед Пилипівкою в школі його було повнісінько учнів, і було її щедро забезпечено всім для існування потрібним, а сусідній хутір, де було десять хат (не Сокири, а іншого якогось полупанка), повний був маленьких комірників різного стану. Перед діяльністю Степана Мартиновича розляглося широке поле, і він був зовсім щасливий.

Невдовзі після Миколи повернувся Ничипір Федорович із Батурина від Прокоповича і, на немале здивування своє, побачив недалеко коло школи величезний пляц, увесь засажений овочевими деревами, а в кількох місцях — купи хмизу та кілків. То були дари щедрих батьків школярів [Степана Мартиновича] — здебільшого наумівських та березанських козаків.

Прийшла зима. Замело снігом і хутір Ничипора Федоровича, і школу Степана Мартиновича. Та в снігових заметах між школою та хутором видно було спочатку тільки сліди величезних ступнів Степана Мартиновича, а згодом простяглася й протоптана стежка. По трудах дневних Степан Мартинович щовечора приходив на хутір, як він казав, »одпочить отъ треволнення дневного«. Йому

завжди були там раді, а надто Парасковія Тарасівна. Та й справді було чому радіти: на світі не було іншої людини, яка б з такою, коли не увагою, то принаймні терпеливістю вислухувала в сотий раз повість, усе з тими самими варіантами, про подорож Парасковії Тарасівни до Полтави й назад. Додавала вона іноді до свого оповідання один епізод майже пошепки, а іноді й трохи голосніше, коли бачила, що Ничипір Федорович зайнятий чимсь чи просто читає літопис Кониського. Тоді вона мало не з захватом розповідала про те, як вони, вертаючись із Полтави, приїхали на Пречисту в Лубні, саме підчас ярмарку, і ввечері ходили до театру й бачили там, як грали «Козака-Стихотворця». Тут вона брала тоном нижче й казала:

— Розкіш, просто розкіш! Справжній офіцер із того козака-стихотворця, а Маруся — панночка та й годі! Налюбуватися не можна. А тут як заспіває:

Нуте, готовте пляски, забавы...

Ну, панночка та й годі. ніби вчора з Москви приїхала, а як дійде до слів:

Ему Маруся навстрѣчу бѣжить...

та пробігне трошки та ще й ручки простягне, ніби до офіцера, чи то пак до козака-с[тихотворця], я й не витерплю було, просто заридаю, — таке зворушливе.

— Що то там таке зворушливе? — питає, було, Ничипір Федорович, як дочує.

— Та я оповідаю, як у Лубнях...

— Знаю, знаю, «Козака, чи офіцера-стихотворця» бачили. Плюньте на ці оповідання, Степане Мартиновичу, сідайте-но ближче. Я вам прочитаю, як ходили наші козаки на Ладозький канал та на Орель лінію висипати, а ви б краще зробили, Парасковіє Тарасівно, коли б звеліли зварити нам чого на вечерю,

Треба завважити, що Ничипорові Федоровичу страх як не подобався прославлений «Козакъ-Стихотворецъ». Він звичайно говорив, що це «нісенітниця двома мовами», і я цілком згоден із думкою Ничипора Федоровича. Цікаво було б знати, що б він сказав, коли б прочитав «Малоросійську Сафс»? На мою думку, вжив би якогось нового слова, бо слово «нісенітниця» для неї занадто слабе. Мені здається, ніхто так уважно не вивчив безглуздох творів філософа Сковороди, як князь Ш[аховской]. В українських творах шановного князя з усіма подробицями відбився чудак Сковорода, а не менш шановна публіка бачить у цих каліках справжніх українців. Бідні земляки мої!.. Воно й те, публіка — народ темний, їй простити можна, але великий ґраматик наш М. І. Греч у своїй «Исторіи русской словесности» бачить у них, крім високих естетичних прикмет, ще й історичний сенс. Він без усяких застережень відносить існування козака Климовського до часів Петра I-го. Глибоке знання нашої історії!

Прочитавши епізод з історії Кониського, приятелі наші повечеряли й розійшлися.

Так або майже так проходили довгі зимові вечори. Іноді приїздив Карло Осипович понюхати табаки з своєї мушляної табатирки й виїздив, не вечерявши. Хіба тільки іноді випе чарку трохимівки й закусить шматочком бубличка, а часом то й зовсім не закусить.

Час підходив до свят. Степан Мартинович почав уже розпускати своїх школярів по домах. Уже й кабана і другого закололи на хуторі. Парасковія Тарасівна власноручно взялася за ковбаси та іншу начинку на свята. Повсюду й з усього вже видно було, що свята вулицею ходять, а в хату ще бояться зайти.

Отакого критичного вечора приїхав на хутір Карло Осипович і привіз листа з пошти, а лист той

був од дітей з Полтави, та ще як би ви думали, від кого? — Від І. П. Котляревського! Парасковія Тарасівна, як почувла, що лист із Полтави, вбігла до світлиці з ковбасою, яку забула була покинути в кухні.

— Де ж той лист? Голубчику, Карле Осиповичу, де ж лист? Прочитайте мені, дайте його мені, я хоч поцілую.

— Занесіть спочатку ковбасу на місце, а потім уже приходьте листа слухати, — сказав Ничипір Федорович, розгортаючи листа.

— Ой, я божевільна, і не схаменуся! — скрикнула вона й вибігла за двері.

За хвилину всі всадовилися круг столу, і почалося урочисте читання листа.

Почало вже смеркати, і догадлива Марина без усякого наказу від господині внесла у світлицю свічку й поставила її на столі. Ничипір Федорович розгорнув листа Івана Петровича, спочатку подивився на підпис і потім почав читати:

«Ласкавії мої друзі, Ничипоре Федоровичу, Парасковіє Тарасівно і Степане Мартиновичу!»

Всі мовчки глянули одне на одного.

Та тому, що лист був написаний по-українському, що не кожен зрозуміє, а інший хоч би й зрозумів, так не схоче уста свої сквернити мужицькими словами, то я тільки перекажу його зміст, а повість моя мізерна мало що від того втратить.

Після звичайних привітань з нагоди близьких свят Іван Петрович описує добрі прикмети їхніх дітей і дивується їх надзвичайній схожості, як фізичній, так і моральній, і говорить, що розвізняє їх тільки по мундурах. »Я по них — каже — посилаю що-суботи. Неділю вони проводять зо мною, і я налюбуюся ними. Не бажав би й собі мати кращих дітей, як ваші діти. Моя муза щотижня наповнюється описом їх прекрасних дитя-

чих прикмет.« Далі він пише, що краще було б повести їх однією якоюсь дорогою, — військовою чи цивільною. А далі пише, що нема лиха без добра, — що з різного їх виховання вийде психологічний досвід, що й покаже, яка від виховання може вийти різниця між двома суб'єктами, зовсім однаково організованими. А ще далі пише, що він немало дивувався, коли довідався, що вони добре читають по-німецькому, а ще краще по-латинському, і питає, хто їх учив (тут мовчки переглянулися Карло Осипович і Степан Мартинович). Потім пише, що Гапка теж їх полюбила й наділяє їх що-неділі пиріжками та бубличками на весь тиждень. »Одного разу попросив у мене Зося двадцятку на якусь кадетську потребу, та я йому не дав: з досвіду знаю, що недобре дітям давати гроші«.

— А може воно, сердешне, вчителеві хотіло дати, щоб краще навчав, — промовила Парасковія Тарасівна, та Ничипір Федорович блимнув на неї по-своєму, і вона змовкла.

І каже: »Ви про них не турбуйтеся. Свята вони в мене перебудуть, а на Свят-Вечір пошлю їх з вечерею до мого приятеля Н. У нього теж є діти. Вони весело зустрінуть свято Різдва Христового.

Далі він пише, щоб вони не забували про нього, старого, та на час вакацій приїздили до Полтави, що в Полтаві помешкання дуже дешеві, а що його Гапка варить смачний борщ із сушених карасів. »А як вона то робить, — каже — Бог її знає«.

»Зоставайтеся здорові, не забувайте самотнього І. Котляревського.

Р. С. Поклоніться, як побачитеся, доброму моєму Степанові Мартиновичу Левицькому«.

Як скінчили листа. Карло Осипович устав, зажив табаки і сказав: „Ессе homo!“ Степан Мартиночі теж устав і заплакав із щасливого зворушення. Та й як його не заплакати? Йому, мізер-

ному дячкові, пише поклон — і хто ж? Попечитель гімназії! Парасковія Тарасівна теж устала і, повернувшись до образів та християчесь, із сльозами на очах казала: »Дякую Тобі, милосердний Господи, за Твою милосердність, за Твою благодать святую. Послав Ти янгола-охоронителя моїм малим сиротам на чужині«. Вона мовчки молилася далі, а Ничипір Федорович сидів, спершись ліктями над листом, в глибокому мовчанні. Потім згорнув листа, поцілував його, глибоко зідхнув, встав із-за столу і мовчки пішов до другої хати. Через півгодини він повернувся, і очі йому наче б почервоніли. Парасковія Тарасівна спитала:

— Чи є в нього пасіка? Я тоді, як була в Полтаві, забула спитати Гапку. А то б послати йому хоч діжечку меду. На свята вже не встигнемо, то хоч би на великий піст.

— Пошлемо дві, — сказав Ничипір Федорович і почав ходити мовчки по світлиці.

Гості попрощалися й пішли »во-своєси з миром, дивяся бившому«.

Прошли й свята, і зима проходить, і весна наступає; ось уже й Великдень за тиждень. Степан Мартинович розпустив своїх учнів по батьківських домах, наказавши вертатися до школи не раніше, як на Вознесення Христове. За прикладом семінарії він теж зробив вакації своїм школярам. По святах, розпорядившись добре домом, себто припоручивши догляд за школою та меншими братами старшим братам: двом богословам і третьому філософові, та наказавши їм, щоб на дозвіллі копали не дуже глибокий ріс коло посажених дерев, Степан Мартинович позичив у знайомого міщанина »бїду«, звичайно, не таку парадну, як у Карла Осиповича, а таку собі, звичайненьку. У другого, теж знайомого, міщанина найняв коня з хомутом на двадцять день. Запряг він коня в бїду і одного краснаго ранку, попрощавшись

з хутором та школою, сів і поїхав підтюпцем до Полтави.

Парасковія Тарасівна послала через нього дітям своє, хоч і заочне, материнське благословення й торбинку бубликів, якимсь особливим способом спечених, а Зосі своєму ще й півкарбованця: гроші ті мав передати йому Степан Мартинович потайки від Івана Петровича. Степан Мартинович обіцяв усе те виконати, і не виконав. Він за півкарбованця відправив молебня, а Зосі дуже твердо наказав, щоб він не важився просити двадцятку у Івана Петровича.

У Полтаві з ним не трапилося нічого надзвичайного, хіба тільки те, що був він у соборі на рукоположенні во дякони свого знайомого баса.

Після служби новий дякон закликав його до себе, напоїв пляним, а на додачу ще злегка побив, з чого й вивів Степан Мартинович, що приятеля його ніякий сан не виправить і що він, як був басом, так і зостанеться ним аж до могили.

Повернувшись во свояси з далекої й убогої на пригоди мандрівки, школу свою застав він у порядку, а вдячні брати обкопали його новий вертоград ровом та ще й лозою обгородили. Подякувавши їм, як годиться, себто купивши кожному по парі юхтових чобіт та демікотону на камізельки, він попрохав їх пособити йому перенести бджоли з хутора на свою пасіку. Другого дня це й було зроблене. Тепер він по-за тим, що стихарний дяк, учитель душ до тридцяти школярів, іще й пасічник чималий.

Минали непомітно дні, місяці, роки. Зося й Ватя зростали тілом і душею в Полтаві, а Ничипір Федорович і Парасковія Тарасівна старілися собі безтурботно на хуторі й діставали справно щосвята привітальні листи від дітей. Потім почали їх діставати щомісяця, а потім і ще частіше, і вже не наївні дитячі листи, а такі листи, що в них почала вже означатися вдача того, хто пише. Так, на-

приклад, Зося писав завжди доволі лаконічно, що він мало не жебрак поміж вихованцями [корпусу], а щодо фронту, то він із перших. Ватя ж писав обширніше. Він скромно писав про свої успіхи, про убожество своє й не згадував, але про доброго й благородного покровителя свого виписував цілі сторінки. З його листів можна було довідатися про одержувану одіж, звички, зайняття, одне слово, про повсякденний побут автора «Наталки-Полтавки», «Москаля-Чарівника» й перелицьованої «Енеїди».

Наприкінці четвертого року прийшли від дітей листи такого змісту:

»Найдорожчі батьки!

Випускний екзамен я здав прекрасно. Одержав добрі бали з усіх наук, а щодо фронту, то вийшов перший. Мене посилають у дворянський полк до Петербургу, а тому прошу Вас вислати мені, скільки можете на перший раз, грошей на непередбачені видатки. Ваш покірний син

З. Сокирин».

— Сокирин, Сокирин! Погана ознака! — казав стиха Ничипір Федорович і розгортав другого листа:

»Мої ніжні, мої любі батьки!

Бог благословив ваше про мене піклування й мої посильні труди: здав я свій екзамен майже задовільно на велику радість собі та на радість нашому, що його всі люблять і поважають, добродієві, який кланяється Вам і достойному Степанові Мартиновичу. Після екзамену я удостоївся дорогоцінної для мене нагороди: сам ректор вручив мені публічно Вергілієву «Енеїду» латинською мовою в гарній оправі, і тут таки публічно оголосив він, що я удостоївся бути посланим, як казеннокоштный, до університету, котрий сам виберу, на медичний факультет. І я тепер прошу Вашого батьківського благословення й поради, ко-

трий саме вибрати мені університет — харківський чи ближчий, київський. Я бажав би останній, бо там професори добрі, особливо на медичному факультеті, а ще більше бажав би тому, щоб бути ближче до Вас, мої безцінні, мої любі батьки. Дожидаю вашого благословення й поради і цілую ваші батьківські руки. Зостаюся люблячий і вдячний ваш син С. Сокира.

Р. С. Поцілуйте від мене незабвенного Степана Мартиновича. Вчора й сьогодні добродій наш жаліється, що болять йому ноги й попереки, і вже третій день з хати не виходить. Помоліться разом зо мною за його дорогоцінне здоров'я».

Прочитавши листа, Ничипір Федорович сказав:

— Ну, хвалити Бога, хоч один на чоловіка скидається.

— Та ще на якого чоловіка, — додав Карло Осипович. — Я вам наперед скажу, що з нього вийде доктор, магістер, професор та ще й відомий професор медицини й хірургії, а до того й член багатьох учених товариств. Запевняю вас, що так буде. Ото вам юний ескулап! — вигукнув він, стукнувши по табатирці.

— А з Зосі, на вашу думку, не вийде нічого путнього? — спитала Парасковія Тарасівна Карла Осиповича.

— Борони мене Боже таке подумати! З нього може вийти добрий офіцер, полковник, генерал і навіть фельдмаршал. Це залежатиме від нього самого.

— Толціте і отверзеться, просіте і дасться вам, — промовив потихеньку Степан Мартинович.

— Що було, те бачили, а що буде, те побачимо, — сказав сухо Ничипір Федорович і пішов до себе на пасіку.

Довго ходив він коло пасіки. Його хвилювало якесь змішане, неясне почуття між радістю й смутком. Та він заспокоїв себе надією на всеблагее

Провидіння й повернувся до хати, повторюючи сентенцію Богдана Хмельницького: »що буде, те й буде, а буде те, що Бог нам дасть«.

Другого дня він написав найщирішого вдячного листа Іванові Петровичу й послав дітям по 25 карбованців з найукліннішою просьбою до Івана Петровича — передати ті гроші дітям та вчинити йому велику ласку — повідомити, який вжиток зробили з них діти, бо, мовляв, гроші в молодих руках — річ дуже небезпечна, і йому, як батькові, можна вибачити таке прохання. Саватієви радив він вибрати університет київський, а напутити Зося просив Івана Петровича, як Бог надхне його добре серце.

За місяць мали вони велике щастя обіймати Ватю в себе на хуторі. Їдучи до Києва, він намовив товаришів своїх перебути добу в П[ереяславі], щоб йому побачитися з своїми, на що товариші охоче пристали, тим паче, що він їх запросив на хутір. Зося теж вирушив з товаришами з Полтави, але харківським шляхом, а тому й не міг заїхати на хутір.

По перших привітаннях побіг Ватя до школи з найдорожчою для нього »Енеїдою« в руках. Він знайшов свого вчителя серед школярів, що гуділи, як бджоли коло матки, і обняв його високу шию. Поцілувавши його раз, двічі й тричі, він подав йому дорогоцінну книжку і сказав:

— Ви перший відкрили мені завісу латинської мудрости, — вам і належить ця наймудріша й найдорогоцінніша для мене латинська книжка.

Зворушений прийняв і поцілував книжку Степан Мартинович. Любуючися оправою, він розгорнув її й побачив поміж сторінками червоний папірець. То були десять карбованців вдячного Ваті.

— Ви забули в книзі гроші. Ось вони.

— Ні, це вам Іван Петрович посилає через мене, щоб ви були ласкаві передати їх вашим убогим батькам (а справді то були гроші, що зосталися з 25 карбованців, посланих йому до Полтави)

З радощів Степан Мартинович пустив школярів гуляти, а сам із Ватею пішов на хутір, тримаючи в руках розгорнуту книжку й декламуючи вірші славного поета. І коли б Ватя так уважно слухав, як Степан Мартинович читав, то опинилися б по коліна в калюжі обидва, а то потрапив у болото тільки сам педагог.

Погостювавши два чи три дні на хуторі, почав Ватя лагодився в дорогу, товариші ж були такі задсволені з того, як їх частувала гостинна Парасковія Тарасівна, що в них і гадки не було рушати далі, і тому вони не мало здивувалися, коли Ватя почав прощатися з своїми названими батьками. Та що ж мали робити — довелося й їм попрощатися. А за кілька день, прогулюючись по Шулявщині, готувалися здавати вступний іспит до університету.

За пробування в університеті Саватій щовакацій приїздив на хутір і обертався в пасічника. Тоді вже почали з'являтися в журналах статті Прокіповича про бджільництво. Він їх уважно перечитував і не без успіху прикладав до діла на велику радість Ничипора Федоровича. Іноді разом з Карлом Осиповичем робили вони хемічні й фізичні досліди, навіть із жабою за методом Межанді. Вечорами ж збиралися всі на ганку, і Саватій уголос читав «Енеїду» Котляревського або справжню Вергілієву «Енеїду». Він пристрасно любив музику, особливо ж свої рідні журливі співи і тому з великим успіхом учився в Ничипора Федоровича грати на гусях, а по десяти лекціях співав уже, сам собі пригравуючи:

Стала хмара наступати,
Став дощик іти.

До Києва він завжди повертався з текою, що щільненько була напхана місцевою флорою, та з кількома скриньками метеликів і різних комахок.

За пробування свого в дворянському полку Зося щомісяця акуратно писав листи майже однакового змісту. В деяких, чи краще сказати, в більшості листів своїх він на різні лади повторював речення: »Я вже незабаром з ласки Бсжої прапорщик, а в мене грошей ані шеляга ломаного«. А на це Ничипір Федорович звичайно казав: »А буде офіцером, то й гроші будуть«.

Якось написав йому Ватя, щоб він прислав йому літографований естамп з картини »Останній день Помпеї« і для цієї потреби послав йому грошей три карбованці. Та Зося розважливо розсудив, що три карбованці то гроші, а естамп — що таке? клаптик замазаного паперу та й годі! І тому, без сорому казка, написав він братові, що про таку картину він у Петербурзі й не чув, а що гроші йому пізніше вишле; коли ж той хоче, то на Невському проспекті багато всяких картин продається, то можна буде якусь купити й прислати. Ватя написав йому, щоб купив якийбудь естамп, коли вже не можна дістати »Останнього дня Помпеї«. Той і купив йому московську нікчемну літографію »Тънь Наполеона на островъ св. Елены«. Ватя не міг надивуватися естетичному смакові рідного братика, і славетний куншт полетів до »пещі огненної«.

Незабаром після цілопалення »Тъни Наполеона« з галасом зявилися на світ »Мертвыя души«. »Библиотека для чтенія«, а разом з нею й статечні, добромисні люди вилаяли книжку й автора, назвавши книжку брудною й аморальною, а автора »сіятелем плевел« на ниві виховання благородної молоді. Та не зважаючи на перестороги охоронителів моральності й охоронительниць російського слова, »Мертвыя души« швидше від птахів небесних розлетілися по широкому царству російському. Прилетіло кілька примірників і до стародавнього Києва і, звичайно, дебютували вони в університеті.

Інспектор з незадоволенням і навіть з острахом помітив, що студенти збираються гуртками і щось читають, аж регочуть. Спочатку він подумав: «напевне якийсь каналія скомпонував на мене пашквіль», але коли спостеріг, що студенти читають дрюковану книжку, то йому polegшало на серці. А що він мало стежив за розвитком російської літератури, а до того ж не належав до банди охоронителів моральності, то, дізнавшись, що книжка зветься «Мертвыя души», і, мабуть, «страшна», махнув рукою й сказав: «хай собі читають, аби не пиячили та не ходили на Хрещатик шибки вибивати». Саватій спочатку уважно прослухав «Мертвыя души», потім з великою увагою прочитав, а коли прочитав, то йому страх як захотілося за всяку ціну придбати собі цю книжку, щоб підчас вакацій читати вголос на хуторі. Витрусивши останні крихти та позичивши з півтора корбованця, пішов він до «Канторы застрахованія жизни», вона ж і книгарня. Приходить, питає «Мертвыхъ душъ», а книгар і очі вирячив: йому здалося, що відвідувач питає за ті мертві душі, що застрахували були своє земне буття в його канторі, і він, відповідаючи покупцеві, сказав, що тільки дві й єсть.

— Будь ласка, дайте мені один примірник, — сказав Саватій.

Книгар знову остовпів. Саватій додав:

— Ви мене не так розумієте. Чи маєте ви вже книжку за назвою: «Мертвыя души», твір М Гоголя?

— Ні, ще й оголошення такого не читали, — відповідають йому.

— Значить, нема надії й хоч колись мати її від вас, — сказав Саватій і вийшов на вулицю. Він хотів був піти до Глюксберга, та згадав, що там російських книжок не продають. Тоді зайшов він на хвилинку додому, написав братові листа, вклав

у нього гроші й заніс на пошту. Бідоласі й на думку не спала »Тѣнь великаго Наполеона«!

За місяць дістав він із поштової контори повістку, що на його імя прийшла посилка на 6 карбованців сріблом. Зрадівши, біжить він до інспектора, звідти просто на пошту й питає за посилку. Йому подають; помацав — щось мяке. »Вона«, — вимовив він і вийшов на вулицю. На вулиці розрізав мотузку цизориком, розпоров церату, розгорнув і з жахом прочитав: »Никлась — Медвѣжья Лапа«. Бідоласі аж в очах потемніло, і напіврозпакована посилка випала з рук. Постоявши хвилинку, пішов він смутний, сам не знаючи куди. А посилка так і зосталася на вулиці, аж поки не підняв її якийсь старець; оглянувши її уважно, він попростував до шинку, і шинкареві пощастило за шкалик придбати безцінний твір. Як людина письменна й допитлива, шинкар і тепер коротає любе дозвілля [з тією книжкою], а іноді то й углош читає своїм запізнілим гостям. В посилці листа не було, а тільки записка пренаївного змісту: »„Мертвья души“ заборонені; і цензор, і автор сидять у цитаделі, а я посилаю тобі чудову книжку: „Медвѣжья Лапа“. Твій брат імярек«.

Хоч і цензор, і автор сиділи в цитаделі, проте »Мертвья души« невдовзі з'явилися в »Конторѣ застрахованія жизни« й продавалися публічно. Одного разу Ватя, проходячи коло контори, побачив примірник, виставлений у вікні. Добре, що він не читав братової записки, а то хто знає, чи не назвав би ще брата безсовісним брехунцем. Перечитавши разів кілька обгортку й налюбувавшись нею, вирішив Ватя за всяку ціну придбати велику книгу, тим паче, що й вакації наближались. Після акту того ж дня заніс він мундур свій, як річ тепер зовсім непотрібну, позичальникові нікчемного металу за помірковані відсотки. За ті гроші придбав він примірник великого твору і мав

потім невимовну насолоду читати його вголос на хуторі — ввечері на ганку, а вдень під липою на пасіці. Уже всоте читав він майже з пам'яті Парасковії Тарасівні, що уважно його слухала, повість про капітана Копейкіна, коли вїхав на подвіря своєю бідю Карло Осипович, вже здалека показуючи листа. Читання про Копейкіна, розуміється, перервано, а читання листа розпочав сам Ничипір Федорович, і, звичайно, не вголос. Прочитавши листа, він кинув його долі і з пересердя сказав: «Тільки те й знає, що грошей просить. Жарти сказати — триста карбованців». І він пішов у покої, а за ним Карло Осипович. Парасковія Тарасівна, піднявши обережно листа, передала його Ваті й просила прочитати (вона по-писаному не читала, а тільки дрюковане), але не так голосно, як про того капітана.

І Ватя стиха прочитав таке:

»Дорогоцінні батьки!

З ласки Божої я тепер прапорщик лейб-гвардії гренадерського полку, а Ви самі повинні знати, як має себе тримати гвардійський офіцер: тут не Полтава і не злиденний П[ереясла]в, а люди добрі кажуть — столиця. Тому мені й потрібно на першу обзаведінку принаймні 300 карбованців сріблом. З цим застаюся Ваш син З. Сокирин».

Ватя, прочитавши листа, згорнув його й подав Парасковії Тарасівні.

— Та ти все прочитай, а тоді вже й віддай мені, я його сховаю.

— Та я ж усе й прочитав.

Вона, сердешна, не повірила, розгорнула листа, перелічила рядки і, переконавшись в гіркій правді, кинула листа під стіл, затулила обличчя руками й гірко, гірко заридала. Ой, небого. небого! Це ж іще тільки цвіт, а овоч отрутний іще й не зав'язувався.

За кілька день вона вимолила 300 карбован-

ців у Ничипора Федоровича, а що той відмовився писати листа, а Ватя [вже] виїхав, то вона сама церковними літерами написала такого листа: «Зосю мій, орле мій! Виплакала, вимолила я й посилаю тобі гроші, а Ничипір Федорович на тебе гнівається». Загорнула в лист гроші й сама повезла на пошту. Поштмейстер чимало здивувався, побачивши листа з грішми, а без адреси на коверті. Поїхала вона тоді до Карла Осиповича, той написав адресу, і лист пішов.

Діставши гроші, гвардійський прапорщик не звернув уваги на лист, чи, краще сказати, на обгортку, а другий — теж гвардійський — прапорщик підняв обгортку і, прочитавши, сховав до кишені. Другого дня в екзерціс-гавзі показав її полковій братії, і почалася забава. Спочатку не розумів Зосим, в чому справа, а коли зрозумів, то одного гарного ранку після вправ запросив чесну компанію до Сен-Жоржа, видав пишний сніданок та на підпитку й розповів братії про лаконічний лист, що в нього в Полтаві зосталася «аміка», себто коханка — багата й неписьменна крамариха, — вона отож і краде в чоловіка гроші та й посилає їх найпокірнішому слугі. «Ура...» — аж заревіла компанія.

— За здоров'я всіх неписьменних коханок! — Тости повторювано аж до вечора. Ввечері вся компанія пішла дивитися на Тальйоні, звичайно, коштом щасливого коханця.

І півроку не минуло, як од щасливого коханця дістали на хуторі листа такого змісту:

«Через Вас, ніжні й дбайливі батьки, примушений я покинути гвардію й просити переводу в армію, тому що я — старець, а у Вас скрині аж ломляться від золота. Ваш вдячний син З. Сокирин».

А причина переміщення до армії була ось яка. Одного разу в танц-класі Марцінкевича (що

його одвідував Зосима що-п'ятниці неодмінно) за якусь зрадницю побився він п'яний з теж п'яними черкесами. Справа дійшла до поліції, і кінчилося на тому, що черкесам — бо то ж азіяти — вибачили, а його — бо ж він європеєць — переведено до армії з тою самою рангою. Після цього переміщення прийшло й друге, але про це вже не сповіщав мій гульвіса-герой, бо він припинив усяку кореспонденцію з «скупердяями», як він казав, тобто з своїми доброчинцями.

Письменникові плодови́тшому, аніж аз грішний, і більше знайомому з військовим побутом нашої дуже численної благородної молоді тут одкривається розлоге поле, засіяне таким гірким насінням, що, коли достигне овоч із нього, то нащадкам нашим не треба вже буде сабуру купувати... Талановитий письменник, як добрий господарник, міг би поволі виполювати отой кукіль із пшениці, і воно було б на добре. Але талановиті письменники, що знають цей побут, звертають більше свою спостережливу увагу на салдатські приказки та їхні невітшно-сумні пісні, що тільки видаються хвацькими.

Хоч-не-хоч, а доводиться мені пояснити причину переміщення мого героя з армії до внутрішньої варті, себто до астраханського гарнізонного батальйону. В місті Ніжені стояв постоем армійський піший полк N. До цього полку й переміщено мого приятеля. Оселився він у білій хатині з салочком і квітником саме навпроти грецького кладовища. Першого ж дня помітив він у квітнику таку квітку, що йому аж слина потікла. Цією чарівною квіткою була красуня ще на самому світанку життя — одне-єдине добро найубогішого старого вдівця-міщанина Макухи. Продовження й кінець повісти відомі вам, терпеливі читачі, і я не маю наміру нудити вас повторенням тисячі й одної, на жаль, не вигаданої повісти чи поеми в цьому

сумному жанрі, від «Еди» Боратинського почавши й «Катериною» Ш[евченка] та «Сердешною Оксаною» Основяненка кінчаючи. Продовження й кінець — такі самісінькі, з тією тільки різницею, що приятеля мого мало були не примусили оженитися з міщанкою Якилиною, дочкою Макухи. Та тут заступився за свого офіцера старий добряга, командир полку, але й той не міг вигадати нічого кращого, як звеліти йому подати негайно [прохання] про переміщення, та й справі кінець. Офіцер другого ж дня подав прохання, а тимчасом відвідуючи Якилину, що ледве холила, запевняв старого батька, що з кожною поштою сподівається батьківського благословення. Прийшло переміщення, і Зосима на radoцax зайшов до так званої «цукерні» Неминая. І там, добре випивши перед виїздом, почав оповідати якомусь теж нетверезому, але багатому Попандопулові свою лицарську пригоду з Якилиною. Він так привабливо це оповідав, що багатий еллін не витримав і затопив йому всією пятернею в благородний портрет, він — еллінові, еллін знову — йому, і закутилася веремія. Але що еллін був старший літами і слабший на сили, то він і знемігся, а під той час наспів охоронитель миру в постаті городничого і звелів обох супротивників заарештувати. Розпочалася справа. Багатого купця-елліна виправдали, а благородного немастного офіцера оженили з міщанкою Якилиною й перевели до астраханського батальйону.

Ой, моя сердешна Якилино! Коли б ти могла провидіти своє безталання, гірку свою долю майбутню, ти б утікла до лісу або втопилася в гнилому Острі, та не брала б шлюбу з «благородним» офіцером. Та ти, простодушна міщанко, в глибині непорочної лущі своєї вірила порожній фразі, що ніжне кохання вгамовує й звіяра лютого. Та це ж тільки фраза та й годі. А ти, дурненька думала,

що воно й справді так. Їділашна, якою ж дорогою ціною ти заплатила за свою простодушність! Ти загинула, і не врятували тебе від гіркої долі ні ніжне кохання твоє до п'яної потвори, ані навіть єдина твоя золота надія — твій первісток, твоя прекрасна дитина. Обидва ви валялись на брудній астраханській вулиці, аж поки не прибрала вас і не поховала великодушна поліція.

Помимо всіх своїх фіглів, приятель мій уже наближався до ранги капітана, а брат його тільки-що скінчив курс в університеті св. Володимира. По екзамені удостоївся Саватій скромного звання лікаря з рангою 12 кляси, а після акту повідомлено його, що волею правительства його, як казенно-коштного вихованця, призначено до оренбурзького шпиталю першої класи. Діставши в канцелярії третину платні наперед, «прогони» й подорожню, Саватій другого дня без особливого жалю покинув, може й назавжди, стародавній Київ. Товариші хотіли відпровадити його принаймні до [трахтиру] Рязанова, та, мабуть, заспали, бо Саватій перевізся через Дніпро до схід сонця, а до Броварів приїхав саме на ту годину, коли туркень, жінка завідувача [станції], роздмухувала в сінцях на кабиці вогонь на каву. Випивши за помірну ціну шклянку кави та взявши теж за помірну ціну пляшечку броварського лікеру (винахід тієї ж завідувачки туркені), він надвечір уже весело розповідав про свій іспит щироприхильним слухачам своїм на ганку самотнього хутора. Саватій вирішив перебути на хуторі тижнів зо два, може останні, які мав провести в колі найлюбіших, найдорожчих його серцю людей. Помимо одноманітності сільського, а тим паче хуторянського життя, дні летіли, наче секунди. Такі вони швидкі в радості і такі повільні в журбі! Коли б усі на хуторі, не виключаючи й Марини, бажали як найшвидшого кінця тим останнім двом тижням, то вони б

протяглися принаймні на місяць; але тому, що всі бажали відтягнути отой неминучий день розлуки, то він, на досаду кожному, і надходив так швидко.

На передодні виїзду по обіді Ничипір Федорович узяв Саватія під руку та звичаєм своїм повів його на пасіку. За кілька кроків до неї він спинився, показав дві розкішні липи перед самим входом у пасіку й сказав:

— Ці дві деревини привіз я з архиєрейського гаю, що то в Андрушах, того самого року, як ви знайшлися були на моєму хуторі, і посадив їх на спомин про ту велику радість. Дивись, які вони тепер широкі та високі й як рясно вкриті цвітом. А вас з братом не судив мені Господь на старости літях бачити такими однаково прекрасними, як ці липи. Брат твій зганьбив благородну природу людини. Він зневажив усе святе на землі й вашу найніжнішу, хоч і не рідну матір, а мою добру дружину. Мене він міг забути: я чоловік суворий і не люблю надмірної ніжности з дітьми. Але вона, моя бідна великомучениця, очей від нього не відривала, і тепер що ж?... Пятий рік хоч би вістку яку про себе подав, неначе крізь землю провалився! Всна, сердешна, щодня й щоночі за нього молиться й плаче. Щоправда, я сам винен... Але ж то було її бажання бачити його офіцером, а не статечною людиною — жни, що посіяла.

І вони помаленьку пішли на пасіку й сіли під липою. Ничипір Федорович казав далі.

— Так, тяжко, Ватю, вельми тяжко кінчати дні свої й бачити, що надії наші не справдилися. Ти, Ватю, тепер їдеш у таку далеку країну, що про неї в нас і не чули. Пиши нам із старою. Не лінься: описуй усе, що побачиш, і все, що з тобою трапиться. Пиши! Ми, старі, тут — мало не на відлюдді, і все те буде для нас нове й повчальне. А як матимеш ти яку потребу в чужій далекій стороні, пиши до мене, як до ломбарду, з якого б

вислали тобі твої власні гроші. У мене для тебе завжди знайдеться мірка-друга карбованців. А покищо, ось тобі 300, таких самих, як і Зосі послала моя стара. Дорога далека, а дорога любить гроші.

І він подав йому пачку асигнацій. Саватій відмовився від грошей, кажучи, що на дорогу він має »прогони« й третину платні, а коли на місці потрібні будуть гроші, то він напише, а в дорозі зайві гроші — зайвий клопіт.

— Ну, як знаєш! Вчити тебе нема чого. Хто не потребує грошей, той багатіший за багатого. Тепер я тобі, Ватю, все сказав, що маю на серці. І ще раз прошу, не забувай нас, старих, особливо її: мовчанка Зосі зовсім її пригнобила.

Після того старий пішов спочивати, як звичайно, в катрагу, а Саватій узяв »Енеїду« й прочитав кілька сторінок притишеним голосом, неначе присипляючи старого. Побачивши, що монотонне читання зробило бажаний вплив, він загорнув книжку встав, тихесенько вийшов із пасіки й до самого вечора, як у тумані, блукав коло хутора, роздумуючи про свою самотню будучину.

Ввечері, коли всі зібралися на ганку, прийшов і Саватій. Промовивши кілька слів майже навімання, він неначе пригадав щось важливе і, звертаючися до Ничипора Федоровича, сказав:

— Мені давно кортіло подивитися на вашу скрипку, та все забуваю, а ви якось казали, що то скрипка дорога.

— Та таки й дуже дорога, і тим ще дорожча, що на ній грав мій добродій, покійний пан-отець Григорій і мені відказав її по смерті.

— Дозвольте ж мені хоч глянути на неї.

— Поглянь, будь ласка. Та тільки що ж ти в ній побачиш?

— А може [що] й побачу.

З тим словом Саватій пішов до кімнати Ничипора Федоровича, витяг із шабатури скрипку,

спробував струни і, вийшовши у велику світлицю, загравав спочатку мелодію, а потім варіації Липинського на відому червононоруську пісню:

Чи я така уродилась,
Чи без долі охристалась.

Ефект був повний. Хвилини зо дві сиділи слухачі мовчки, неначе зачаровані. Перший скочив Ничипір Федорович, вбіг у світлицю, з сльозами обняв віртуоза й промовив:

— Сину мій, радосте моя, надіє моя золотая! Коли ти, де вивчився грати на скрипці цю боже-ственну пісню?

Саватій у відповідь розказав таке:

— Випадково зустрів я в Києві — правду кажучи, на Хрещатику — прохача, дідка-скрипника. Він так грав, що в мене волосся навстопужувалось. Я познайомився з ним, прохав його заходити до мене, і він вивчив мене не тільки грати на скрипку, але відчитувати й розуміти музику.

— Напиши до Києва, щоб приїхав до мене цей чоловік Божий, я йому все віддам, навіть і пасіку мою.

— Його вже нема поміж живими. Я сам його на власних плечах виніс на Щекавицю.

— Дякую тобі, чадо моє єдине, — вигукнув Ничипір Федорович — що покрити ти землю прах великої людини. Ось що, — казав він далі повагом — я довго думав, кому zostавлю, кому відпишу мою дорогу спадщину — мою скрипку, гуслі й книжки. Думав я був, грішний, до домовини покласти з собою, бо не бачив навколо себе людини, гідної володіти таким добром. А тепер бачу таку людину, і людина ота — ти, моя золота надіє! Возьми ж скрипку собі тепер, а книжки й гуслі возьмеш у спадок по мені з усім моїм добром. А поки нехай застаються тут на втіху нашій самотній старості.

Він підійшов до гуслів, розкрив їх, торкнув на пробу струни, розгладив свою густу, широку, сріблясту бороду (він уже три роки носить її) і, ніби той Оссіян, вдарив по струнах —

И вѣщія зарокотали.

Після прелюдії заспівав він своїм старечим, тремтячим, але надхненним голосом. До нього приєднав свій ніжний тенор Саватій, і вони заспівали:

У степу могила
З вітром говорила:
Повій, вітре буйнесенький,
Щоб я не чорніла.

Карло Осипович, нащо вже скупий на сльози, і той не витримав і вийшов із світлиці, виймаючи з кишені хустку. А коли заспівали вони:

Летить орел через море, —
Ой, дай, море, пити!
Тяжко-важко сиротині
На чужині жити,

то Карло Осипович уже в світлицю не міг увійти, так і зостався на ганку до того часу, аж сів у свою біду та поїхав до міста.

Другого дня запросили на обід покровське й благовіщенське духовенство. Спочатку сам протоєрей прочитав акафіста Пресвятій Богородиці. Степан Мартинович із своїми школярами хором співав »О, всепітая Мати«; потім собором служили молебень, а Степан Мартинович, надівши стихаря, читав апостола. По закінченні молебня тричі проспіване було многоліття.

Духовенство трапезувало в світлиці, а школярам подано обід на дошках на дворі, а по обіді сама Парасковія Тарасівна видала їм по книшу, по стільнику меду й по десятці грішми. А надвечір Саватій Ничипорович міняв уже коні на першій стан-

ції і, на немале здивування своє, перекладаючи речі, побачив діжечку меду й мішок із яблуками.

У Полтаві зайшов він поклонитися домочкові покійного Івана Петровича. Його зустрів доволі незграбний хлопець і сліпа Гапка. Відправивши в хаті панахиду за спокій душі свого добродія, він, сумний, виїхав із Полтави, благословляючи пам'ять доброї людини.

Обїхавши собор і зїхавши з гори саме проти темної трьохбанної дерев'яної церкви, що її поставив Мартин Пушкар, Саватій спинив поштаря й довго дивився на цей пам'ятник XVII віку та на протилежний бік вулиці, на біленьку з зеленим садком хатку. Проходжі думали, що він попросив напитися і що йому довго не виносять води. Хатка йому здалася пустою, і він уже хотів сказати поштареві: »рушай«, аж саме тут з розбитого вікна хатки виглянула молодиця з дитиною на руках. Він здригнувся, дивлячись на молодицю, і ледве промовив: »Можна зайти?« — »Можна«, — відповіла молодиця. Він скочив з брочки, переліз через перелаз і опинився в хатці.

— Здорова, Насте! Чи пізнала ти мене?

— Ні, — а сама спалахнула й здригнулася.

Довго й сумно дивився він на прегарну голову Насті, що її вона граціозно схилила на груди. І коли б не ворушилися на грудях зморщкі білої сорочки, то можна б було подумати, що вона скамяніла. Раптом румянець зійшов, вона зблідла і, здавалося, білява дитина грається на плечах мармурової Пенелопи. Саватій взяв її за руку й вимовив:

— Так ти мене й не пізнала, Насте?

— Пізнала... я ще на подвір'ї пізнала, та тільки не сміла була сказати, — відповіла Настя, і з карих прекрасних очей її поволі котилися великі сльози, а дитинка простягала ручку до Саватія й лепетала: »тату, тату!«

— Я їду далеко, Насте, і заїхав до тебе по-прощатися.

— Спасибі вам, — вимовила вона пошепки.

— Прощай же, моя Настусю, — сказав Саватій і, поцілувавши її в лице, швидко вийшов на вулицю, сів у бричку й поїхав.

Настя довго стояла на одному місці й тільки шепотіла: «прощайте, прощайте!» — а глянувши на дитину, гірко-гірко заплакала.

Переїхавши через міст на Ворсклі, Саватій повернувся лицем до Полтави й шукав очима біленької хатки, що давно вже заховалася в зелені. «Уже й не видно її», — промовив він і почав дивитися на домочок, що приліпився на горі коло собору, і на муровану башточку, Бог-зна пощо поставлену проти пам'ятного домочка по другому боці яру. Багато дечого нагадала ця напівзруйнована башточка моему сумному героєві. Дивлячись на неї, згадав він той час, коли він що-неділі приходив із гімназії і часто ховався в ній, гуляючи в піжмурки з жвавою білявою Гапчиною внучкою Настусею, тепер матір'ю такої ж прекрасної білявої дитини, якою сама колись була.

Гарна була тринадцятилітня Настуся, дуже гарна, особливо ж по неділях, коли приходила до своєї бабусі на цілий день у гості. Повяже, було, на голову червону стрічку, позатикає за стрічку червоних квітів, а як черешні достигли, то й черешень, і ще вдосвіта біжить до бабусі, сяде собі, наче доросла, під хатою та й задумається. Над чим же могла задумуватися тринадцятилітня дитина? А вона задумувалася над тим, чи скоро паничі встануть і підуть [до церкви], і [як] вона піде з ними.

— А як вийдуть із церкви й пообідають, ми й почнемо в піжмурки гуляти. Я сховаюся в тій комірці, що на горі, а Ватя прибіжить і знайде мене, — думала Настя й червоніла при цьому, чер-

воніша від своєї стрічки, квіток і черешень, і, забувшись, скрикувала «ой!»

— Чого ти там ойкаєш? — питала Гапка, висунувши голову в вікно.

— Жаба, бабо!

— Вона не кусає, тільки як на ногу скочить, то бородавка буде. Іди в хату: ти змерзла.

— Ні, бабо, я не змерзла, — казала Настя й залишалася під хатою, і знову задумувалася.

Ваті минув уже шістнадцятий рік, а Настусі п'ятнадцятий, коли сховаються вони, було, від Зосі десь у буряні або втечуть аж за Ворсклу, назбирають усяких квітів та й сядуть під дубом. Ватя сплете вінок із квітів, покладе на головку Настусі та й дивиться на неї цілісінький день аж до вечора. Потім возьмуться собі за руки та й прийдуть додому. І ніхто їх не питає, де були, що робили. Хіба що Зося іноді скаже: «бач, утікли від мене, не взяли з собою».

Минув іще рік, і дитяче кохання набрало вже не дитячого характеру. Уже з Настусі була струнка, прекрасна шістнадцятилітня дівчина, а з Ваті сімнадцятилітній красунь-юнак. Ночами він довго вже не міг заснути, Настуся так само. Вона під горою, у себе в садочку, до півночі співала:

Зійшла зоря із вечора,

Не назорілася...

А він, стоячи на горі, до півночі слухав, як співала Настуся.

Незабаром почалося несміливе стискання рук, поцілунки мигцем і довге вечірнє стояння під вербою. Щсправда, ці побачення кінчалися самим тільки довгим поцілунком. Ватя щодо цього був справжній лицар... але й сатана сильний... і хто його знає, чим би могло скінчитися це пізнє стояння під вербою, коли б Ватя не здав добре свого екзамену й раптом не виїхав би до Києва.

То було його перше і, можна сказати, останнє кохання.

У Києві, бувало, прогулюючись надвечір у саду великою алеєю, зустріне він красуню, — то так морозом його й пройме. І він, приголомшений, довго стояв на одному місці й дивився на красуню, що миготіла в юрбі, а схаменувшись, шепотів: «не пара» й одводив очі на освітлену вечірнім сонцем панораму Старого Києва. Потім він сходяв униз терасою, виходив на Хрещатик, приходив до дому, світив свічку й сідав за якусь енциклопедію або зануряв у чорнило разом із пером і ясний світич своєї самотньої молодости.

У Зосі теж так само рано прокинулося легеньке почуття до Олімпіади Карлівни, уже дорослої дівчини, дочки інспектора. І так само край йому поклав раптовий виїзд до дворянського полку. Та коли цей стрункий, прегарний парубок одягнув гвардійський мундур, він одразу почув у собі таємну силу магнету для прекрасних очей. Тепер він уже не спинався в священному трепеті перед жіночою красою, — його прегарні очі починали каламутніти або займалися вогнем скаженого тигрента. І чи то була дівчина, чи молодиця, він себе не питав: з якою метою? а просто починав залицятися і майже завжди з успіхом. Зося став справжній Дон Жуан та ще з зародком деяких пристрастей, що опаскужують людину.

Приїхавши до Астрахані, Зося незабаром вславився поміж морськими та гарнізонними офіцерами, як спритний до всього «фат», тобто до всього спритний шахрай, але в військовому словнику замість цього тривіального виразу вживають слова «фат».

Приїхавши до Астрахані, він сховав Якилину з сином у брудному проулку на Свистуні, а сам найняв помешкання в місті, запевняючи її, що того вимагає служба, а вона, простосердна, і повіри-

ла в те. Тільки сам командир батальйону та ад'ютант знали з формуляру, що зін жонатий, та ще здогадувався «квартильний», бо в дорученому йому кварталі жила штабс-капітанша Сокирина; решта ж астраханської публіки й гадки про це не мала, а матусі то навіть уважали Зося за пристойну пару своїм уже перестиглим Катенькам та Сашенькам. Але йому до того було байдуже, і він, як несамовитий, ставив у картах «на пек», ще несамовитіше пив чистісінький ром, а на чихир то й дивитися не хотів, називаючи його вірменським квасом. До всього того він з надзвичайним успіхом виявляв свою, можна сказати, геніяльну здатність позичати гроші й їх не віддавати, за що його частенько називали... не Ноздрьовим (до астраханської освіченої публіки ще не дійшли «Мертвья души»), а просто шахраєм, та він за те ані трохи не був у претензії. Щасливий темперамент! або, краще сказати, до якої міри може удосконалити себе чоловік у колі «порядних» людей!

Неділями й святами почав він ретельно ходити до вірменської церкви та вчашати на заміські вірменські гулянки, де незабаром придбав він собі не одне «матаха», особливо між синами багатих і старих батьків, і де по безконечних «возліяніях» з'являлися карти, і починалася забава, що кінчалася мало не завжди бійкою. Тож нерідко звідти Зося повертався до міста з «ушкоженим портретом», і тільки після такої невдалої спекуляції навіщав він бідолашну Якилину, запевняючи її, що хотів купити для неї туркменського ар'амака, приведеного з Новопетровського форту, сів попробувати, і ось що вийшло. Вона, звичайно, вірила, а він собі подавав рапорта про хворобу і, дожидаючи, поки «портрет» набере належного вигляду, підризував на дозвіллі карти, чому Якилина теж чимало дивувалася. Полагодивши «портрет», він зникав із підрізаними картами і невдовзі з'являвся знову

»портрет« лагодити, а іноді то запевняв Якилину, що хотів купити для неї в купця NN. трійку вятських коней, і ось чого наробила проклята трійка. Історія з портретом повторювалася так часто, що й простодушна Якилина почала підозрівати, що за тим криється щось недобре.

Зимою 1847 року не з'являвся він до Якилини з «ушкоженим портретом» місяців зо три. Чекала вона ще місяць — нема, ще місяць — нема й нема, думала вже, чи його, не приведи Боже, не вбили часом коні; аж якось ранком прийшов до неї вістовець із головної гавптвахти й сказав їй: «Його благородіє наказали вам, щоб ваше благородіє прислали їм семигривенника або з речей що-небудь.

— Яке благородіє? — скрикнула вона, перелякана.

— Його благородіє штабс-капітан Зосим Никифорович.

— Де ж він?

Вістовець спочатку усміхнувся; а що був він сам українець, то Якилина бес реликого труду зрозуміла, в чому річ, нашвидку причепурилася, взяла за руку Гриця й сказала вістовцеві: «ходімо!»

Сердешна! Ти край поклала і слідству, і суду, сама того й не підозріваючи. Твого Зосю держали на гавптвахті й судили за різні злочини, слідством майже недоведені, а ти своєю появою всьому кінець поклала: при всій варті назвала ти його своїм чоловіком, а тимчасом всьому місту було відомо, що він зять вірменина NN. Так само всьому місту було відомо, що прекрасна вірменочка дозволила себе викрасти й обвінчатися з нею потайки в Чорному Яру, що він, як справжній герой роману, не перечучи й виконав, розпалившись не так прекрасними очима своєї коханки, як червінчиками її шановного батька. Частоплюбний вірменин охоче простив, а що ж до придачі, то

лаконічно сказав: «чка!» — «Недобре, — подумав мій лицар — трохи дав маху, треба буде з іншого боку зайти». Прийшовши додому, він узявся спочатку лаяти, а потім умовляти й упрошувати свою вірменочку, щоб вона обікрала батька, переконуючи її, що це треба зробити для її ж таки щастя: бо він, мовляв, старий скупердяга, помре з голоду, а гроші куховарка вкраде. Та не зважаючи на всі його доводи, що батька конче треба обікрати, вірменочка рішуче сказала: «чка». «А чка, то й чка! Я вживу своїх заходів», — сказав Зося й вигнав свою вірменочку з помешкання, знявши з неї салоп і дороге намисто «за видатки та страти», як він сам висловився.

Після цієї катастрофи почав він приумножати свої мерзоти паче всякого писання й дійшов нарешті до того, що його «на схованку», до гавптвахти всадили. Доки доведено було законним порядком, що він хват на всі руки, а до того ще й двоєженець, та поки він перебував «на схованці», бідолашна Якилина ходила на поденне — воблу чистити й надвечір приносила своєму увязненому чоловікові зароблену двадцятку.

Поки там визначать достойну кару моєму лицареві, я перенесу своє нелукаве оповідання в неісходимі степи киргизькі; але для того заглянемо попереду до нашого благодатного хутора.

— Чому ж бо це так премудро, Господи Боже мій милосердний, упорядив Ти все на світі? Не передумаю й не перегадаю! Того ж самого дня й навіть може тієї ж години побачили вони світ Божий животворчий, а ось тепер Зося вже капітанської ранги, а Ватю оце тільки вчора з школи випустили. І не передумаю, й не перегадаю, як це воно все на світі Божому діється.

Таке питання задала собі Парасковія Тарасівна того самого дня, як проводила Ватю з П[е-реясла]ва, і багато днів вона його собі задавала.

Не знаходячи в собі самій відповіді на це хитре питання, вона надумалася була звернутися до Ничипора Федоровича та, поміркувавши, роздумалася. «Хіба до Карла Осиповича?» — і теж роздумався: «Він німець, — думала вона — то й скаже щось непутнє через свою німецьку натуру. Хіба до Степана Мартиновича? Теж ні, він не врозумить мене; а може й врозумить: аджеж я собі проста дуринда, а він принаймні книжки читає, то може щось і вичитав. Не знаю, чи прийде він увечері до нас, чи ні? Хіба самій оце піти до нього — ніби б то пасіку оглянути?»

І, повязавши доброю хусткою голову, а в другу десяток бубликів завязавши, Парасковія Тарасівна подалася за Альту.

Проходячи повз школу, вона спинилася й послухала, як школярі вчать, та, йдучи далі, пошепки сказала:

— Сердешні дітки! Треба б їм хоч обід колись зробити!

Степан Мартинович, побачивши крізь вікно свою дорогу гостю, вибіг із хати з непокритою головою, в самому білому полотняному халаті і притьмом наздогнав її коло входу до салу й пагіки, кажучи: «Вітаю вас у нашій палестині!»

— Ой, як ви мене перелякали!

— Смиренно прошу прощення моїм гріхам, — казав Степан Мартинович, одчиняючи хвіртку до саду.

— А я сьогодні сижу собі вдома одна, як палець: Ничипір Федорович на пасіці, а Марина городину поле. То я сижу собі та й думаю: а нуж піду я та подивлюся, що то за сад і що то за пасіка там у Степана Мартиновича та й його провідаю: щось він нас цурається.

— Хай мене Бога боронить і подумати таке грішне! Аджеж учора й позавчора, і щовечора

у вас сижу, та й сьогодні зайду, як, дасть Бог, управлюся.

З тими словами Парасковія Тарасівна і Степан Мартинович увійшли до куреня, себто до халабуди з гілок та соломи. У курені долі розстелене було біле рядно та [лежала] подушка — це було смиренне ложе Степана Мартиновича. Коло постелі стояв глиняний глечик з водою і такий самий кухоль, а з-під подушки визирав ріжок незмінної «Енеїди». Парасковія Тарасівна з хвилину спочутиливо на все це поглядала й сказала:

— Добре, все добре! Тільки ось що, — сказала вона, сідаючи на порожній вулик, що лежав тут, — нащо ви книжку кидаєте в пасіці? Ну, не дай Боже лихого чоловіка: прийде та й украде, а книжка ж, самі знаєте, дорога.

— Дорога: дорога книжка, Парасковіє Тарасівно! Вона мені єдина наука. Пошли, Господи, царство небесне незлобивій душі нашого добродія Івана Петровича!

— Ми думаємо з Ничипором Федоровичем — дасть Бог діждати — після Семе́на панахиду за Івана Петровича відправити та й обід для вбогої братії [впорядити]. То чи не можна буде вам з вашими школярами «Со святими упокой» співати на панахиді?

— Можна, і паче можна.

— Як воно у вас усе швидко виросло! Гляньте, яка липа. — краса та й годі!

— Так, ця липа буде висока, а все ж не буде така, як та, що я бачив за Дніпром, коло самої брами Мошногорського монастиря. На тій липі брат-воатав і ложе собі спорудив, як лучиться від мух ховатися.

— Та я думаю, там за Дніпром усе такі липи?

— Ні, є й меншої міри.

— А чи не читали ви у якійсь книзі про таку притчу, яка оце тепер трапилася з нашими Зосою

і Ватею? — спитала несподівано Парасковія Тарасівна Степана Мартиновича і, розповівши йому про свої недомисли щодо Ватиної та Зосиної кар'єри, додала:

— Я думаю, що Зося й генералом буде, а бідний Ватя й капітанської ранги не опанує. Чому це, не знаєте ви? Не читали?

— Не знаю, не читав, — хвилину подумавши, сказав Степан Мартинович, а ще за хвилину додав:

— Думаю, що про це пространно єсть писано у Єфрема Сирина або у Юстина-філософа, але в Тита Лівія нема.

— Оставляйтеся здорові, — сказала Парасковія Тарасівна, швиденько підвівшись з вулика. Оце я вам гостинчика принесла та забалакалася з вами й забула. Говорячи це, вона похапцем вивязувала бублики з хустки.

— Хвилинку почекали б, то я дістала би вам свого меду стільничок.

— Дякую, іншим разом, — уже за хвiрткою промовила Парасковія Тарасівна, а Степан Мартинович ще тільки лагодився підвести праву ногу, щоб одпровадити її хоч до Альти.

Підчас побачення на пасіці школа ніби спустила й стояла собі, як звичайнісінька хата. За цей короткий час школярі балакали між собою пошепки про свої власні інтереси, але коли вартовий школяр промовив: »двері ада розверзаються!« — тобто, хвiртка пасіки відчиняється, — то на цей оклик всі разом загуділи, неначе наляканий рій бджіл. Парасковія Тарасівна, проходячи повз школу, вже не спинялася, а тільки промовила:

— Бідні діти! Як вони добре читають, а він, певно, їх, сердешних ще й бє, — справжній вовулака.

— Коли не повелося відпровадити до Альти, то хоч човен подержу, поки вона сяде до нього,

та й перепихну на другий бік, — говорив сам до себе Степан Мартинович, виходячи з пасіки. Та ба! Його кавалерському намірові не судилося справдитись: Парасковія Тарасівна не лічила на таку нечувану ввічливість, плигнула в човен як придніпровський рибалка, махнула веслом, і човен був уже на другому березі. Степан Мартинович встиг тільки ахнути та й годі.

Підходячи до дому, Парасковія Тарасівна побачила »бїду« Карла Осиповича й коня майже в милі, а коли в такого господаря, як Карло Осипович, та кїнь зопрїв, то це значить, що щось не так. Ледве встигла вона це подумати, аж бачить — поспішає з пасіки Ничипір Федорович, аж вітер сиву бороду йому розвіває, а Карло Осипович за ним у своєму синьому фракці з металевими, без усяких окрас, гудзиками. Побачивши свою Парасковію, Ничипір Федорович радісно гукнув:

— Параско! — і коли при цьому підняв він праву руку, вона ясно побачила в руці листа і теж скрикнула:

— Од котрого?

— Од Ваті, із самого Оренбургу!

Парасковія Тарасівна на хвилину ніби заніміла, а Карло Осипович, поздоровкавшись й ні до кого власне не звертаючися з питанням, спитав:

— А що? місяців зо два буде, як виїхав?

— На Пречисту буде сім неділь, — одповіла Парасковія Тарасівна.

— Швиденько, справді, швиденько, — казав він скоромовкою. — Я не думав, щоб так швидко. Всі зійшли на ганок.

Ничипір Федорович пішов до себе в кімнату по окуляри і відразу послав Марину по Степана Мартиновича, щоб ішов хутчій листа читати — »від Ваті, скажи, дістали«. Не встиг він протерти шкла в окулярах і вийти на ганок, як Степан Мартино-

вич уже перевозився через Альту. Подиву гідна швидкість!

Коли всі сіли по своїх місцях, Ничипір Федорович озброїв свої старі очі окулярами, розпечатав листа, розгорнув його і, трохи відкашлявшись, почав читати:

»Мої незабутні, найдорожчі родителі!«

Голос Ничипора Федоровича затремтів, і він почав нарікати, що окуляри його зовсім ослабли або просто так закурилися, що й листа читати не можна. Тому він передав листа Карлові Осиповичеві з просьбою читати поволі. Карло Осипович і собі озброївся окулярами, та замість того, щоб кашлянути, понюхав табаки й почав:

»Мої незабутні, найдорожчі родителі!«

Ничипір Федорович і духа притаїв, а Парасковія Тарасівна вся в слух обернулася, навіть і сліз не витирала. Карло Осипович читав далі.

»Цілую заочно Ваші благородні руки й молю Бога Життєдавця, щоб продовжив Він Ваше дорогоцінне для мене життя. І в дорозі, і тут на місці я — хвалити Бога — в доброму здоров'ї. Тільки все ще чудно якимось: ні до кого й ні до чого я ще не придивився. Ще й тижня нема від мого прибуття сюди. Простіть мені великодушно, мої незабутні родителі, я хотів був писати Вам уже другого дня, та за клопотом ніяк не встиг: треба було з'явитися до начальства, то те, то се, так тиждень і пролетів. Тепер я, хвалити Бога, заспокоївся, найняв собі маленьке з двох кімнаток помешкання, саме напроти шпиталю в Старій Слободці. Учора я був черговим, а сьогодні зовсім вільний день, я, щоб не змарнувати його, взявся за перо й збирався описати Вам скороминущу мою подорож, та як добре поміркував, то виявилось, що й писати нема чого: весь простір, що промайнув перед моїми очима, так само й у пам'яті моїй миготить, — ні одної риски не можу добре вхопити. Неясно при-

гадую собі тільки те прикре вражіння, що зробили на мене заволзькі степи.

Перевізшися через Волгу, я в Самарі тільки пообідав і зараз таки рушив далі, тут після прекрасних волзьких берегів передо мною розстелився степ, справжній калмицький степ. Перша станція від Самари була мені тяжкою, друга легшою, і очі мої почали звикати до безкрайної рівнини.

Підчас перших трьох переїздів ще де-не-де здалека проступали в степу нерівними рядами темні чагарники по берегах річки Самари. Нарешті й ті зникли. Пусто, як на току. Тільки в трьох місцях я бачив, як над шляхом будуються нові пересельці, а коло них сновигають у чотирьохкутніх шапках, як у машталірів, бридкі калмички з немовлятами за плечима: достеменні циганки, хіба що не ворожать. За горо́дом Бузулуком починають проступати плескуваті верховини узгір'я «Общій Сыртъ». Милуючися цим величним овидом, непомітно вїхав я до Татищевої кріпости. Тут оддав я «подорожню» завідувачеві [станції], а сам зостався на вулиці. І поки перепрягали коні, я пригадавав «Капитанскую Дочку». У мене перед очима, немов живий, з'явився лютий Пугачов у чорній баранячій кучмі й у червоній киреї на білому коні, точнісінько наш стародавній кат. Сонце тількищо зайшло, коли я перевізся через Сакмару, і перше, що я побачив здалека, був рожевого кольору величезний будинок із мечетом і прегарним мінаретом. Цей будинок зветься тут «караван-серай». Його недавно збудовано за рисунком А. Брюлова. За караван-сераєм передо мною відкривався город; себто земляний високий вал, окритий червонуватим камінням, і незграбна Сакмарська брама, через яку я й вїхав до Оренбургу.

На мій погляд у вигляді Оренбургу є щось антипатичне; та зовнішність іноді буває зрадлива,

і я краще зроблю, якщо не писатиму Вам про нього, поки до нього не придивлюся. Я маю намір писати тут щоденник і посилати Вам щотижня по листочку. І ви бачитимете мене, прочитуючи мої листочки, так ніби я був перед Вами.

А покищо простіть, вибачте мені, що я Вам не пишу про себе докладніше. Поклоніться Карлові Осиповичу і скажіть Степанові Мартиновичу, що люблю його велику душу всім серцем моїм і всіма помислами моїми. Цілую Ваші благодатні руки, мої незабутні, мої безцінні родителі. Не забувайте вічно Вас любячого сина Ватю.

Прочитавши листа, Карло Осипович обережно згорнув його і, подаючи Ничипорові Федоровичу, промсвив: «прекрасний молодик!» Той мовчки прийняв листа, поцілував його й поклав у літопис Кониського, що лежав на столі, і мовчки пішов з гайку. Парасковія Тарасівна помолилася Богам: й заплакала, а Степан Мартиневич, глибоко зідхнувши, замислився. А надумавшись досхочу, встав з лави, моргнув оком на Карла Осиповича, даючи знак, що він щось важливе надумав, і, одвівши його набік, казав йому пошепки:

— Я по собі знаю, коли я мандрував у Полтаву, як то тяжко у чужій стороні без грошей. А він тепер — я добре знаю — бідує; а що він не просить, то це нічого. Я минулого року продав трохи воску й меду московським крамарям. Школа мене годує й зодягає, а гроші гниють, як талант, у землю закопаний. Пошлю я йому свій достаток. Що ви на це скажете? Послати?

— Ні, почекайте, — казав теж пошепки Карло Осипович. — Коли в вас є зайві гроші, то на них можна знайти кращу дірочку.

З оцим вони й розійшлися.

Перевізшися через Альту, Степан Мартиневич не пішов до школи, щоб школярі не перешкодили йому думати, яку то дірочку знайшов Карло

Осипович на його гроші. Думав він і лежачи, і сидячи, і стоячи у своїй пасіці аж до самого вечора, а все ж не міг придумати, щоб воно за дірочка могла бути. А справа була ось у чому. Карло Осипович дістав із Астрахані два листи в одному конверті: один на своє ім'я, а другий на ім'я сотника Сокири, коли він іще живий, або на ім'я Парасковії Тарасівни. Зося в листі до Карла Осиповича описував у загальних виразах своє прикре становище й просив, якщо старі ще живі, то щоб він зручно вибрав добру годину та вручив би їм листа, і сам попросив би, щоб вони добре до нього поставились, себто просив прислати йому грошей; а якщо відмовлять, то йому хоч у петлю лізь.

Карло Осипович добре знав, що Зосин лист не сподобається Ничипорові Федоровичу, а тому роздумався навіть і не показувати йому листа, а вирішив прочитати його самій Парасковії Тарасівні та Степанові Мартиновичу й спільними силами скласти й послати на порятунок бідному Зосі. Про цю дірочку й натякнув він недогадливому Степанові Мартиновичу.

Незабаром трапилася й нагода прочитати на самоті Зосиного листа, саме коли Ничипір Федорович, як звичайно, відпочивав на пасіці по обіді. Лист був такого нехитрого змісту:

»Великодушні мої родителі!

Чотири роки я був у полоні в немилосердних горців. Нарешті, щедрістю великодушних людей визволено мене з оного, і тепер я перебуваю в місті Астрахані у великій скруті. Тому, що здоров'я моє через службу занепало, клопочуся я тепер про одставку, хоч би з третиною платні. А покищо не покиньте Вашого покійного сина: пришліть мені хоч сто карбованців, за що Вам до віку буду вдячен. Зостаюся Ваш нещасливий син Зссима Сокирин. Карло Осипович знає мою адресу».

Парасковія Тарасівна не дослухала листа, ойкнула й гримнула долі. Карло Осипович заметушився коло неї. А педагог мій теж ойкнув, бачивши цю трагедію, та так і zostався з роззявленим ротом, аж поки не очуняла Парасковія Тарасівна. Простак! він зовсім не був знайомий з цими жіночими слабостями.

Очунявши, Парасковія Тарасівна скрикнула: — Зося мій, дитино моя! — і знову зомліла. Педагог почав був проєктувати усмішку, та не встиг і zostався з давнім виразом [обличчя]. Парасковія Тарасівна знову опам'яталася й попросила води, щось прошепотіла й заридала, бідолашна, як мала дитина. Саме на ту пору Ничипір Федорович, одпочивши на пасіці, прийшов у світлицю, щоб попросити в Парасковії Тарасівни напитися квасу з кисллиць, що вони його минулого тижня саме почали. Та, побачивши свою Парасковію, що сидить долі й безутішно ридає, спитав у присутніх про причину такого гіркого ридання. Карло Осипович кількома словами переказав йому зміст трагедії й подав йому злощасного листа. А той, озброївшись окулярами, поволі й уважливо перечитав, так само повагом згорнув, а віддаючи Карлові Осиповичу, сказав: »бреше«, але так тихо, що Парасковія Тарасівна не могла чути. Карло Осипович був майже тієї самої думки, тим паче, що Зося в листі своєму до нього нічого не писав про полон свій у горців, але цього разу не виявив своєї гадки, а тільки почухав носа й зажив табаки. Невже він — доннер-веттер — наважився використати його, поважну, стару людину, як знаряддя своєї мерзенної брехні? Так або майже так міркував простодушний добряга.

Тимчасом Парасковія Тарасівна почала потрохи стихати і вже не плакала, а тільки хлипала. Присутні, як могли, потішали її. А щоб зовсім її заспокоїти. Ничипір Федорович вийняв із своєї

шкатули стокарбовану асигнацію й дав її безутішній своїй Парасковії, сказавши:

— На, пошли йому!

— Мій голубе сизий, — казала Парасковія Тарасівна, приймаючи гроші — напиши ти йому хоч одне слово, звесели його, безталанного.

— Пиши сама.

— Та як же я писатиму, коли я й писати не вмію?

— Як хочеш, а я не писатиму.

— Хіба що ви, Карле Осиповичу, напишете?

— Попросіть Степана Мартиновича, нехай вони напишуть: у мене письмо негарне.

— Ви ж його вчитель, Степане Мартиновичу! Напиши, голубчику, хоч одне словечко, а я за тебе й удень, і вночі Бста молитиму й пістрі: на халат возьму, а то ви все в полотняному ходите.

Степан Мартинович виявив бажання писати, а Ничипір Федорович дістав із тієї самої шкатули перо, каламар та папір і, поклавши все те на столі, вийшов із світлиці разом із Карлом Осиповичем.

Зоставшись вдвох у світлиці, Степан Мартинович сів за стіл, поклав перед себе папір, взяв перо в руку й прийняв таку позу, яку звичайно надають живописці письменникам, коли малюють їх безсмертні обличчя в тіні шафірових крил генія творчости. Приймавши таку позу, він просив диктувати. Парасковія Тарасівна присіла теж до столу навпроти письменника й несвідомо прийняла позу скорбної матері.

— Пишіте так, — крізь сльози говорила вона: «Зосю мій, дитино моя єдина!»

Степан Мартинович довго, довго думав і нарешті написав:

«Единственный сын мой, милостивый государь Зосима Никифоровичь!»

Він дуже добре знав, що не годиться писати

такі слова, які проказує неписьменна жінка. Написавши титул, він спитав, що писати далі.

— А далі пишть так: «Орле мій, Зосю! Посилаю тобі сто карбованців».

Він, звичайно, і це речення, і дальші писав по-своєму. Лист вийшов доволі оригінальний, і не можна сказати, щоб короткий, бо скінчився він тільки тоді, коли весь аркуш був кругом списаний, а другого аркуша боявся просити Парасковія Тарасівна в Ничипора Федоровича.

Коли громогласно і «не борзяся» прочитав листа Степан Мартинович, то Парасковія Тарасівна подумала: «а я ж, дурна, плету собі, що на язик спаде, аж ось воно як треба було казати», — і вона подивилася на письменника з побожністю. Надвечір листа скінчено і разом із грішми доручено Карлові Осиповичу з проханням завтра таки подати на пошту. Карло Осипович, взявши на себе цю комісію, попрощався з господарями. Вже сідаючи в свою біду, він покликав до себе Степана Мартиновича й сказав йому на вухо:

— Ваші карбованці вільні: дірочку заткнуто. — А потім стьобнув свого буланого та й поїхав. А Степан Мартинович поплентався до своєї школи, не можучи додуматись, що воно за дірочка проклята, а хитрий німець не хоче сказати просто.

Гроші прийшли до Астрахані саме доречі, бо бідолашна Якилина захворіла на пропасницю й лежала в міському шпиталі, отже щоденне удержання для мого героя припинилося. Аж тут неначе манна з неба впала. Йому видавали, як арештантові, потрохи, але хоч то було й «трохи», та по цьому почали до нього потайки заглядати товариші й пророкували йому не так, як попереду, «хламиду поруганія», але повну свободу й повне задоволення. Цього вже він і сам не розумів. Під словом повна свобода він розумів вовчий паш-

порт, але »повного задоволення«, хоч намагався, не міг розжувати.

За місяць після цієї події хуторяни мої зраділи першому тижневому листові, що його дістали з Оренбургу. Ватя, наслідуючи добродія свого Івана Петровича Котляревського, назвав свій тижневий щоденник »Оренбурзькою Мухою«. Хуторяни мої називали його так само, кажучи, наприклад: »до нас прилетіла оренбурзька муха«, або: »ми дожидаємо оренбурзької мухи«.

Небіжчика Котляревського »Полтавська Муха« була справжня бджола, а це було тільки невинне наслідування самої назви. Муха ця ні на яке паскудство або підлоту людську не нападала, як то робила полтавська. Це був просто опис щоденного прозаїчного життя чесного й скромного молодика, та для хуторян моїх це було вище за всяку поезію. Перечитуючи тижневий звіт свого милого Ваті, вони з любов'ю слідкували за кожним його рухом. Ось вони бачать його, як іде він великою вулицею, а назустріч йому все — еполети та каски, каски та еполети, козаки та салдати, салдати та козаки; навіть жінки ходять вулицею в салдатських шинелях, чого він не бачив навіть на »крамниці« в Києві. Або бачать його, як сидить він на горі й дивиться за Урал і на гай за Уралом, а за гаєм на »мъновой дворь«, а за двором — степ і степ, хоч і не дивися, — далі нічого же побачиш, а він усе дивиться та про щогось думає. І бачать вони, як він сумний повертається до себе на помешкання, молиться Богу й лягає спати, а завтра вранці встає, надягає мундур і йде на чергу до шпиталю. Все, геть чисто все вони бачать; навіть і те, як йому словесну догану робить головний лікар за те, що в нього на мундурі один гудзик розщібнувся. При цьому Парасковія Тарасівна казала, що в тої старшини хоч би ти янголом був, а все ж без догани же обійдеться. »Оренбурзька Муха« справно зяв-

лялася щотижня, і де-далі, то все одноманітніша. Нарешті дійшло до того, що всі дні тижня були достемнісінько такі, як понеділок, а неділя тільки й різнилася від понеділка тим, що Ватя, коли не був черговим, то ходив до Служби Божої. Старі з насолодою читали «Муху», аніж не помічаючи її убийче одноманітного змісту. А Ватя дійшов до того, що почав отверто нарікати на нудьгу й одноманітність. «Хотів би на гавптвахті хоч раз просидіти для відміни, — писав він — а то й того нема». До оренбурзького товариства ставився він якось неприязно, а паній з вищих кол називав просто неписьменними кокетками, одне слово — він починав нудитися. Вирушаючи до оренбурзького краю, він думав був на дозвіллі підготуватися до обори дисертації на ступінь доктора медицини й хірургії, та незабаром його огорнула така нудьга, що він ладен був забути й те, що знав, а про те, щоб поширити знання, і думати було годі.

Більше, як півроку, тягнувся для нього цей моральний застій. Вже сам вигляд Оренбургу наводив на нього сон. Думав був він просити про переміщення, посилаючись на клімат; але від заснування Оренбургу не було ще чоловіка, що скаржився б на його клімат. Клімат прекрасний, хоч цибуля та інша городина й не родить, та, на мою думку, це більше через те, що все те добро, кому воно потрібне, з Уфи привозять, а до Уфи, завважте, не більше й не менше, як 500 верстов. Одного разу Ватя з нудьги відвідав Каргалу. Все ж таки, думав він, село, отже є зелень. І уявіть собі його розчарування: будинки, ворота та мечети, а зелені тільки й є, що крапиви кущик під тином, а сморід такий, що він не міг і чаю напитися. От тобі й село! Ну, та це ще не диво: сказано, татарин, а йому аби був кумис та шматок дохлої кобилятини, то він і щасливий. Поїдемо в другу сторону. Поїхав він до Ніженки, що на Орському

шляху. І що ж? І там будинки та ворота, хіба що мечетів не видно, зате не видно й церков. А що день був липневий, гарячий, то він мимоволі примушений був змінити проєкт, плюнути й повернутися «вспять». Постукав він у тесові ворота, йому відчинила молодиця, непогана з себе, але на диво заспана й брудна, хоч і була неділя.

— Можна у вас спинитися, — відпочити півгодини? — спитав він.

— Можна, для ца не можна! — сказала вона.

Він увійшов у подвіря й хотів був зайти до «ізби», та з дверей пахнуло на нього такою затхільлю, що він тільки носа затулив. На подвір'ї зовсім ніде було примоститися. Звелів він своєму візникові розстелити йому килимок під возом на вулиці та й почав мріяти про блаженство сільського життя, поки коні перепочнуть. Тимчасом вийшла до нього та сама заспана, брудна молодиця і, лузаючи насіння з кавуна, дивилася чи, краще сказати, ні на що не дивилася. Він розпочав із нею таку розмову.

— А коли б ти мені, моя красуню, зготувала щось попоїсти.

— Та хіба я куховарка яка, чи що?

— Та хоч би юшку, наприклад. Аджеж у вас Урал під боком; певно, риби сила.

— Нема; ми тим не займаємося.

— А чим же ви займаєтеся?

— Баштани сіємо.

— Ну, то вирви мені пару огірочків.

— Нема, ми тільки кавуни сіємо.

— Ну, а ще що сієте? Цибулю, наприклад?

— Ні, цибулю ми з міста купуємо.

Ось тобі й маєш, подумав він — село з міста городину дістає.

— Що ж ви ще робите?

— «Калацы стряпаемъ и квась творимъ».

— А їсте що?

— Калачі з квасом, поки баштан достигне.

— А потім баштан?

— Баштан.

— Поміркувані, нема що й казати, — і він змовк, роздумуючи на тим, як небагато треба, щоб людину зробити схожою на худобу. А яка благодатна земля! Які розкішні луки та плеса уральські! І що ж? Селяни з міста цибулю привозять! Та він не додумав цієї тиради: візник перервав його, сказавши: »Коні, пане, відпочили«.

— То добре! запрягай, — поїдемо.

І поки візник затягав супоні, він уже сидів на возі. За хвилину тільки курява знялася і, стелячись улицею, заслонила ворота й молодицю, що стояла біля воріт.

З часу невдалої екскурсії на село Ватя не виїздив уже з Оренбургу аж доти, поки йому певного квітневого ранку не оголошено, що його делегують з транспортом на Раїм.

О, як мальовниче описав він той ранок у своєму щоденнику. Він живо описав у ньому й киргизький степ, що його ще не бачив, порівнюючи його з Сахарою, і патріярхальне життя його мешканців, і баранту, і викрадання дівчат, одне слово: все, що він прочитав у [романі] »И. И. Выжигинь«, аж до чотирьох сторін світу геть чисто все пригадав.

Віддавши суботній, учетверо більший лист на пошту, Ватя зголосився, куди слід, по службі, а другого дня вранці коло Орської брами єфрейтор скоромовкою питає:

— Дозвольте спитати про рангу й прізвище, і куди зволите їхати?

З-за коміру шинелі досить нечемно вилетіли слова:

— Лікар Сокира, до Орської кріпости. Рушай!

І трійка полетіла через форштат повз ту цер-

кву й дзвіницю, куди Пугачов витяг дві гармати, облягаючи Оренбург.

До станиці Островної ввесь час любувався він околицями Уралу й заїздив тільки до поштових станцій, та й то коли хотів пити; але, підїжоючи до Островної, він замість сірої, голої станиці побачив село, вкрите зеленню, і машинально спитав у поштаря:

- Тут теж оренбурзькі козаки живуть?
- Теж, ваше благородіє, та тільки хахли.
- Він легенько зідхнув.
- А поштова станція тут?
- Далі, в Озерній.
- Там теж хахли живуть?
- Ні, наші руські!

Коли він підїхав ближче до села, перед ним справді стала українська слобода: ті самі верби зелені, ті самі білесенькі в зелені хатки, і навіть дівчинка в плахті й польових квітах жене корову. Він заплакав, глянувши на картину, що так живо згадувала йому його прекрасний рідний край.

Біля першої хати він звелів спинитися й спитався вусача, що сидів на призьбі, чи можна буде йому в них переночувати.

— Можна, чому не можна. Ми добрим людям раді.

Він одпустив поштаря й zostався ночувати.

І тут уперше в оренбурзькому краї потішив він душу свою рідною розмовою. А щоб оживити нещедрого на слова господаря (як і взагалі земляки мої), він спитав, чи є в них шинок.

— Шинку то в нас, признаться, нема, а так люди добрі держать про случай.

Ватя послав по горілку, почастивав господаря й господиню, а маленькому Івасеві дав грудочку цукру.

Хазяїн став балакучіший, господиня жвавніше заходилася коло печі з чаплією. Один тільки Івась

стояв, устроївши до рота пальці разом з цукром, та з-під лоба поглядав на гостя.

Не забарились й курчата закричати за хатою, і теж не забарилися з'явитися на стіл з парою свіжепросольних огірочків гостеві на послугу.

— Закушуйте, будьте ласкаві, — казала господиня, ставлячи на стіл курчата, — а тимчасом побіжу до Домахи, чи не позичу з 10 яєць, а то в нас, признаться, всі вийшли.

І вона мерщій вийшла з хати.

Другого дня вранці господар найняв Ваті пару коней до станції, а догадлива господиня піднесла йому в складні на дорогу пару смажених курчат, десять яєць та стільки ж свіжепросольних огірків. Приймаючи все це, Ватя спитав, що він їм винен за все.

— Та, признаться, нам би нічого не треба, та думка така, що треба б дитині чобітки купити.

Він дав їй півкарбованця.

— Господь з вами! Та йому й за гривенничок Вакула пошіє.

— Ну, там собі як знаєш, — сказав Ватя й попрощався з своїми гостинними земляками.

Переночував він іще в Губерлі (передостання станція перед Орською кріпостою), власне для того, щоб полюбуватися другого дня Губерлинськими горами. Другого дня надвечір він був уже перед Орською кріпостою.

Ось як оповідає він у своїй «Мусі» вражіння, яке зробив на нього вид цієї кріпости.

»23 квітня. До півдня я гуляв в губерлинському гаю й любувався горами, що його оточують, та чистою річечкою Губерлею, що перерізує гай та веться по-під козачими хатами. Пообідавши рештками подарунку моєї догаливої землячки, я покинув мальовничу Губерлею. Кілька годин підіймався я зертистою дорогою на Губерлинські гори. Коло пам'ятника, що його поставлено в горах на спомин про якусь трагічну подію, я напився

дуже доброї джерельної води. Виїхав я на гору й тут відкрилася рівна, одноманітна пустиня, а серед пустині стирчить самотня халабуда, а коло неї висока тичка, обгорнута соломою. То козачий бекет. Проминувши бекет, я почав зїжжати пласким схилом до станції Подгорної. Тут перепрягли коні, і я ще підіймався годин зо дві на плескувате узгір'я, з якого відкрилася пустиня, що від неї душа холонула. За хвилину, [опамятавшись] після тяжкого вражіння, я почав вдивлятися в сумну панораму й помітив посеред неї біленьку плямочку, оточену червонорудою стрічкою.

— А он і Орська біліє, — сказав поштар ніби сам до себе.

— Так ст вона, славетна Орська кріпость, — ледве не вголос вимовив я, і мені стало сумно, невимовно сумно, неначе мене Бог-зна яке нещастя в цій кріпості дожидало. А страшна пустиня, що її оточувала, здавалася мені розкритою могилою, що ладна мене живцем поховати. В Губерлі я був зовсім щасливий; згадував Вас, мої незабутні, уявляв собі, як Степан Мартинович читає під липою Тита Лівія, а тато слухають його й роблять іноді своєї завваги на римського вітію-історика. І вмить така переміна! Невже так сильно впливає декорація на уяву нашу? Виходить, що так.

Підїжжаючи ближче до кріпости, я думав (чудернацькі думки!), чи співають пісні в цій кріпості, і ладен був Бо-зна на що закластися, що не співають. При такій декорації можлива тільки мертва тиша, що її переривають тяжкі зідхання, а не голосні пісні. Все ближче посуваючись широкими луками, ледве прикритими зеленню, я вже ясно міг одрізнити кріпость: біла плямка — це невеличка мурована церква на горі, а червоноруда стрічка — то були дахи урядових будинків, а саме — казарми, цейхгавзи тощо.

Переїхавши дерев'яний місток на дуже слабких палях, ми опинилися в кріпості. Це великий

майдан, що його оточує з трьох боків канал аршинів зо три завширшки та вал відповідної височини, а з четвертого боку — Урал. От вам і кріпость. Не дурно ж її киргизи називають Яман-Кала. На мою думку, це для неї найвлучніша назва. На місці цієї Яман-Кали мали колись на думці заснувати обласне місто. Гарне було б місто! Хоч, правду сказати, щодо місцевости, то й Оренбург мало що виграє. Ось що оживляло перший план цієї сонної картини: гурт таврованих каторжників лагодив шлях на приїзд командира корпусу, а ближче до казарми на майдані муштрувалися салдати. Коли я поволі проїздив повз салдатів, що маршували, глибоко впав мені в око один із них, високий, стрункий і — дивна гра природи! — надзвичайно схожий на брата Зосю. Мене так вразила ця схожість, що я цілу ніч не міг заснути, снуючи найхімерніші історії про [долю] брата; а тут [тут] іще смердюча татарська халупа, що її приділили мені на помешкання, зовсім прогнала мій сон.

31 квітня. З болем голови з'явився я сьогодні до коменданта, а від нього пішов познайомитися до собрата по науці. Собрат по науці видався мені чимсь на шталт стиглої жерделі і після взаємних привітань казав мені, як комплімент, що я надзвичайно подібний до одного «нещасного», що його сюди недавно прислано з Астрахані. Я спитав його, що означає слово «нещасний». Він пояснив мені, і я, попрощавшись з ним, пішов шукати канцелярії батальйону. В канцелярії спитав я писаря, чи нема в їхньому батальйоні недавно присланого «рядового» Зосима Сокирина. Він одповів: «є! і, поглянувши на моє обличчя, додав: «Зосим Никифорович».

— Чи можна мені прочитати його конфірмацію?

— Можна.

І я прочитав ось що: «За конфірмацією військового суду за різні протизаконні і неморальні

вчинки записується до окремого оренбурзького корпусу, як рядовий, Зосим Сокирин, з правом вислуги».

— Чи не можна мені побачитися з цим рядовим? — спитав я писаря.

— Можна. Будьте ласкаві йти за мною, — відповів послужливий писар і провів мене до казарми.

Я не описую Вам відразливого й од віку всім казармам властивого бруду й смороду. Не читайте, Бога ради, цього листа матусі. Вона, сердешна, не перенесе цього тяжкого удару. На долівці, у грубій, брудній сорочці сидів Зося і, поклавши голову на коліна, як титан Флаксмана, співав якусь салдатську сороміцьку пісню. Побачивши мене, він засоромився, але зараз підбадьорився й промовив:

— Га, це ти, брате Ватю?

— Я.

— А це я, — сказав він і став передо мною наввипинку.

В жах мене кинула його невдавана байдужість. Мене приголомшили його відповідь і рух, і я довго не міг сказати йому ані слова. А він усю стояв передо мною наввипинку, неначе глузуючи з мене. Нарешті, я опритомнів і спитав його, чи не треба йому чогось.

— Треба, — відповів він, не змінюючи позиції.

— Чого ж тобі треба?

— Грошей.

— Та я багато не можу тобі запропонувати.

— Скільки можеш.

Я дав йому асигнацію на десять карбованців.

— Спасибі, брате, — сказав він, беручи гроші, а потім додав: »ми нею протремо очі«.

Виходячи з казарми, я просив його, щоб він заходив до мене на дозвіллі, поки я вирушу в степ.

Бувало мені іноді сумно, тяжко сумно, але

такого гнітючого суму я ще ніколи не відчував. Мені здавалося, що я бачив Зося вві сні, що на яві неможливе таке перетворення людини, таке помертвіння всього людського. Прийшовши на помешкання, я зазирнув до свого гамана і, не знайшовши 10 карбованців, [тоді тільки] переконався, що це справді Зося. Боже мій! Що тебе так страшно змінило? Невже виховання? Ні, певніше, що виховання або нічого не зробить із людини, або тільки зробить її банальною, але повернути її в дику тварину ніяке виховання не спроможне.

— Що ж, нарешті, допровадило тебе до цього жалюгідного стану, мій бідний Зося? — питався я сам у себе й не міг у собі знайти відповіді.

За всі дальші дні перебування Ваті в Орській кріпості в щоденнику його нічого цікавого не було записано. Транспорт збирався до кріпости й лагодився на 12 травня вирушити в степ, отже, крім башкирців, возів, верблюдів, козаків та салдатів, він нічого більше не бачив, а те, що бачив він тими днями, не дуже цікаве, особливо на папері. Брат навістив його тільки один раз з якимсь п'яним офіцером, з яким був на ти, і просив у Ваті грошей, спочатку 100 карбованців, потім 50, потім 25 і нарешті 10. Десять Ватя обіцяв йому дати завтра, коли він витверезиться. Зося божився, що він зовсім тверезий; товариш його навіть «честю ручився», що в нього й ріски в роті не було, а не те що... Побачивши, що поруки найблагороднішого чоловіка — даремні, Зося попросив у брата карбованця на п'ятику. Ватя розсудливо не відмовив, бо інакше він міг би п'яного звіря розлютити, а там би вже недалеко й до поліції, — одне слово, кінець візити міг би вийти аж надто сценічний.

Узявши карбованця, Зося ловко кляснув пальцем і з словом: «живемо» повернувся навкруги-ліворуч та й вийшов із кімнати.

— Химерник, а проте найблагородніший чо-

ловяга! — казав його товариш, прощаючись із Ватею.

Це було останнє побачення Ваті з братом в Орській кріпості.

За два дні після цього сумного побачення Ватя слухав за Орю молебня перед подорожжям, а за півгодини транспорт величезною темною масою рушив у степ, здіймаючи сірі хмари куряви. А ще за півгодини почали повертатися з-за Оої до кріпости ті, що провозжали транспорт, та поміж ними не видно було химерного, але найблагороднішого чоловіка: Ватя без привіту зникав у хмарах куряви.

В останньому листі з Орської кріпости Ватя писав своїм хуторянам, щоб вони довго не ждали від нього «Мухик», що він виходить у степ, а в поході та ще з таким величезним транспортом йому може не буде коли й подумати про листа, «а коли повернуся з Раїму, — додавав Ватя — тоді, дасть Бог, опишу Вам з можливими подробицями все, що бачив». Та сталося так, що він мусів в Раїмському форті заступити лікаря Н. і зостатися замість нього в стелу на чотири роки. Ось що писав він пізніше:

«Мої любі, мої незабутні хуторяни!

Я обіцяв Вам по повероті до Оренбургу докладно описати свій похід. Та мені не швидко судилося туди повернутися: я заступив тут товариша і зостануся в форті, аж доведеться комусь іншому змінити чи заступити мене; а поки це станеться, я обіцяю Вам по-старому з кожною поштою посилати мою вже «Раїмську Муху», а що пошта [сюди] приходить і відходить не у визначений час, то Ви не непокойтеся, якщо моя муха зявлятиметься на Вашому благодатному хуторі не акуратно. 12 травня транспорт — 3,000 возів і 1.000 верблюдів — вирушив із Орської кріпости. За першого переходу я, мабуть з незвички, не міг нічого ні бачити, ані чути, крім хмари куряви, во-

зів, башкирців, верблюдів та напівголих киргизів, верблюжих погоничів, — одне слово, перший перехід пройдено було швидко й непомітно. Другого дня ми рушили на світанку. Ранок був тихий, ясний, прегарний; я їхав з передовими уральськими козаками за півверстви попереду транспорту й міг уповні віддаватися своєму тихому смуткові та оглядати природу, що мене оточувала. Це був рівний (ніде ні з якого боку ані найменшого узгір'я) і, неначе білою скатертиною, вкритий тирсою степ. Чудова, але разом з тим і сумна картина. Ні кущика, ані балки, нічогісінько, крім тирси, та й та стоїть, не ворухнеться, неначе скамяніла; ні сюрчання коника, ні цвірінькання пташки, навіть ящірка не блисне перед тобою своєю рябенькою граціозною спинкою: все, крім тирси, мертве, німе, бездиханне, тільки позад тебе глухо стогне якась велетенська потвора — це суне транспорт. Сонце підбивалося все вище й вище, степ почав неначе здригатися, ворухитися: ще за кілька хвилин на обрії з'явилися білі сріблясті хвилі, і степ обернувся в море-океан, а бокові аванпости почали зростати, зростати і вмить перетворилися в кораблі під вітрилами. Чари тяглися недовго. За півгодини степ знов прибрав свій безрадінний монотонний вигляд; тільки козаки по боках [шляху] посувалися парами, неначе дві величезні темні деревини. З-за обрію почала впливати біла хмарка. Я страх як зрадів цьому явищу — все ж одміна. Починаю любитися нею, а вона, лукава, то вмить розтане в повітрі, то знову притьмом з'явиться з-за обрію.

— Бач, собаки, що вигадали! — обіззався один козак.

— А що таке, Дію Степановичу? — спитав другий.

— Хіба осліп? Не бачиш, — степ горить!

— А й справді горить! От собаки!

Я почав уважніше придивлятися до обрію,

і справді замість хмарки побачив білі вали диму, що швидко зникали в розпаленому повітрі. Опівдні повіяв нам назустріч тихий вітрець, і я почув уже легкий запах диму. Незабаром блиснула срібна стрічка Орі, і затока, що виступила далеко нам назустріч, освіжила повітря, я зідхнув вільніше, і поки транспорт розташовувався своїм велетенським каре́ круг затоки, я вже купався в ній. Пожежа була все ще попереду нас, і ми могли бачити тільки один дим, а полум'я ще не показувалося з-за обр'ю. Коли сонце зайшло, обр'ї почав займатися блідою загравою; з наближенням ночі заграва червоніла й надходила ближче; з-поза темної поземої, де-не-де ледве вигнутої лінії почали з'являтися червоні смужки та язички. У транспорті все принишло, ніби дожидали чогось надзвичайного. І справді, невидана картина стала перед моїми здивованими очима; увесь простір, що я його бачив удень, неначе поширився й облився вогненними струмочками. Чудова, неописана картина. Я всю ніч просидів під своєю джеломейкою і, милуючись вогненною картиною, згадував нашого шановного художника Павлова; він часто мені казав: »Вчися, вчися рисувати, ця наука ніякій науці не перешкодить«. І справді, як би тепер придалося це прекрасне мистецтво!

Поблизу транспорту, на темній, ледве вигнутій лінії, на вогневому тлі з'явилася довга низка верблужих силуетів, що посувалися [вперед]. Тут мене не на жарт узяла досада, що я не вмю рисувати. Верблюди косогором сунули один за одним і зникали в червонуватій імлі, неначе китайські тіні. На одному з них поміж горбів сидів голлий киргиз та імпровізував свою одностонну, як і степ його, пісню. Картина була повна, і я, знеможений, тут таки під джеломейкою заснув. І ввісні ввижалася мені та сама вогненна картина з додатком »Содома й Гоморі« Мартіна. Мене розбудив вістовець: транспорт уже лагодився рушати,

я встиг іще випити нашвидку шклянку чаю, поки складали мою джеломеику, сів на коня й поїхав з передніми козаками.

Ми довго їхали вигорілим степом, і тепер тільки я переконався, дивлячись на чорну безкраю рівнину, що то не вві сні, а справжню пожежу бачив учора. Опівдні ми знову підійшли до берегів Орі і стали на ніч. Другий перехід ми йшли, маючи перед очами Ор, і степ здавався різноманітніший: де-не-де виступали косогори, місцями навіть білили кручі на берегах Орі, іноді показувався очерет і навіть кущі саксаулу. Перейшовши на другий бік Орі, транспорт знову отаборився своїм велетенським каре́.

Як звичайно, транспорт рушив далі ще на світанку; тільки я проти свого звичаю зостався в аеррґарді. Ор зосталася праворуч, степ по-давньому набирал свого одноманітного, нудного вигляду. На половині переходу я помітив, що люди почали відлучатися від транспорту, хто верхи, а хто й пішки — всі в одному напрямку. Я спитав, яка тому причина, у башкирського «тюрі», що їхав поруч мене, і він сказав мені, показуючи нагаєм на темну цятку: «мана аулія агіч» (тут святе дерево). Це слово мене здивувало: як! у цій мертвій пустелі дерево? І справді вже, якщо воно є, то повинно бути святе! За юрбою цікавих пустив і я свого вороного. Справді, верстви за дві від шляху в балці зеленіла стара тополя. Я застав уже коло неї чималу юрбу, що із здивованням і навіть (так мені здавалося) з побожністю дивилася на зелену гостю пустелі. Навкруги дерева й на вітях його побожні киргизи понавішували шматочки різнокольорових тканин, стрічок, пасма фарбованої кінської волосіні, а найбагатша жертва — це шкіра дикої кішки, міцно привязана до гілля. Дивлячися на це все, я набрався поваги до дикунів за їх невинні жертви. Я останній одїхав од дереза й довго ще озирався, ніби не ймучи віри чуду, що

його бачив. Я ще раз озирнувся і спинив коня, щоб останній раз полюбуватися обоготвореним зеленим велетнем пустелі; знявся легесенький вітрець, і велетень привітно кивнув мені своєю кучерявою головою, а я несвідомо, неначе до живої істоти, промовив «прощай» і помалу поїхав за транспортом, що ховався в куряві.

Ми спинилися на річці Карабутаку, коло форту, що його тоді будували. Тут у нас була переднівка. З нами був священник, і другого дня відправили молебня та посвятили місце на форт, Мене разом з іншими запросив будівничий форту розділити його таборову трапезу в кибитці, і тут я познайомився з ним — єдиною людиною в усьому безлюдному оренбурзькому краю. Після довгої, найсердечнішої розмови ми з ним попрощалися вже вночі. На дорогу подарував він мені пляшку естраґону й пару цитрин, — дорогоцінний дар у такій пустині, як Каракуми, де я й віддав належне цій дорогоцінності.

Від Карабутаку до Іргізу перейшли ми ще дві невеличкі річки: Яман-Кайрокти й Якші-Кайрокти, Фізіономія степу та сама, безрадісна, з тою хіба різницею, що де-не-де на плескуватих узгір'ях, наче маяки, чорніють киргизькі, з каміння або просто з очерету та глини зліплені «мазанки», як їх називають уральські козаки. Та ще слід зауважити, що згесь цей простір — усипаний кварцем. І чому це нікому не спаде на думку пошукати золота по берегах цих річок? Може й у киргизькому степу повстало б нове Сан-Франціско. Хто знає!

Перейшовши засіяний кварцем простір, перейшли ми вбхід річку Іргіз і пішли лівим плескуватим її берегом. В далечині на самому обрії синіла гора, що на її вершку були могили «батирів» і киргизьких «аулія». Її звуть «мана аулія», себто «тут святий». Зоставивши гору праворуч, ми спинилися на березі Іргізу коло могили батиря Дустана. Пам'ятник цей, грубо виліплений з глини, на-

гадує загальною формою саркофаги старожитних греків.

Ми спинилися на тому самому місці, де вчора на транспорт, що йшов перед нами, напала банда хивинців. Кілька чоловіка вона захопила з собою, а декілька покинула вбитих, і тут я вперше побачив трупи — без голів і страшно понівечені, що валялися в степу, як те падло. Начальник транспорту звелів поховати їх, а священник одправив панахиду за вбитих. Ще один перехід, і ми в Іргізькому форті.

Ніколи не забуду того сумного вражіння, яке зробив на мене вигляд цього форту.

Верстов за п'ятнадцять ми побачили на узгір'ї купу чогось невиразного. На запитання наше про водир одповів нам: »Іргіз-Кала«.

Ми підійшли на таку віддаль, що можна було ясно розрізнати предмети. Уявіть собі на сірому тлі купу сірих мазанок, критих очеретом, а купу ту обведено земляним валом. Це був перший, що я бачив, степовий форт, і він так прикро вразив мене своїм сумним виглядом. І справді, здалека він більше скидався на загороди чи кошари, аніж на людське житло.

Минувши чотири форти, ми двічі спинилися на озерах, а третій ночліг і переднівку провели на річці Яман-Окти; за цією гнилою річкою починаються страшні Каракуми (чорні піски). День був тихий і гарячий. Цілісінький день розмова наша точилася про Каракуми. Люди, що там бували, оповідали страхіття, а ми, що там не бували, звичайно, слухали й жахалися.

Заздалегідь перед світанком почали вючити верблюдів, що паслися, і мазати вози. Начальник транспорту підганяв, щоб яко мога раніше вирушити й ще до спеки перейти перехід. Але уявіть собі наше здивування: коли ми вийшли на піскуваті горби, сонечко підбилося вже досить високо, а спеки й духоти, що ми їх сподівалися, не було.

Все вище підіймалося сонце, а вітер з півночі гудів, і ставало холодніше, так що опівдні ми повдгали шинелі.

Три доби не здймали ми шинелів і починали вже кепкувати з оповідачів про страхіття Каракумів, як нагло вітер почав швидко вщухати й опівдні зовсім ущух; до криниць зоставалося ще десять верстов, але ці десять верстов здалися мені десять разів по десять. Спека була нестерпна. Ніколи в житті не почував я такої страшної спраги і ніколи в житті не пив я такої гидкої води, як сьогодні. Загін, що його послали вперед — вичистити криниці, чомусь не знайшов їх, і ми прийшли на гнилу солоно-гірко-кислу воду, а до того ще її й до уст не можна було взяти, не процідивши: вона аж пінилася вошами й мікроскопічними п'явками. Отут і згадав я про подарунки мого карабу-тацького приятеля і завдяки його догадливості випив шклянку чаю з цитриною. Нічим так швидко не заспокоїш спраги, як гарячим чаєм у прикуску. Тільки той зрозуміє всю ціну цьому китайському продуктові, кому довелося хоч раз пройти цю киргизьку Сахару.

Транспорт вирушив години за дві перед світанком. На мою думку, найкраще проходити Каракуми вночі: вночі не помічаєш одноманітності піскуватих горбів і не маєш потреби в далекому овиді, але коні та верблюди іншої про те думки: вони вдень і під вантажем, і на волі мусять воювати з найлютішим ворогом своїм — гедзем, а вночі ворог мовкне, і вони розкошують спокоєм.

Коли зійшло сонце, перед нами відкрилася величезна блідо-рожева рівнина; це висохле озеро, дно якого вкрите тонким шаром білої, як рафінад, соли. Такі рівнини й раніше траплялися в Каракумах поміж піскуватими горбами, та не такі великі, як ця, і не були освітлені сходом сонця. Я довго не міг одірвати очей від цієї піщаної, білої статертини, злегка вкритої рожевою тінню.

Один із козаків помітив, що я пильно дивлюся на білу рівнину, і сказав: »Не дивіться, ваше благородіє, осліпнете!« Справді, я почув легке тремтіння світла і, заплющивши очі, подався наздогін за проводирем, що виїхав далеко наперед. Так переїхав я всю сліпучу рівнину. На протилежному кінці я любувався з високого горба на невидану картину, сам буди атомом цієї величезної картини: через усю білу рівнину чорною смугою простягся наш транспорт, себто його половина, а друга, неначе хвіст чорної гадюки, звивалася, перевалюючись через піщані горби. Чудова, страшна картина! Блискуче біле тло картини знову почало впливати на мій зір, і я подався між піщані горби.

Увечері багато людей прийшло до мене за лікарською допомогою: вони нічого, крім сірого туману, не бачили, [але] в очах у них не було ніякої ознаки сліпоти. Другого дня я прикрив їм очі чорними сітками з волосіні, на тому справа й скінчилася.

Горби почали виглажуватися, почали показуватися досить широкі рівнини. Праворуч од шляху ми вже третій день бачимо синю гору, і вона, здається, все ніби від нас тікає!

Що далі зникали піщані горби, то більше позначалася широка біла стрічка конячих та верблюжих кістяків, що простягнулася через Каракуми.

Ще перехід, і ми побачили на півдні ледве помітну синю позему лінію — то було Аральське море.

Сумний транспорт наш умиць підбадьорився, ніби почув свіжість у повітрі, радісний подих моря.

Другого дня ми вже купалися в Сари-Чегану (затока Аральського моря). Ще один день ішли берегами гнилих солених озер тієї самої затоки й вийшли знову на рівнину, вкриту кущами саксаулу. Цей і наступний перехід до озера Камішли-Баш (затока Сир-Дарії) ми проходили

вночі, тому що не було можності пройти вдень: спеки було в затінку 45°, а в розпеченім піску за 5 хвилин яйце пеклося на рідко. Останній перехід ми пройшли вночі. Коли сходило сонце, ми вже близько підійшли до Раїмського форту. Вид на форт із степу ще сумніший, ніж на Кала-Іргіз.

На рівній поземій лінії ледве виступає над валом довга, очеретом вкрита, казарма, — оце й усе. Назустріч нам вийшла майже вся залага. Обличчя бліді, сумні, неначе в арештантів. Мені стало страшно.

— Чи не лютує у вас яка пошесть? — спитав я одного офіцера.

— Хвалити Бога, все добре, — відповів він мені.

Коли підїжжали ми до самого форту, то видко широку зелену смугу очеретів і де-не-де з темної зелені виглядає срібляста Сир-Даря.

Отже, я на Раїмі.

Поміж двома широкими озерами проступає високий ріг, на якому збудовано форт, що зветься Раїм од «аби», збудованої тут сто літ тому над прахом «батиря» Раїма: форт охопив руїни тієї аби.

Докладніший опис мого теперішнього місця побуту пришлю Вам у ближчому листі, а тепер молюся Богові про Ваше здоровя, мої любі, мої незабутні хуторяни, і прошу Вас — не забувайте мене в цій безрадісній пустині.

Р. С. Степан Мартинович нехай докладно опише мені, як там його школа й пасіка, а Карлові Осиповичу просто кланяюся: йому, я знаю, писати ніколи».

Два роки після того, як цей лист прийшов на хутір, мені з службового обовязку довелося прожити кілька місяців у Золотоноші та Переяславі. Перебуваючи в Переяславі, я мало не щодня відвідував хуторян, як старих і близьких своїх друзів, і, звичайно, завжди брав участь у майже публічному читанні «Раїмської Мухи». Я кажу: майже

публічному читанні, бо Ничипір Федорович читав її всім, хто навідувався на його хутір. Всю зиму слідкуючи за »Мухою«, я помітив якесь смутне монотонне гудіння, чого, річ ясна, хutorяни мої й не помічали. Першим листам своїм із степу він ще якось надавав різноманітності, наприклад описуючи побут напівголих кочовиків-киргизів і порівнюючи їх з біблійними жидами, а аксаколів їхніх із патріярхом Авраамом. Іноді торкався він злегка мешканців самого форту, порівнюючи їх з різнобарвним натовпом, що його викинуто на безлюдний острів. А житла він гумористично порівнював з халупою, яка не захищає ні від сонця, ні від дощу, ані від холоду, а виводить незліченну силу блох і блощиць. У цих помешканнях, писав він, од скорпіонів та тарантулів на долівці розстилають повсть, якої вони, як кажуть киргизи, страшно бояться, бо від повсті тхне бараном, а барани ними, як відомо, гак ласують, як ми (не в осуд хай буде сказано) устрицями.

В одному з листів своїх описує Ватя (теж у гумористичному тоні) земляка свого, що брав участь в експедиції, що описувала Аральське море, і повернувся до форту з широченною бородою. Уральські козаки (не виключаючи й офіцерів) прийняли його за свого розстригу-попа, що постраждав за віру. Земляк той, бачте, був із »нещасних«, і ну ж їх благословляти великим хрестом та збирати посильне подаяніє натурою, себто спиртом. І ця комедія тяглася, аж доки командир ротний не звелів йому зголити бороду. А не стало бороди, то припинилися й поклони, й приносики. Проте, Ватя писав про нього, що то чоловік не дурний, що він зійшовся з ним дуже близько, так близько, що коли б не цей балакучий і освічений земляк, то йому б довелося стати найзавзятішим камедулом. Цей щасливий земляк подав йому про береги й острови Аральського моря такі путні географічні відомості, що за них сам Мур-

чісон сказав би спасибі. За щасливого ж уважав Ватя земляка тому, що, не зважаючи на його тяжке сучасне й прийдешнє становище (йому було вже більше, як 50 год), не чув од нього в найщирішій розмові ані найменшого нарікання на свою долю. Тому й називав його жартома кантоністом, себто сповитим замість пелюшок салдатською шинелею.

В останньому листі Ватя прислав і дрюкований наказ відділові Ор[єнбур]зького корпусу, де було надрюковано, що Зосима Сокирина підвищено з унтер-офіцерів у прапорщики «за отличие». При тому він додавав, що Зося з того дуже радіє й дивується та сам себе питає, чим він міг відзначитися. А найостаннішого листа Ватиного, в якому він тільки писав, що в форті лютує скорбут, а коні від сибірки гинуть, читав Степан Мартинович Ничипорові Федоровичу, коли той був уже на Божій дорозі. Другого дня після цього відправлено було над Ничипором Федоровичем маслосвяття, а третього дня в третій годині вдосвіта послав він свою чисту душу на лоно Авраамове.

Виконавцями своєї духівниці призначив Ничипір Федорович мене й Степана Мартиновича, бо Карло Осипович виїхав узимку в гості у свій Дорпат та там і зостався. В духівниці своїй він за Парасковією Тарасівною затверджує владу матері щодо Саватія, про Зосима ані словом не згадує; заповідає, щоб похорон одправили в церкві Покрови, щоб історичний образ Покрови Пресвятої Богородиці на час похорону поставили в голозах коло його домовини (за що відписує на церкву 2 пуди жовтого воску і пудовий ставник чистого воску перед образ Покрови), щоб тлінні останки його поховали неодмінно на пасіці, щоб над його могчлою посадили липу в головах і черешню в ногах, щоб камяного хреста в Трахтемирові не замовляли — тому, мовляв, що камінь тільки зайзій тягар на домовині грішника, — а щоб повісили на липі й на черешні ікони святих Зосима й Саватія,

щоб щороку на Покрову служили панахиду за його грішну душу та за душу праведного І. П. Котляревського і щоб раз на рік суто годували убогу братію й усіх, хто побажає: сто душ! Гуслі ж і літопис Кониського заповідає покласти в шафу з книжками й замкнути, а ключ поштою переслати Саватієві. А ще додає: »Хто дерзне (окрім мого Саватія) накласти святотатственну руку на цей неоціненний скарб мій, хай буде проклят!« Марині Ничипір Федорович заповів аж до смерті її видавати щороку 10 карбованців сріблсм, Степанові Мартиновичу — 25 та ще 25 вуликів бджіл одноразово.

Поховавши свого найкращого друга, буквально так, як писав він у духівниці, я незабаром виїхав у Київ на місце служби, доручивши Степанові Мартиновичу писати до мене щомісяця докладно про все, що діється на хуторі.

Що першого числа я акуратно одержував листа від поштового мого товариша. Листи його, певна річ, не виблискували ні сліпучими блискавицями розуму й уяви, ні вченістю, ні новим поглядом на речі, ні новітніми ідеями, ані навіть блискучим стилем, як наприклад »Письма изъ-за границы« законодавця російського слова або »Письма изъ Финляндіи« його щирого друга та помічника. Ні, в листах мого товариша нічого такого не проблискувало. Зате в немудрих його посланнях, як діамант у короні, горіли його чесноти й світилася його непорочна душа. Перечитуючи його листи, я наче б то сам бував на хуторі, і найдрібніші подробиці бачив, як, наприклад, необережну Марину, що на дозвіллі прийшла на пасіку, а бджола їй ніс ужалила, і вона була така смішна, що навіть Парасковія Тарасівна усміхнулася.

Розпустивши свою школу на Великдень, Степан Мартинович уже не збирав її, щоб мати більше часу на догляд за пасіками та й взагалі за хуторським господарством; а це через те, що Па-

расковія Тарасівна зовсім од усього відмовилася й вирішила вже прийняти чин черниці, тільки не у Фроловському монастирі в Києві, а в Чигиринській богоспасаємій пустині. Вона вже зовсім зібралася туди й паспорт узяла, і тлумок пошила була, аж гульк — як з неба, з'явився на хуторі Зосим Ничипорович. З'явився, і все пішло догори ногами. Спочатку він приховував свої гидкі пристрасті, потім потроху почав їх виказувати, а далі повернув господу в шинок і збіговище картярів, відсунув од усякого втручання в господарські справи давнього товариша й нарешті вигнав із хати всіма шановану й лагідну, стареньку Парасковію Тарасівну. Вона, бідолашна, знайшла притулок у школі жалісливого Степана Мартиновича, і більше, як три роки, слухала несамовитих пісень п'яних картярів. Я хотів заступитися за права законного спадкоємця, але вона мене благала не зачіпати Зосі, — може воно, мовляла, само якось до кращого кінця прийде.

Минув іще й іще рік, а кращого кінця не було. Нарешті, я наважився написати до Саватія листа з порадою — якщо він хоче заспокоїти остатні дні своєї матері і зберегти хоч малу частину своєї спадщини, — взяти, коли можна, одставку, а ні, то шестимісячну відпустку, і приїздити на хутір яко мога швидше.

Саватій так і зробив, узяв одставку, бо речинець служби, визначений урядом за вичовання, скінчився, отже він міг розпоряжатися собою, як хотів. Приїхавши на хутір, він теж мусів притулитися в школі, бо до дому страшно було й увійти. Спочатку він звернувся до брата з ласкою, але той загнув йому таке слівце, що його ви не знайдете й у словнику якогочогородничого. Тоді Саватій звернувся до влади, і силою духівниці введено його в володіння хутором і належним добром, а Зосиму вигнано з ганьбою.

Обурилося тихе, лагідне серце Саватія, коли

підійшов він з ключем у руках до заповідної шафи, що закляттям мерця стерегла заховану в ній святиню. Обурилося його благородне серце, коли чін доторкнувся вже зламаного замка; обурилося його бідолашне серце, коли він, розчинивши шафу, побачив дорогоцінні гуслі, на яких грав надхненний, як Давид, Григорій Гречка, а іноді й поважний благородний батько тихими акордами хвилював лагідне серце своєї дружини і тихе шляхетне серце свого єдиного друга Степана Мартиновича. Гуслі були розбиті; живі струни порвано, а прекрасний візерунок пастушок, що танцюють, поплямлено гарячим тютюновим попелом; священний псалтир батька, Геродот і та його єдина радість — літопис Кониського, були наполовину подрані на запалювання люльок.

Побачивши все це, Саватій скамянів, сльози ясно покотилися по його мужньому, блідому обличчі, і він тихо, пошепки промовив: »Бог вам суддя! Вандали! Варвари!«

Третього дня по цій сцені одержав я в Києві разом із листом розбиті гуслі і зараз оддав їх досвідченому майстрові. А коли вони були готові, я поклав їх до скрині, взяв відпустку на 28 день і виїхав до Переяслава, себто на хутір. Я застав моїх приятелів іще в школі, але будинок був уже вичищений, вимазаний, а на ранок другого дня запрошено вже було духовенство, себто соборного протоєрея з причтом і покровського отця Якова теж із причтом, щоб посвятити оновлене житло. Розпакували гуслі, і звідки взялися й радіщі, і веселощі! Саватій, злегка торкаючи струни, заспівав своїм прекрасним тенором свою улюблену пісню:

Чи я така уродилась,
 Чи без долі охристалась,
 Чи такі куми брали,
 Талан-долю одібрали!

Степан Мартинович стиха йому вторував, а Парасковія Тарасівна, сидючи в куточку, ридма плакала.

Другого дня коло години десятої прийшло духовенство з хрестами й корогвами. Посвятили дім, обійшли навколо з процесією хутір і пасіку, співаючи псалми та стихири; сам протоєрей, зачерпнувши води з Альти, познаменував її животноворчим хрестом і кропив спочатку всіх присутніх, а потім кожного зокрема. Одмолебствувавши ж і розоблачившись, благословив «яствія і питіє» і сів за трапезу, а за ним сів і інший чин духовний та світський. Парасковія Тарасівна аж помолодшала; вона пригадала колишні свої релігійні учти і, як «во время оно», з пляшкою й чаркою обходила навкруги стіл, припрошуючи кожного гостя хоч покуштувати. Гості, само собою, як звичайно, відмовлялися; один тільки ліберал, соборний стихарний паламар, не відмовлявся.

Коли трапеза доходила кінця, і нічого їстивного вже не подавалося, а тільки сливянку, тоді духовенство, не виходячи з-за столу, встало й во-гласило згідним хором:

Спаси уповающих на тя,
Мати незаходимого сонця!

Скінчивши гімн і пообідню подячну молитву, духовенство подякувало господарям і знову сіло на місце, вже не трапези ради, а для повчальної бесіди. Нижчий чин духовний, а саме: дяки, паламарі й прочий клір, вийшли з світлиці і, погулявши малий час по садку, пішли на леваду. Там стояв ожеред тільки вчора складеного сіна. Вони за спільною згодою розмістилися в холодку й поснули сном праведних, всі до єдиного.

У світлиці ж бесіда тяглася мало не до вечірні. Багато було розмов на теми з громадського життя, а також і на філософські та богословські теми. Особливо отець Никанор, молодий свяще-

ник, богослов, говорив багато, і все «од писанія», і все по-латинському, по-грецькому та по-жидівському — всіх письменників старовини християнської так і катав на пам'ять. Старі, дивуючися його великому «геніюсу», тільки брадами білими покивали й виразисто поглядали один на одного, неначе кажучи: «оце так голова!» А Парасковія Тарасівна, слухаючи вітію, тільки плакала. Мартин Степанович може більше, ніж хто з усього собору, розумів промовця, але не виявив того ані єдиним рухом. Коли ж Парасковія Тарасівна заплакала, то він почав потішати її, кажучи, що отець Никанор читає зовсім не жалісне, а скоріше сатиричне. Тут отець прстоєрей, щоб покласти край цій сльозоточивій трагедії, попрохав подати йому гуслі. Гуслі подано. Він устав, розгладив руками свою білу, як сніг, бороду, відгорнув широкі рукави фіолетової рясни, поклав пальці свої на струни й тихим старечим голосом заспівав:

О, вселітая Мати!

До нього приєднався собор духовенства, Саватій і навіть сам Степан Мартинович. Над сподіванку спів був тихий і прекрасний. Після цього гімну співали ще канти духовного змісту; нарешті дійшло й до пісень світського, життєвого змісту. Вже почали були хором:

Зажурилась попадя
Своєю бідою...

Але отець протоєрей, бачучи близький соблазн і недрімливі сили ворога чоловічеського, повелів сідати в брички й рушати во свояси, що, на немалий жаль Парасковії Тарасівни, і було вчинено.

А причет церковний вийшов з-під сіна вже присмерком та, не заходячи на хутір, переліз через тин і, вийшовши на шлях, що вів до міста, за спільною згодою заспівав хором:

Жито мати, жито мати

Жито не полова...

Вечір був тихий, і Степан Мартинович, підійшовши до Альти, спинився й довго слухав пісню, що стихала в даліні, і ніяк не міг догадатися, хто то міг співати так «сладкогласно».

Сповнивши священний обов'язок виконавця заповіту, покладений на мене покійним другом моїм Ничипором Федоровичем Сокирою, я другого дня по описаному мною святі виїхав до Києва. Саватій Сокира надзвичайно мені подобався своїми правилами, своїм способом дивитися на речі взагалі й на людину зокрема, своїм юнацьким, чистим поглядом на все прекрасне в природі. Коли він говорив про захід сонця чи схід місяця над сонним озером або рікою, я, слухаючи його, забував, що він медик, і радів у душі, що фізичні науки не загасили в його великосильній душі священної іскри — божественної поезії.

Прощаючися з ним, я не міг йому правом старшого нічого ліпшого порадити, як іти за покликом власних почуттів і переконань, і тільки просив його писати до мене якнайчастіше.

По приїзді до Києва зняли з моєї нетичанки й діжечку на три відрі білого, як цукор, липцю. «Це — каже мій Ярема — дарунок Степана Мартиновича. Вони самі поставили й твердо наказали не казати вам ані слова.»

— Ну, спасибі йому, — побалував нас, старих. Треба буде й йому щось послати. Як на твою думку, Яремо?

— А, звісно, треба! Ми ж з вами не худоба якась нечувствевна.

— Та що ж би таке йому послати? Ніяк не придумаю, Замовити хіба Сенчилі образ для його пасіки? Так образ у нього є гарний. Ага! Якось він казав, що хотів би прочитати Єфрема Сирина. Добре! Возьми, Яремо, ці гроші й записку та йди до Лаври і спитайся там отця типографа, віддай

Йому це все, а від нього возьми велику книгу й принеси додому.

За кілька день Степан Мартинович сидів на своїй пасіці й шукав у Єфрема Сирина, з чого вийшла така протилежність між рідними братами, а прочитавши все до кінця, він глибоко задумався. По довгій надумі він написав листа отцю-типографові, просячи прислати йому Юстина-Філософа, на що й прикладає 5 карбованців сріблом. Та Юстина-Філософа не знайшлося в Києво-Печерській книгарні, а тому Степан Мартинович так і зостався при своєму переконанні, що такі чуда творяться тільки єдиною всемогутньою волею Божою і що він не припускає ані найменшого навіть впливу людини на людину.

Замість Юстина-Філософа отець типограф прислав йому акафіст Пресвятій Богородиці Одігітрії Київський Патерик, з якого він зачерпнув дуже гарні повчальні ідеї й постановив до кінця життя наслідувати святого прекрасного юного отрока — праведного князя Бориса.

Напротязі року я одержав тільки два листи від Саватія Сокири і то без жадного внутрішнього змісту. Листи ці нагадували мені школяра, що пише листа до своїх батьків під диктант свого наставника. Автім і він сам одчував порожнечу своїх листів; виправдував це тим, що матеріялу ще не набралось на путній лист, кажучи, що найнудніша, наймонотонніша історія — це історія найщасливішого народу. Зате акуратно щомісяця надсилав мені довгі послання шановний Степан Мартинович. Усі події, що не мали жадного відношення до моїх хуторян, він описував з подробицями, які нагнали сон, — наприклад, що »на передодні Воздвиження Чесного й Животворящого Хреста Господнього у приятеля мого міщанина Карпа Зозулі кобила ожеребилася буланним лошам, а в сусіди нашого тієї ж ночі вола вкрадено«. Що ж торкається власне хуторян, то тут плодовитості його й краю

не було. Одне слово, він уявляв себе виконавцем духівниці, а мене своїм товаришем.

В одному з своїх нелаконічних листів Степан Мартинович так описував мені появу Зосима на хуторі:

»Постукав він у двері до моєї школи, коли я вже ссвершав молитви на сон грядущим і читав уже третій кондак акафіста Пресвятій Богородиці Одигітрії. Страх і трепет прийде на мя.

— Хто там? — вигукнув я.

— Одчини, — каже — Христа ради, Степане Мартиновичу!

Я чую, що кличе мене на імя, узяв каганець, пішов і відчинив двері. Світ потемнів мені в очах, коли я побачив блудного сина Зосю, що, ледве дрантям прикритий, входив до школи.

— Що, — каже — не пізнав мене, дядьку? Що — козак з мене, га?

— Очам своїм віри не йму, — кажу я.

— Ну, то помацай добре й рукам повір.

— Не вірю! — промовив я знову.

— А я — каже — твій колишній ученик, а тепер заслужений злодій, п'яниця й упривілейований картяр — Зосим Сокирин. Ну, тепер знаєш?

— Знаю, — кажу.

— А коли знаєш, то нема чого теревені гнути: посилай по сивуху. Розумієш: по горілку! Та пошукай, чи нема цвілого книша з торічної хавтури.

— Горілки --- кажу — нема, а посилати нікого.

— Давай гроші, я сам піду.

Я дав йому гроші на квартиру, і він притьмом одійшов. Я дістав із комори меду, хліба, поставив на столі й хотів далі читати акафіст, та дух мій був стурбований, і помисли мої охмарені наглим видінням. Довго ходив я по школі, ніби лісом неісходимим, а Зосі не було. Свічка перед іконою

догоріла, я засвітив другу, та й та вже на половині, а Зосі нема й нема. Господи, думаю собі, живий у небі, серцевідче наш! Чи не мара оце диявольська була зо мною? І прочитавши »Да воскреснет Богъ«, я заспокоївся духом, прочитав знову акафіст Пресвятій Богоматері Одигітрії, познаменував хрестом двері, вікна й кóмин, проказав тричі »Да воскреснетъ Богъ« і пішов спати.

Другої ночі повторилося те саме видіння, третьої — теж, і я все даю йому на квартиру горілки, і воно зникає. Я оповів про це видіння Парасковії Тарасівні, і вона, бідолашна, виявила бажання перебути ніч у моїй школі, щоб побачити це видіння.

Надвечір ми з Парасковією Тарасівною вийшли з хутора ніби на прохідку. Саватій був у місті в службовій справі. Коли смеркалося, ми прийшли до школи, я засвітив свічку, взяв Патерик і почав читати для розради житіє преподобного мученика Мойсея Угриня, що за неблазність постраждав од однієї блудної боярині. І дочитав я вже, як він, прекрасний юнак, серед інших полонених за поділом припав на долю вдові-воєводині, лицем злю красній, а серцем гаспиду подібній. Перша почувала, що стукає в двері, Парасковія Тарасівна, а потім уже я. Згорнувши книжку, пішов я відчиняти двері, а вона вийшла за мною, щоб сховатися в сінях і не бути видимою. Та коли я відчинив двері з ганцем у руці, і вона побачила затьмарене розпустою обличчя свого Зосі, то скрикнула й гримнула долі непритомна. А він визвірився на мене, аки лев лютий:

— А паскудо, христопродавче! Ти мене продати хотів. Кажи, хто тут, а ні, — то тут тобі й а́міль!

І він так так стиснув мене за горло, що я ледве вимовив: »твоя мати«.

— Га, якщо справді вона, то це добре: мені давно з чею хотілося побалакати. Де вона?

Я присвітив йому каганцем і показав на Парасковію Тарасівну, що непритомна лежала долі. Він глянув на неї й промовив:

— Нічого, нехай відпочине, а ми з тобою побалакаємо. А що, виконав ти мій наказ? Сьогодні останній строк: гроші, або молися Богові, — каже.

Саме в ту мить Парасковія Тарасівна застогнала. Я вийшов у сіни, взяв її, бідолашну, на руки і, як дитину малу, поклав на свою тверду постіль: трохи згодом вона очунилася й промовила:

— Зосю мій, Зосю мій! Сину мій єдиний!

— Я тут, матусю, — що накажете?

Вона глянула на нього й залилася гіркими сльозами. Він довго мовчки дивився на її гіркі сльози й нарешті вимовив:

— От що, матіночко! ні умліванням, ні сльозами, ні молитвами, ані навіть прокльонами не сила Вам захитати мене: все це дурниці й нісенітниці! Одне, скажу вам, що мене може направити на путь праведну, — це гроші й тільки гроші. Давайте гроші, і що більше, то краще. Та й справді, чому мене позбавлено моєї спадщини? Певно, за вашою протекцією! Ну, тепер вивертай гаманець!

— Зосю мій! Сину мій єдиний! — вимовила вона знову.

— Геть з тим «єдиний»! Я тобі такий самий син, як ти мені мати! Ануж, повертайся, Степане Мартиновичу, — вона тобі потім оддасть.

Дістав я з бодні все, що в мене було, й передав йому до рук. Він узяв гроші, перелічив і спитався:

— Більше нема?

— Нема, — кажу — всі до останнього пенязя.

— Дивись, брехати гріх, — ти сам мене вчив! Та на перший раз вистачить. Тепер марш на Підварки! Тепер я їм покажу, хто я. До побачення, матусю, будьте ласкаві сплатити борг.

І з тим словом вийшов із школи. Парасковія Тарасівна ще раз вимовила: »Зосю мій єдиний!« — і впала на постіль, як мертва.

Я покинув її непритомну й пішов на хутір повідомити Саватія Ничипоровича про те, що сталося, і просити помочі. Показалося, що він, повернувшись з міста, ліг спати, не знаючи того, що матері нема вдома, і думаючи, що вона теж спить. Коли я повернувся до школи Парасковія Тарасівна вже сиділа на ліжку й тяжко плакала. Я не наважився втішати її в скорботі, а, засвітивши свічку перед образом, почав читати акафіст Божій Матері Одигітрії. Вона теж стала на ноги і, гірко плачучи, молилася. По акафісті прочитав я ще канон Божій Матері, а потім молитви на сон грядущим і навколішках прочитав молитву: »Господи, не лиши мене небесних Твоїх благ«. По відпусті я мовчки вийшов із школи, а коли повернувся, вона вже спала сном праведниці на моєму старечому ложі. Я потихеньку розгорнув Єфрема Сирина і, оберігаючи сон праведниці, сидів за книгою до самого ранку.

Вранці пішли ми на хутір, і я розповів Саватієві все, що трапилось вночі; а він у відповідь на моє оповідання тільки заплакав.

Надвечір того самого дня Саватій одержав від городничого наказ перевести огляд страшно покаліченого тіла, що його знайдено в пустці покритки Н. на Підварках.

Прочитавши той наказ, він мовчки подивився на Парасковію Тарасівну, а та облилася слізьми й промовила:

— Зосю мій, сину мій єдиний!«

Поміж іншими дрібними подіями на хуторі повідомив мене мій шановний товариш і про цю досить визначну подію, але сам Саватій не писав мені про це ні слова, ані навіть про те, що він займає тепер посаду повітового лікаря в м. Переяславі.

Далеко, дуже далеко від мого любого, мого прекрасного, мого бідного рідного краю, я люблю іноді, дивлячись на широкий безлюдний степ, перенестися думкою на берег широкого Дніпра й сісти десь, хоч би наприклад у Трахтемирові, в тіні розлогої верби й дивитися на позолочену заходом сонця панораму. А на темному тлі тієї широкої панорами, як алмази, горять переяславські церкви Божі, а одна з них найясніше від усіх виблискує своєю золотою банею: то собор, збудований Мазепою. І багато-багато різних подій воскресає в пам'яті моїй, коли я уявляю собі цю чарівну панораму. Але частіше за все я лелію свою старечу уяву образами золотоголового, садами сповитого й тополями увінчаного Києва. І після світлої, непорочної радості, нав'язаної образом твоєї невянущої краси, спаде на моє ошотле, старе серце туга, і я переносуся в давно минулі віки і бачу його, сивоволосого, поважного, лагідного старця: з писаною великою книгою в руках він проповідує здивованим дикунам своїм і кровожерним, користолюбним поклонникам Одіна. Який же прекрасний був ти в цій ризі лагідності й любомудрія, святий мій і незабутній старче!

І ми зрозуміли твої кроткі глаголи, і тебе, як старого й непотрібного вчителя, не вигнали, не забули, а одягли тебе, як Гориню-богатиря, в кріпкий панцир. Спочатку ми очерствили твоє серце усобицями, кровозмішеннями і братовбивствами, зробили з тебе справжнього варяга, а потім уже одягли в панцир і поставили стерзгти поневолене плем'я й зайдами зневажену, самим Богом заповідану тобі святиню.

Хто, буваючи в Києво-Печерській Лаврі, не відпочивав на ганку друкарні, про того можна сказати, що він був у Києві й не бачив київської дзвіниці. Мені здається, що ніде ніякий зовнішній вид так не доповнить щирої молитви, як вид з ганку лаврської друкарні. Я довго, а може й ніколи, не забуду цього прославленого ганку.

Одного разу, давно колись, вислухавши ранню службу Божу, вийшов я своїм звичаєм на той ганок. Ранок був тихий, ясний, а перед очима — вся чернігівська губернія й частина полтавської. Хоч я й був тоді не меланхолік, а проте перед такою величною картиною мимоволі віддався меланхолії. І тільки почав був порівнювати лінії й тони пейзажу з могутніми акордами Гайдна, як почув тихо вимовлене слово: »мамо!«

— Мені, мамо, все здається, що на цьому ганку я неначе б то й далі слухаю служби Божої, — говорив чийсь голос.

Я мимоволі озирнувся. Гріх переривати нескромним поглядом такий прекрасний настрій людської душі, але я згрішив, бо мова ця вразила мене паче всякої музики. Промовила це молода дівчина, струнка, з смаком і скромно вдягнена, але далеко не красуня. А та, кого вона назвала мамою, була жінка високого зросту, сухорлява, смуглява, і колись блискуча красуня. Вона була в чорному вовняному капоті, себто довгій блюзі, підперезаній шкуратяним поясом з срібною застібкою, голова накрита була замість жіночого капелюха білим широким чепцем, без жадних оздоб. Я, не знаю чому, не запропонував їм сісти на лавці, а вони, теж не знаю чому, з хвилину мовчки подивилися на пейзаж і пішли. Я теж устав і пішов за ними.

Вони пройшли лаврське подвір'я, стиха розмовляючи між собою, і вийшли в Святі Ворота Миколи Святоші, — і я за ними. Вони вийшли з цитаделі, — і я за ними. Вони пішли в напрямку до «Зеленого Трахиру», — і я за ними. Вони взійшли у браму трахиру, і тут тільки я схаменувся і спитав у себе самого, що ж це я роблю. Незрозумівши питання, я ввійшов до трахиру й почав розбирати гієрогліфи, виписані крейдою на чорній дошці. Після довгого розбирання таємничих знаків, я вияснив нарешті таємницю: що таке й таке

число займає така й така пані з своєю вихованкою. Хоч і тепер навіть я не можу похвалитися знанням тактики в справі залицяння, а тоді то й поготів, а проте, розібравши мудрі закарлючки, я й сам не знаю як опинився в спільній їдальні і замовив собі, теж не знаю що саме, і з прислужником розмовляв теж про щось там, що бо-зна коли сталося. Після всього того я зайшов до мого знайомого художника Ш., що недавно приїхав із Петербургу й мешкав тут таки, на Московській вулиці. Поговорив я з ним про мистецтво взагалі, про малярство зокрема, і, думаючи піти до Лаври, пішов у сад. Очевидно, діяло тут призначення.

Хожу ото я великою алеєю сам-саміснійкий (день був будній) та сяду іноді, щоб полюбуватися на освітлений вечірнім сонцем Старий Київ. Аж дивлюся, — з-за липи, з бічної алеї виходять мої ранішні незнайомі. Тут я встав, увічливо вклонився й запропонував їм лавку — одпочити трохи, просячи вибачення, що вранці не зробив цього на ганку друкарні. Вони мовчки сіли, і сестра-жалібниця (так я тоді думав) спитала мене:

— Ви, мабуть, живописець?

Я відповів: »Так«.

— І малюєте види Києва?

Я відповів: »Так«.

Після довгої павзи вона спитала:

— Ви давно вже в Києві?

Я відповів: »Давно«.

— Намалюйте мені оцей самий вид, що ми ним тепер любуємося, і пришліть до »Зеленого Трахтиру«, до кімнати число NN.

Малюнок акварелею я давно вже був розпочав, а [тепер] старанно його викінчив та на першому плані поміж липами намалював моїх незнайомих і себе теж намалював, як сижучу на лаві в поетичній позі в солом'яному брилі.

Другого дня зранку сидів я з викінченим малюнком на ганку друкарні й дожидав моїх незна-

йомих, начебто вони звеліли мені самому принести малюнок не до «Зеленого Трактиру», а на ганок. Не встиг я помріяти як слід, як з'явилися мої незнайомі.

— А ви вже тут! — мало не скрикнула старша.

— Тут, — одповів я.

— Давно?

— Давно, — відповів я.

— Та й тека з вами, — ви певно рисували?

— Ні, не рисував, — і я вийняв із теки малюнок, замовлений нею вчора.

Вона довго дивилася на малюнок і на мене, потім взяла мою руку й міцно стиснула, сказавши при цьому:

— Дякую вам, і будьмо знайомі, добрі приятелі, а як можна, то й друзі. А це, здається, можливе! — додала вона, дивлячися на свою молоду подругу.

— Сядьмо, відпочиньмо трохи, — сказала вона, і ми всі троє сіли.

Після недовгої мовчанки вона звернулася до мене з такими словами:

— А знаєте, Глафіра виграла сьогодні в мене заклад. Ми з нею вчора сперечалися. Я запевняла її, що ви — дивак, а вона доводила протилежне.

— Дякую вам, — сказав я до молодшої, а старшій відповів: «Не варто дякувати». — Після цього ми розсміялися й зійшли з ганку.

Наступну осінь я перебував у них на селі і вже називав їх своїми рідними сестрами, а наприкінці осені старшу називав уже мамою, і меншу — нареченою. Я був зовсім щасливий. На весні вони приїхали до Києва, та ба! мене вже там не було. Я далеко вже був весною, і про минулу радість згадував, як про чарівний, чудодійний сон.

От чому мені так приємно згадувати про ганок лаврської друкарні.

Багато літ і зим пролетіло після тієї події над моєю самотньою, вже посивілою головою. Я знову в Києві, і знову вчащаю до заповідного ганку. От і тепер, на передодні свята Успіння Богородиці, після ранньої служби Божої, вийшов я на ганок друкарні і, любуючися пейзажем, згадав ту щасливу, давно вже минулу хвилину і немов би слухав голосу янгола, що вимовляє слово «мамо!» Спомини мене так захопили, що мені неначе справді почулося це дитяче миле слово і то так живо, що я озирнувся. І уявіть собі моє здивування: з коридору на ганок виходила Парасковія Тарасівна, а за нею, наче журавель, виступав друг мій і сотовариш Степан Мартинович, але таким чепуруном, що коли б не ріденька біла борідка то я подумав би, що він просто женитися приїхав до Києва: сурдут на ньому довгий із дорогого гранатового сукна, капелюх чорний пуховий з широкими крисами, чоботи, щоправда, личні та старанно начищені, а патериця — просто архиєрейська, з срібною головкою. Франт та й годі!

Після перших привітань та поцілунків я посадовив їх на лавці і спитав, чи давно вони в Києві

— Уже третій день, — одповів Степан Мартинович — і привезли вам листа від Саватія, та не можемо знайти Рейтарської вулиці, вона десь на Старому Києві, а ми там іще не були. Сьогодні збираємося йти на акафіст Варварі Великомучениці, а завтра, як Господь дасть, причаститися Святих Таїн Христових тут у Лаврі. І тоді вже думали шукати Рейтарської вулиці, а Господь дав так, що й шукати її не треба: ви самі нам її покажете. Листа б я вам і тепер оддав, та він у мене в шапулі у господі, а господа наша тут таки на Печерському, в домі міщанки Сиволапихи.

Слухаючи цього монологу, я дивився на Парасковію Тарасівну. Вона сиділа, заплющивши очі, й виглядала, як мучениця, що заснула. На лагідному обличчі її було написано так багато

сердечного горя, що я не міг дивитися на неї і звернувся до Степана Мартиновича з новим питанням:

— Ну, а що там у вас доброго на хуторі діється?

— Хвала милосердному Богові, все добре і все щасливо; незабаром думаємо [молодих] повінчати, але про це вам сам Саватій Ничипорович докладно пише.

— А куди ж ви збираєтеся тепер піти?

— А ми думаємо, як Господь благословить, поклонитися святим угодникам печерським. Та тепер тісно, і ми заждемо, поки побожні прочани вийдуть із печер. Тоді хочемо просити отця келаря, щоб або сам нас повів, або когось із братії з нами послав.

Я був знайомий з отцем Досифеєм, настоятелем шпитального монастиря, і пішов до нього з проською зробити нам прислугу й попросити кого слід, щоб нам дозволили відвідати печери не вкупі з численними прочанами. Просьбу мою уважено, і з нами послали за проводаря поважного старця отця Йоакима.

Поклонившись святим угодникам печерським, ми пішли на квартиру. Взявши листа, я покинув своїх приятелів і пішов додому. Звичаєм своїм зайшов я в сад, сів на своїй улюбленій лавці і, розпечатавши листа, читав ось що:

»Безцінний друже батька мого і мій заступниче й покровителю!

Простіть мене великодушно за мою довгу мовчанку. Нічим не можна вибачити моєї лінивої натури. Та й те правда, що писати листа без змісту — все одно, що воду з відра в решето переливати. Щоправда, траплялися матеріяли для щирого дружнього листа, але матеріяли такого роду, що не здіймалося й перо подати їх до відома комубудь. Та тепер тяжкі, сумні хмари ховаються за гори, і на обрії показується аврора мого світлого

нескаламученого щастя. Простіше сказати, я женися. Наречена моя живе тепер із своєю матір'ю в школі мого дорогого прийдешнього посаженого батька Степана Мартиновича і дожидає Вашого благословення. Приїздіть, добродію мій, та благословіть її, сироту, на велику путь нового усміхненого життя. У неї, як і в мене, батька нема, тільки мати зосталася, і ми за згодою матерів наших вирішили, щоб її благословили Ви, а мене — єдиний благородний друг мій і наставник Степан Мартинович. Приїздіть хоч тільки глянути на мою прекрасну наречену.

З обов'язку повітового лікаря я часто виїжджаю, а тому тепер хутір наш передаю в володіння Степанові Мартиновичу, а, здається, швидко й зовсім йому передам. А якщо хочете знати, як я по-сватався, то ось як воно трапилось.

Одного разу у службовій справі їду я путівцем; було болото; найнята коняка ледве пересувала ноги; смеркало, накрапав дощик, одне слово — перспектива була невесела. Візник мій, бачучи теж, що ні на що веселе не заноситься, запропонував мені підночувати.

— Та де ж, — кажу я — серед шляху, чи що?.

— Крий Боже, серед шляху. Нехай лихі татари ночують у таку непогодь серед шляху, а ми звертаємо, — от бачите лісок?

— Бачу, — кажу я.

— Отже, в тім ліску єсть хутір пані Калитихи. От вона нас і пустить ночувати.

— Добре, — кажу я — звертай із шляху!

— Стривайте, отут буде шляшок...

Проїхавши півверстви, я побачив ледве помітну доріжку, що вела до згаданого хутора. Ми поїхали цією ледве помітною доріжкою й незабаром опинилися в лісі. Візник мій почав наспівувати якусь сумовиту пісню, а я задумався — Бог знає, про що.

— Цей ліс зветься, пане, »Липин Ріг«, —

промовив візник — а чому його так зовуть, то Бог його знає. Кажуть старші люди, що тут жив колись давно розбійник Лапа і що великі скарби поховав тут у озерах; а ще старші люди говорять, що, як повисихають ті болота та озера, то можна буде мішками золото носити. Бог його знає, коли то те буде... А он і хутір!

Справді, між деревами показався вогник, і незабаром ми підіхали до зачинених воріт. Собаки зустріли нас страшеним гавканням, потім почувся жіночий, досить грубий голос:

— Хто тут?

— Благословіть, пані-матко, переночувати на вашім хуторі, — одповів мій візник.

— Боже благослови, тільки самі вже відчиняйте ворота, бо мої наймити вечеряють, їм ніколи, а я не подужаю.

Візник мій ізліз із возу, відчинив ворота, втяг мене з возом і конячкою на подвіря, знову зачинив ворота і, звертаючися до господині, сказав:

— Добривечір, пані-матко!

— Добривечір, добрий чоловіче! Відкіля Бог несе?

— Та от везу панка з Глемязова, та бачите, яка непогодь.

Я теж підійшов до господині і сказав по-російському:

— Дозвольте, якщо можна, переночувати у вас.

— Прошу, з великою приємністю, — відказала вона мені [по-російському] з ледве помітним українським акцентом — прошу ласкаво до світлиці.

Я зійшов на ганок. На порозі зустріла мене дівчина, по-селянському, але чистенько й навіть чепурно вбрана. Відступаючи назад у кімнату, вона сказала чисто по-російському: »прошу покорно!«, з чого я вивів, що це не наймичка.

Увійшовши до світлиці, ми попостояли одне

проти одного, аж доки не ввійшла до кімнати господиня хутора й не сказала:

— Настусю, що ж ти не просиш гостя сидати? Стоїть собі з свічкою, як паламар! Рекомендую вам, — це полтавська інститутка. І Бог його знає, чого їх учать у тім інституті! Ну, щодо господарства, то я своєї вже й не питаю, та хоч би чужу людину вміла привітати, а то стоїть собі!

Скінчивши цю нотацію, [пані,] що говорила, — як видно, мати — звертаючись до дівчини, сказала їй щось пошепки, і та вийшла в другу кімнату. Слідом за нею пішла й сама вона, сказавши: »вибачайте!« Я тимчасом почав оглядати світлицю. Світлиця була як на хутір доволі велика, та на свій розмір за низька, але чиста й чепурна. Меблі старовинні й різноманітні. На стіні висів у чорних дерев'яних рямцях портрет Богдана Хмельницького, а на круглому столі, поруч із якимсь вязанням, лежала книжка »Отечественныхъ Записокъ«, розгорнута на »Давиді Коперфільді«. В цей час увійшла господиня. Я тепер лише звернув на неї належну увагу. Це була жінка висока на зріст, гладка, але не настільки, щоб це псувало її вроду, з обличчям ще молодявим і добродушним; вдягнута вона була, як багата міщанка або солідна попадя, і коли б у неї на голові, замість хустки, був кораблик, то я подумав би, що це з'явилася передо мною з того світу яка сотничиха чи полковниця.

— Що це ви, — сказала вона, знявши з свічки — цікавитеся, що читає моя Натуся? Та вона в мене, хвалити Бога, має велику охоту до читання та й мене на старости літ привчила, так що мені за роботою й сидіти нудно без читання. Думаю на той рік виписати ще »Современникъ«, а то однієї книжки на місяць для нас за мало: ми її на память вивчаємо.

Незабаром подано чай, точніше самовар, а слідом за самоваром вийшла й Натуся, одягнена вже, як панянка.

— Не втерпіла таки, — обізвалася мати, усміхнувшись, а потім додала:

— Наливай же чаю, Наталочко!

— Я її, знаєте, привчаю потрошку до господарства, — сказала вона, звертаючися до мене.

— І добре робите, — відповів я. — Але навіть тільки вони костюм змінили, їм наш народній костюм до лиця.

— Мені вона самій більше подобається в простій одежі. Так от же возьміть, поговоріть із нею.

Натуся червоніла, червоніла, нарешті почервоніла, як вишня, і вибігла з кімнати.

— Ах ти, безсеревна! — промовила мати їй услід і заходилася сама розливати чай.

Незнайомі мої належали до тих небагатьох людей, з якими сходишся при першому побаченні. За три години я з ними зовсім освоївся і з усіма подробицями дізнався про їх хатній побут, нахили, звички, прибутки й видатки і навіть про частину їхнього життєпису.

Олена Петрівна Калита, вдова небагатого дідича нашого повіту, виховувалася теж в інституті, та хутір, як каже вона, перевиховав її по-своєму.

— А коли наша Натуся прийшла на світ, то ми з покійним моїм Яковом того ж таки дня поклали щороку вділяти з наших убогих прибутків невеличку суму власне на виховання Наталочки. От і виховали, — додала вона, жартуючи — а вона не вміє й чаю налити.

Після вечері я попросився з ними, щоб завтра вдосвіта вирушити в дорогу.

І справді ще вдосвіта я покинув хутір. Відпровадили мене до воріт стадо гиндиків та табун гусей. По-за ними ніхто на хуторі ще й не ворухнувся. Конячки відпочили, візник мій повеселішав і, ще на воза не сівши, вже наспівував якусь пісню.

Виїхавши за ворота, він звернув праворуч, а мені здавалося, що треба взяти ліворуч. Та тому, що ми вчора приїхали на хутір поночі, то я й не

міг напевне сказати, котра дорога наша, а тому й розсудив покластися на досвід візника, говорячи сам собі: він мене завіз на хутір, він і вивезе. Попустивши віжки, балакучий візник, після панегірика господині хутора та її дочці, почав мені описувати її багатства:

— Оце все, що тільки оком скинеш лісу, — все її, а ліс то ліс — дуб, наголо дуб, хоч би тобі одна погана осика! Та що тут ліс! а другі добра, а степи, а озера, а стави та млини — та що й казати! Сказано — пані, так і єсть... А ще я вам скажу...

Тут коні спинилися. Візник, захоплений оповіданням, не роздивившись кругом себе, вйокнув на коні, коні шарпнули, і задня вісь одскочила, а я вивалився з возу. Тоді він закричав: »тпрууу... скажені!..« і, поглянувши кругом себе, промовив:

— От тобі й на... дивися: проклятий пень де став, — якраз посеред шляху! я ще вчора думав, що ми в цім диявольськiм лісі денебудь та зачепимось, — воно так і сталося.

— Що ж ми тепер будемо робить? — спитався я.

— А Бог його знає, що тут робить! — відповів візник, і, подумавши, додав:

— Ох, головко бідна, сокири нема, а то б повалив дуба, — от тобі й вісь! Вернімося на хутір, там чи не дамо якої ради.

Я зрадів — не знаю чому — цій добрій ідеї і, звичайно, відразу виявив згоду. І поки візник примощував колесо на возі, я потихеньку пішов поміж деревами в напрямку до хутора.

Сонце вже прорізувало золотими пасмами гущавину лісу, коли я підійшов до хуторського живоплоту. Тут я спинився подумати, з якої руки покинув я дорогу. В ту саму мить якось дивно залунав у лісі прекрасний дівочий голос. Мені аж серце завмерло, і я, наче скамянілий, стояв і довго не міг вслухатися в мелодію. Голос наближався до мене, і я почав уже розбирати слова пісні:

Ой ти, козаче, зелений барвіночку,
Хто ж тобі постеле в полі білу постіленьку.

Голос усе слабшав і нарешті зовсім замовк. Я, визволившись від чарів лісової музи, пішов по-під живоплотом і незабаром опинився на хуторі. Перше, що мені впало в очі, то була Настуся, яка виходила хвірткою з саду. Вона мені здалася богиною квітів: вся голова у квітах, поміж волоссям замість перлин намистини з білих черешень. Коли б вона була одягнена панянкою, ефект був би неповний, але до вбрання селянки так пасували ці квіти й черешневі намистини, що барвнішого, гармонійнішого й кращого я за життя свого нічого не бачив. Вона, постоявши з хвилину, зникла за хвірткою, а на ганку з'явилася її мати, вдягнена повчорашньому. Побачивши мене, вона голосно засміялася й промовила:

— Що, далеко заїхали?

Я привітав її з добрим ранком і ввійшов на ганок.

— Що, либонь з нами не швидко розв'яжеться? — казала вона, сміючися. — Прошу ласкаво, — додала вона, показуючи на лавку.

— Наталочко! — гукнула вона, — скажи Одарці, нехай самовар винесе сюди на ганок! — і додала: я з нею так звикла до своєї простої мови, що іноді й гостей забуваю!

— Я сам дуже люблю нашу мову, особливо наші прекрасні пісні.

Слідом за Одаркою, що виносила самовар, — нахиливши голову, скромно виступала почервоніла Натуся.

— Чуєш, Наталочко, вони теж люблять наші пісні! А вже вона в мене, то здається, й уві сні їх співає, і чи знаєте? — жадного романсу не вміє. Ще як повернулася з Полтави, то співала була іноді якийсь »Черный цвѣтъ«, а тепер і той забула.

Я слухав неуважно, а милувався Натусею.

і мене мало досада не брала, що вона знову вбралася, як панянка.

— Ой, я божевільна! — вигукнула зненацька господиня, — а ти, Наталочко, і не нагадаєш! Аджеж сьогодні субота, а [цієї] суботи ми збиралися їхати до Переяслава. Одарко!

— Чого? — тихо спитала, з'явившись в дверях, служниця.

— Скажи Корнієві, щоб бричку лагодив і коні годував, а пообідавши, рушимо в дорогу.

— Добре, — сказала Одарка й пішла.

— Як то воно добре, що я свого часу згадала. Якщо ви не поспішаєте, то обідайте з нами і будьте нам за кавалера до міста.

— Навіть і в місті, якщо дозволите.

До обіду я гуляв з Натусею в саду й коло хутсра. Обдивлялися й критикували їх затишний прегарний хутір. Показувала вона мені в саду й власне хазяйство, себто квітник; щоправда, не було в ньому великих раритетів, але зате була чистота, якої не знайдете й у голяндського квітникаря. Я з насолодою дивився на її нехитрий квітник.

— Я мамі, — казала вона самовдоволено — щоранку від травня до жовтня приношу букет квітів. А барвінок у нас зеленіє до пізньої осені, а на провесні, то він іще під снігом починає зеленіти; я страх люблю барвінок.

— Так, барвінок дуже гарна зелень. А чи ви маєте плющ?

— Ні, не маємо.

— То я обіцяю вам кілька відсадків.

— Дякую вам.

Я вголос обіцяв їй тільки плющу, а в думках обіцяв багато різних квітів і навіть із Риги виписати насіння на квіти та, не знаю чому, мені не хотілося їй сказати про це.

По обіді, не довго збиравшись, ми сіли в бричку, а Одарку посадили на мій полагожений

віз та й вирушили в дорогу. Надвечір ми вже були в Переяславі, і мені великого труду коштувало залучити моїх нових знайомих до себе на хутір. Нарешті, вони згодилися. Прогостювали в нас два дні і так сприяли з матір'ю, що розсталися з сльозами. Матуся була захоплена своїми [новими] приятельками і протягом цих двох днів була б зовсім щаслива, коли б не недавній спомин про покійного Зосю, який не дає їй спокою ні вдень, ні вночі.

Взаємні наші відвідини тяглися мало не рік і скінчилися тим, що я вже другий місяць у ролі жениха і зовсім щасливий. Приїздіть, благословіть моє щастя. А щоб не відкладати надовго, збирайтеся нашвидку й приїздіть разом із пані-маткою та моїм посаженим батьком і другом Степаном Мартиновичем. Приїздіть, незабутній мій, щирий друже! Багато дечого не пишу Вам власне тому, щоб здивувати Вас прекрасною несподіванкою. До побачення!

Ваш шанобливий син і щирий друг

С. Сокира.»

Зібратися в дорогу старому паничеві — річ нескладна. Ярема мій усе наладнав, а я тільки завдав собі труду влізти в нетичанку, — і ми в дорозі.

Слідом за мною приїхала на хутір і Парасковія Тарасівна з своїм чічероне Степаном Мартиновичем. Все вже було приготоване на весілля. І ми першої ж неділі поїхали до утрені, а потім до служби Божої до церкви Покрови, а після служби й «окрутили» з Божим благословенням наших молодих та й видали бенкет на всю переяславську палестину, і то такий бенкет, що Степан Мартинович, не зважаючи ні на свої літа й сан, ані на свій вигляд, «журавля» танцювати пішов.

Після весілля я пробув іще два тижні в школі

Степана Мартиновича і був свідком повного щастя моїх названих дітей.

Парасковія Тарасівна цілком поділяла мою радість, тільки іноді, дивлячися на молоду прекрасну дружину Саватія, пошепки крізь сльози повторяла:

— Зосю мій! Зосю мій! Сину мій єдиний!

[1855.] 10. VI. — 20. VII.

[Новопетровський форт.]

МАНДРІВКА

З ПРИЄМНІСТЮ ТА Й НЕ БЕЗ МОРАЛІ

Присвячую

Сергієві Тимофійовичу

Аксакову

на знак глибокої пошани

Частина перша.

I

Заманулося мені торік зустріти нашу чудову українську весну денебудь далі від міста, хоч от би й од такого, як сповитий садами наш золототверхий Київ. Весна в місті не втрачає своєї принадности, але все таки це — місто, а мені захотілося самотнього тихого куточка. Ця поетична думка виникла в мене в початку або в половині квітня, — добре не памятаю. Памятаю тільки, що це сталося саме тоді, як розпливлася наша славна українська грязюка. Можна було б і пождати трохи: весною болото швидко висихає. Та вже коли щось мені впало в голову, хоч би й найхимерніше, то хоч уроді, а дай. У цьому пункті я дуже подібний до моїх неподатливих земляків. Письменники наші та взагалі люди статечні звать це почуття силою волі, але його просто можна назвати воловою впертістю, — це яскравіше й виразніше.

Довго перебирав я в пам'яті своїх добрих приятелів, що приховалися в сутінках самоти, тобто присвятили себе повному безділлю. Старанно перебравши [всіх], спинився я на одному пенсіонованому гусарині, що звав мене своїм родичем, чому я зовсім не перечив. Проживав він, чи — якби інакше висловитись — животів у найбільш мальовничому куточку Київщини, верстов зо три від містечка Лисянки. На ньому й зупинив я свій вибір.

Трійкою добрих поштових коней з Трохимом і з чемоданом вирушив я раненько з Києва. До

першої станції, Віти, доїхали ми без особливих пригод, і Віту минули щасливо, аж тут саме проти Білокняжого поля, не доїжжаючи каплиці, у лівої пристяжної обірвались посторонки. Гадали були сяк-так допхатись парою до Василькова. Та куди там! Грязюка по самі маточини, і наша пара ані з місця. На щастя наше, мужик віз лозу для плоту, ми в нього випрохали не без труднощів пару лозин та й змайстрували собі якомсь посторонки.

У Василькові підживилися ми з Трохимом фаршированою жидівською щукою, міцно заправленою перцем, та й потягли далі. Пішов дрібний, тихий дощик, потім усе дужчий та дужчий, а на решті полив, як з відра; можна було б заїхати до корчми в Митниці й пересидіти дощ, але я сказав собі, що ніде не спиняюся до Білої Церкви, — так і зробив. До Білої Церкви приїхали вже вночі. Порадившись з Трохимом, вирішили ми заночувати на поштовій станції, і добре зробили, що так надумали, бо інакше може б мені ніколи й не довелося писати про цю мандрівку, а вам читати про неї, мої терпеливі читачі, бо вузол описаної мною події завязався саме тієї достопамятної ночі, тільки не на поштовій станції, як це здебільшого трапляється, але... Та навіщо наперед забігати?

Вирішивши заночувати на станції, я спитався завідувача:

— Чи є в вас кімната для подорожніх?

— Є дві, — відповів той, — та обидві зайняті. Якась пані, мабуть з дочкою, зайняла обидві кімнати.

Пані змолодою дочкою! — подумав я. Ет, яка досада, що я не гусарин або хоч не звичайний військовий, — я б знав, як тут собі раду дати. Просто на правах подорожнього в урядовій потребі (військові не їздять на поштових у власній потребі), запакував би матір з дочкою до одної кімнати, а сам би розташувався в другій, та на дозвіллі й занявся б обсервацією крізь дірку від ключа

в дверях. Ось вам і початок роману, чисто на гусарський смак. Признатися, я вже й теє... Та духу не стало; сказано: кому не судилося бути військовою людиною, той хай хоч із аршин вуса запустить, а все зостанеться »штафіркою«.

До містечка зоставалася ще добра верства, а до жидівського заїзду, де ми мали намір заночувати, що найменше дві. Та нічого робити, потяглися ми під зливою шукати жидівського заїзду. Трохим, не дуже задоволений моєю постановою, почав був сперечатися, та я махнув рукою, і ми пустилися в дорогу. За годину ми щасливо досягли бажаної мети.

При цій добрій нагоді я міг би змалювати вам білоцерківський жидівський заїзд з усіма його брудними подробицями; але манера фламандського малярства мені не далася, а тут вона необхідна. Зазначу мимохідь, що, поперше, ніхто не вийшов мене зустрічати, як то буває по російських трактирах. Але причиною тому могла бути темна непогідна ніч, причина слушна й для найодважнішого жидовина; подруге, — вдряпавшись якомсь по слизьких сходах до темного коридору, я спіткнувся об щось залізне, та так, що трохи лоба собі не розтяв. Ранком уже я побачив, що це були дроги з ресорами з-під якогось возу. Таке було моє вшестя до гостинної юдейської господи! У кімнаті вже зустрів мене жид, досить пристойний з виду, поміг мені стягти з плечей наскрізь промоклу непромокальну шинелю і понижено запитав:

— Що пан зволять?

— Чаю та кімнату, — одповів я.

— Зараз, — сказав жид і зник за дверима.

Дожидаючи того жидівського »зараз«, я грівся й розминався, походяючи взад і вперед по хаті. Кімната була, наче крамниця, з шафами біля стін і шклянню скринєю вздовж хати, на шталт шинквасу. Перед скринєю я спинився й поміж галанте-

рійним дрібязком побачив — щоб ви гадали? Книгу в жовтій обгортці. Я саме хотів був сказати Трохимові, щоб він дістав книгу з чемодана, аж ось вона сама до рук лізе, і Трохима турбувати не треба. Беру з стола свічку й читаю заголовок, здається, словянськими літерами: »Українська поезія [Тимка] Падури«. »Еге, — думаю — ходи лишень голубе, сюди! Давно я тебе не бачив«. Але скриня була замкнена. Покликав я господаря, та замість його з'явився якийсь жидок із рудою борідкою. Я попрохав його добути із скрині книгу, але жидок одповів, що він фактор, а не хазяїн крамниці. Тоді я звелів йому покликати хазяїна. Прийшов господар, той самий гожий жид, що допомагав мені скинути непромокальну шинелю. На моє прохання про книгу він витяг її з шафи і, подаючи мені, сказав:

— Десять злотих.

— А якщо тільки прочитати, — спитався я, беручи книгу — то скільки тоді буде коштувати?

— Пять злотих, — сказав жид, побрязкуючи ключами.

Нічого робити, дав я пять злотих і спитав ножа, щоб розрізати дорогу книгу, але це було непотрібне, бо книга була розрізана й навіть заплямлена. Окрім масних плям помітив я по краях сторінок то прості лінії, міцно проведені де нігтем, де олівцем, то знак оклику, то запитання, то чорт-зна що.

— Гей-гей! — подумав я — ти вже побувала в руках у нашого брата критика.

Псувати олівцем або нігтем чужу книгу — це річ непростенна, але все ж таки в цьому є хоч якась думка, що ось, мовляв, я читав таку книгу і знайшов у ній це зле, а те — добре, хоч це й не виправдує такого читача, що нівечить чужу власність. Але чим виправдати тих, що псують шибки на поштових станціях своїм дорогоцінним алмазом, виводячи по шклу свій вигадливий вензель,

наче на якомусь важливому документі — читко й виразно? Нащо це вони роблять? Мабуть таки в цих вигадливих вензелях та розчерках криється якась думка? Невже тільки та, що ось, мовляв, отакій і такий переїздив тут з алмазним перстеном? Здається, що тільки така, і більше нічого! Яка дрібна, нікчемна пиха! А кажуть, і навіть пишуть, начебто славетний лорд Байрон накреслив десь у Греції на скелі своє прославлене прізвище. Невжеж і цій видатній людині не чужа була ота дрібна, нікчемна пиха?

Хоч і чудно, але ніщо інше, як та сама дрібна пиха примушує мене (та може й не одного мене) дивитись, звичайно зітчеваю, на ці подряпані шибки й перечитувати давно відому книгу, покреслену олівцем та нігтем. Ось і тепер зо мною трапилося те саме. Поезія Падури мені відома й надто відома, а я заплатив за неї п'ять злотих так собі, з одної примхи, щоб себе потішити; автім, коли побачив кривульки на краях, почав читати, мовби ніколи нечитану книгу.

Над піснею, під назвою «Запорозька пісня», було дуже читко написано: «С к а л ь к о в с ь к и й б р е ш е». Що мала значити ця дуже нецеремонлива увага? Я прочитав пісню. Пісня починається так: «Гей, козаче, в ім'я Бога». Яке ж тут відношення до вченого автора «Історії нового коша»? Не розумію. Аж ось! Пригадав: цю саме пісеньку вчений дослідник запорозького побуту вкладає в уста запорозьким лицарям. Честь і слава вченому мужеві! Як глибоко вивчив він описаний ним предмет. Дивна річ! А може він просто хотів посміятися з нашого брата-хахла та й годі? Бог його знає, тільки ця волинсько-польська пісня так само подібна до пісні дніпровських лицарів, як я до китайського богдохана.

— А як то буде з чаєм і кімнатою? — спитав я, закриваючи книгу.

— Зараз, — сказав рудобородий жидок, що стирчав у кутку, і вийшов до другого покою.

— Ох ви, кляті жиди! — вимовив я майже вголос — я вже й цілу книгу прочитав, а вони ще й не думали чаю готувати!

За хвилинку жидок повернувся і знову при-таївся в куточку.

— А що з чаєм? — спитав я.

— Зараз закипить, — відповів жидок.

— Чого ж ти тут топчешся? — спитав я послужливого жидка.

— Я фактор. Може пан чого потребують, то я все зараз панові можу постачити, — додав він, лукаво посміхаючись.

— Добре, — сказав я. — Так ти кажеш, що все дістанеш, чого тільки забажаю?

— Дістану все, — відповів він, не запинаючись.

Яку ж би йому завдати задачу, так щось у стилі пана Твардовського? — подумав я собі і, подумавши, сказав:

— Ти знаєш англійський портер під назвою «Браунстут, Берклей, Перкенс і компанія»?

— Знаю, — відповів жидок.

— Добудь мені одну пляшку, — сказав я задоволений з себе.

— Зараз, — сказав жидок і зник за дверима.

— Ну, — подумав я — хай пошукає. Тепер цього вражого продукту й у самій столиці не дістанеш, не те що в Білій Церкві.

Не встиг я так подумати, як з'явився мій жидок з пляшкою справжнього Браунстуту. Подивився я на етикетку на пляшці і тільки плечима здвигнув, але й знаку не подав, що це мене дуже здивувало. Жидок поставив пляшку на стіл і, наче нічого не сталось, — став знову в куток і тільки обтирає собі піт з обличчя полою засмальцьованого пальта. Ну, й чудотворці ж оці кляті фактори!

— Скажи мені правду, — звернувся я до

фактора — яким чином опинився англійський портер у вашій Білій Церкві?

— Через наше місто — відповів жидок — возять із Севастополя полонених аглицьких лордів, ото ми й держимо про них портер.

— Добре, — сказав я. Значить,

...ларчикъ просто открывался.

— Чи не скажете ще чогось дістати вам на ніч? — спитав фактор.

— Зажди, братіку, подумаю, — сказав я та й став думати, який би йому ще гачок загнути, та такий, що клятий жид і зубами не розігнув би, а подумавши добре, ось яку загнув я йому заковику, справді в стилі Твардовського:

— Ось що, мій любий чудотворче, — сказав я, звертаючись до мізерного Меркурія, — коли ти вже дістав мені портеру, то... постривай, — чи є в вас у місті книгарня?

— Книгарні в місті немає, — відповів він.

— Добре, так добудь же мені нову, ще не розрізану книгу, і тоді я повірю, що ти все можеш роздобути.

— Зараз, — сказав спокійно рудий Меркурій, повернувся і вийшов.

II.

— Ей, господарю, а що там із чаєм? — сказав я голосніше, ніж звичайно, обертаючись до відчинених дверей.

— Зараз, — одгукнувся з третьої кімнати жидівський жіночий голос.

— А щоб вам свого Месії ждати й не діждатися так, як я не діждусь вашого чаю! — сказав я собі й не встиг промовити цієї гнівної фрази, як у дверях показалася кучерява, чорноволоса гарнесенька жидівочка, але така брудна, що дивитись не можна було.

— А де ж чай? — спитав я в задрипаній Геби.

— У нас чаю нема, а може zvolите...

— Як нема? а де ж хазяїн? — перебив я задрипану Гебу.

— Хазяїн пішли спати, — відповіла вона боязко.

— Якщо нема чаю, так що ж у вас є? — спитав я з досадою.

— Фарширована щука і...

— І більш нічого, — перебив я її.

А мене в свою чергу перебив фактор, увійшовши до кімнати з двома новенькими книгами в руках. Я здивувався, але зараз таки схаменився і звелів дати мені щуку, а потім уже звернувся до фактора й байдужісінько взяв у нього книги. Дивлюся, книги справді нові, нерозпізані. Я хоч і звик, як людина добре вихована, затаювати свої внутрішні почування, але тут не втерпів. ахнув і назвав жидка справжнім слугою пана Твардовського. Жидок усміхнувся. а я на обгортці прочитав: »Морской Сборникъ 1855 года. № 1«. Я ще раз здивувався і, звернувшись до фактора, спитав його:

— Скажи мені ради самого Мойсея, якою силою ти твориш такі чудеса, і розкажи, як і від кого дістав ти ці книги.

— О!... Книжки ці дорого коштують, коли розказати вам їхню історію, — сказав жидок і провів по голові пальцями, наче поправляючи ярмулку.

— Послужи ж мені останню службу, — сказав я ласкаво своєму рудому Меркурієві — розкажи ти мені історію цих дорогих книжок.

Жидок замявся й почухав за вухом. Я пообіцяв йому золотого на пиво; це його підбадьорило, він чемно попрохав у мене дозволу сісти і, почухавши ще раз за вухом, розказав мені таку драму, що, якби не його жидівська декламація, то я неодмінно заплакав би. Зміст драми дуже простий

і такий звичайний, що мимохіть робиться сумно. Подія була така.

Із Севастополя до смоленської губернії їхав якийсь офіцер флоти, Бог його знає, ранений чи просто слабий, з двома малими дітьми та з жінкою. Діло було зимою або наприкінці зими; дорога так його, бідолаху, змучила, що він примушений був спинитись у Білій Церкві на кілька день одпочити. Хвороба погіршала й поклала його до ліжка. Що їм було робити? Сидіти в жидівській брудній хаті й дождатись якогось кінця. Почалася весняна сльота; все подорожчало. Своїх грошей не було, витрачались »прогони«, нарешті й »прогони« витрачено, а хворий не вставав. Якийсь подорожній лікар одвідав його та тільки похитав головою та й годі. Рецепти не було пощо писати, бо яка ж у містечку аптека? Другого дня після візиту лікаря хворий помер, покинувши свою вдову й дітей, як кажуть, без копійки. Що було їй, сердешній, робити при такій лихій годині? Вона написала листа до родичів чоловіка до смоленської губернії і, дожидаючи відповіді, почала спродувати за безцінь гардеробу чоловіка та інше вбоге майно, щоб задовольнити найнеобхідніші потреби. Послужливий за гроші жидок, коли довідається, що у вас готових грошей немає, та не видко, що й будуть, то не дасть вам і води напитись, а за хліб і казати нема що. Сердешна вдова спродувала все, навіть необхідне, якщо воно чогось було варте в очах покупця-жида. Книги, що їх мені приніс всезнайко фактор, взяв він у неї, і, мабуть, за безцінь; в господарстві вдови вони були тільки зайвим тягарем, та й небіжчик, як видко, не дуже то високо цінив дрюковану мудрість: книжки були нерозрізані. Та то байдуже, як воно там було, але я був глибоко здивований і втішений таким безприкладним явищем.

— Що ж ти заплатив за книжки? — спитав

я фактора, розрізуючи перше число [»Морського Сборника«].

— Два карбованці, за менше не віддає, — відповів він, запинаючись.

— Брешеш, срібллюбче-Юдо, — подумав я, а довести йому нічим. — Добре, — кажу йому, — гроші я надішлю через мого хлопця завтра, ти тільки покажеш йому квартиру.

— Я вже гроші заплатив: вона в борг не повірила, — сказав він, обтираючи свій заялосений капелюх.

— Шкода! я більше півкарбованця не дам тобі за книжки.

— Нащо ж ви знівечили книгу? — сказав він майже нахабно.

— Чим же я її знівечив? — спитав я.

— Усю ножем порізали, тепер вона не возьме книгу назад... За моє жито мене ж і бито, — промовив він ледве чутно та й замовк.

— Ну, ніч-мати дасть пораду, — сказав я. — Іди собі спати, а завтра порухуємось. — Він уклонився й пішов.

По виході фактора я збудив Трохима, що спав собі невинним сном біля чемодану в усьому своєму промоклому вбранні, звелів йому [хоч] напівроздягтися і, вийшовши до другої хати, сказав досить голосно, мало не крикнув:

— А як там шука?

— Зараз, — почувся той, що й раніше, жіночий голос, і за хвилину заявила та сама замурзана кучерява жидівка.

— Став же її мерщій на стіл та не забудь і горілку поставити.

Жидівочка вийшла й скоро знову вернулася з щукою та з восьмикутним штофом, повним рудо-червоного плину.

Я заходився біля щуки і, не зважаючи на те, що вона міцно була заправлена перцем та гвоздиною, з таким апетитом трощив її, що якби Трохим

загаявся з своїм переодяганням ще одну хвилинку, то застав би одну голову та хвоста. Але він поспішився і ще захопив добру порцію. Після щук я спитав у замурзаної Геби, чи нема чим заглушити перець та гвоздику. Вона відповіла, що сьогодні нічого більше не варили, і я, звелівши подати карафку води та шклянку, простягся собі на рипучій, на шталт канапи, дерев'яній лаві, а Трохим, доївши щуку, помолився Богу й так поклався на якійсь повсті на підлозі біля печі. В жидівській господі запанувала тиша. Знявши нагар із свічки, почав я перегортати число перше «Морського Сборника».

III.

Перегортаючи машинально книжку, я почав куняти й простягнув був руку по щипці, щоб погасити свічку й заснути, але вийшло не так. Я випадково глянув у реєстр салдатів, що вже видужали, але нездатні були далі служити, почав його читати — і що ж я прочитав? Прочитав я там те, чого не прочитаєш у жадній дрюкованій книзі, а я їх таки чимало прочитав.

Справа була така. Комітет допомоги раненим перепитував цих калік-бідолах, якої хто з них бажає собі нагороди за вірну службу «престолу и отечеству». Бідолахи спочатку відмовились од усякої нагороди, аби тільки їх пустили додому. Комітет настоював, щоб вони крім того ждали, кожний, що йому треба. Одні попрохали нагороди грішми, другі — щоб звільнили їхніх дітей з кантоністів, а останній з них, молодий матрос, з сльозами на очах прохав звільнити його рідну сестру з кріпацтва. Благородна просьба цієї простої людини мене вразила, я далі не міг читати, закрив книжку і згасив свічку.

Одначе мені не спалося. Матрос розбуркав мою уяву й одігнав послужливого Морфея. Простий і зовсім природний учинок простої людини малювався в моїй душі яскравими, променистими

барвами. Мабуть, я таки дуже вже зубожів серцем, коли мене вразило це ніби б то й звичайне явище. Невже разом із цивілізацією так щільно прищеплюється нам егоїзм, що ми, себто я, ледве віримо в таку безкорисливість? Мабуть, що так. А поправді не повинно б так бути. Освіта повинна збагачувати, а не обкрадати людське серце. Та, на жаль, — це тільки теорія. Такі безцільні думки не давали мені спати, і що більше заглиблювався я в ці думки, то вищий, благородніший здавався мені вчинок покаліченого бідолахи-матроса. Він оддав усе сестрі, а собі не зоставив нічого, крім торби та милиці. Як собі хочете, а подвиг не зовсім звичайний. Що, якби, подумав я, пощастило мені цьому простому сюжетові надати форму героїчної поеми або... Але ні, жадна інша форма поезії, крім поеми, не надається до цього сюжету; поема — або нічого. І я почав складати поему.

Во дни минушіе, во дни невинности моей,

як каже поет, і я потихеньку віршував, — та й хто з нас не віршував? Отже, ремесло це було мені трохи знайоме; зоставалось придумати хід дії й обстанову, а місце дії — страшний четвертий бастион у Севастополі, ще страшніший тамошній лазарет, на кінець — укрите квітучими вишневими садками українське село, а серед вулиці цього чарівного села вільна сестра зустрічає свого великодушного каліку-брата. Канва готова, зоставалось тільки дібрати тіні, та й до праці. Я вже почав був і тіні розкладати, не пускаючи з ока й загального ефекту. Та слухаю, — в хаті наче хтось шепоче. Чи не марить ото серед сну Трохим після жидівської щуки? — подумав я. Прислухаюсь, — справді Трохим, але не марить, а на яві про себе шепоче:

— Ой!... хочеться пити, та не хочеться встати.
Трохи згодом він іще раз голосно повторив

своє бажання, а за хвилину промовив те саме майже вголос.

— Трохиме! — сказав я голосно.

Трохим мовчить.

— Трохиме! — повторив я в той самий тон.

— А що? — обіззався він наче спросоння.

— Подай мені карафку з водою.

Трохим, глибоко й довго зідхаючи, ліниво підвівся з постелі, потемки розшукав карафку й подав мені.

— Напийся сам, — сказав я йому, бо я не хочу пити.

Трохим напився, поставив карафку на місце й промовив:

— Сердечно вам дякую.

— То ж бо то й є, дурню, — сказав я йому замість науки, але він ледве чи чув цю науку, бо вже спав.

Великий оригінал цей Трохим. Я спишу його вам колись на іншому, більш відповідному місці, а тепер оповідатиму далі про мою власну пригоду.

Я взявся був знову за перервану нитку моєї поеми, але Морфей-приятель засунув завісу, і ледве видна пишна декорація зникла з моїх очей.

Другого дня дуже не рано покинули ми Білу Церкву; сталось це тому, що заснув я вже вдо-світа: спочатку матрос не давав мені спокою, а потім — жидівські блохи. Дорога була, як і вчора, погана, якщо не гірша за вчорашню: від довгого дощу густа грязюка перетворилася в справжню квашу, як висловився незадоволений Трохим. Автім дорога мало мене турбувала: я на неї майже не зважав, — мене, якщо можна так висловитися, поглинула моя поема. Я ввесь час компо-нував подробиці дії й так захопився тими подро-бицями, що почав уже був імпровізувати вірші. Ім-провізацію мою перервала не зовсім звичайна пригода. Коні наші спинилися перед берлином, чи то дормезом, що по самий короб загруз у болоті.

Чотири пари добрих волів ледве-ледве посували його наперед, а четверо поштових коней, усі в милі, спочивали по той бік греблі. »Чи це не вчорашня пані з дочкою з таким комфортом подорожує?« — спитався я себе й ненароком поглянув на Трохима. У нього була така кисла незадоволена пика, що я зареготався. Він начебто не помічав мого сміху й тому став ще смішніший.

— Про що ви так задумалися, Трохиме Сидоровичу? — нарешті спитав я його жартома.

Трохим мій зідхнув, повернувся лицем до дормезу й пробурмотів щось подібне до лайки.

— Правду казав жид, що в нього ми ночували, що ви не подібні не тільки до пана, але навіть і до останнього шляхтича голоп...

Останнього слова він не договорив і знов одвернувся від мене.

Так ось де причина, чому той гожий жид учора й сьогодні не упадав коло мене, як це звичайно роблять вони, особливо господарі заїздів і так званих повітових трахтирів! А я ще гадав собі, що б це значило, що господар так байдужно прийняв мене, так байдужно, що навіть не вважав за потрібне почастивати чаєм, а секрет ось у чому. Цікаво було б знати, за кого він мене взяв?

— За кого ж він мене взяв? Не казав тобі жид? — спитав я Трохима.

— »Так, — каже — ні те, ні се« та ще додав якесь слово своєю мовою. Я не зрозумів, але, мабуть, щось погане, бо він, вимовивши це слово, ще й плюнув.

— Ач, проклятий жид! Ще й плюнув! Ну, а ти як думаєш, Трохиме? Скидаюсь я на пана хоч з боку? — спитався я його жартома.

— Ні з боку, ні спереду, — відповів він, не надумуючись і, відвернувшись од мене, тягнув далі півголосом:

— Не тільки пан, але й статечний селянин у таку погоду собаки з хати не вижене, а він поїхав

у гості, — дуже потрібна річ; та ще хоче, щоб його паном жиди величали. Либонь, жиди знають, як кого назвати.

Останнє слово промовив він пошепки. Я собі посміювався з досади розлюченого Трохима. В цей час за нами стало чути поштовий дзвінок; я озирнувся: півверстви за нами тяглася грязюкою трійка, така сама, як і наша.

— Слава тобі, Господи! — вигукнув протяжно Трохим і перехристився.

— А що? — спитав я його.

— Виїхали з болота, — відповів він весело.

Берлин справді стояв уже тільки по маточини в болоті, а воли, довершивши свого подвигу, парами вилазили з болота на сухіше місце. Дзвінок, що його чути було здаля, тепер задзеленчав у мене за плечима. Я знов оглянувся і, крім трійки та візника, побачив, що на возі стоїть якась постать у чорній бурці та в якомусь чудернацькому кашкеті. За хвилину трійка, віз і постать на ньому опинились біля самих вікон берлину. Постать на хвилину схилилась до вікна, наче питаючи про здоров'я запакованих у рухомій світлиці красунь. Потім постать у бурці й кашкеті підвелась і хриплим голосом почала гукати на візників, щоб швидше подавали коні. Я вважав на постать, Трохим — не знати на що, візник накладав тютюну до своєї люльки, а коні, похнюпивши морди до самої калюжі, про щось задумались.

— Чому ж ти не поганяєш? — сказав я візникові.

— Та я думав — сказав візник, не виймаючи люльки з рота, — що ми за ними так і поїдемо до самої станції?

— Оце ще хахол! Погано ж ти думав! Поганяй лишень коні мерщій! — сказав я, і ми покинули постать і берлин.

Коли ми переїздили повз берлин, я заглянув до віконця, і передо мною промайнула надзви-

чайно гарна жіноча голівка, повита чимсь чорним; мене, мов молотом, ударило в серце, і я вже до самої станції нічого не бачив, окрім чарівної голівки.

— Маєте самовар? — спитав я в завідувача станції, вилазячи з возу.

— Маю, — відповів він.

— А коли маєте, то скажіть його нагріти, — сказав я і, звертаючись до Трохима, додав:

— Нема що робити, Трохиме, — чемодан треба розв'язати, а то пропадемо без чаю.

— А хіба жидівський [чай] вам не вподобався? — промовив він іронічно, виймаючи чемодан з воза.

Правду казати, чай був тільки приключкою, а справжнім ділом була чарівниця, запакована в рухомій світлиці. Мені страх як кортіло ще раз хоч на мить подивитись на цю чарівну голівку. Мені здавалось, що я розрахував не погано. Вони неодмінно зайдуть до хати, поки їм перепряжуть коні, а я... все може статися, — матиму щастя запропонувати їй шклянку чаю. В дорозі які там церемонії? Поки я так міркував, самовар уже кипів на столі, а Трохим витирив чорний поливяний чайник і зеленкуваті корчемні шклянки. Та як же я в такій шклянці запропоную їй чаю? сором і... ще щось хотів був я подумати, коли розчинилися двері, і в хаті з'явилась постать у бурці і в чудернацькому кашкеті. Не здіймаючи кашкета, постать хрипким басом спитала завідувача, що стояв перед нею:

— Коні є?

— Є, — відповів із пошаною завідувач.

— Мені треба восьмеро коней, — промовила постать.

— І восьмеро знайдеться, — відповів завідувач тим самим тоном.

Постать кинула »подорожню« на стіл і, помітивши в хаті третю особу, себто мене, піднесла кашкет і кивнула головою. Я відповів тим самим,

тільки трохи здержливіше, і запропонував постаті шклянку чаю з дороги. Постать не відмовилася, поскаржилась тільки, що навіть у Києві не можна знайти доброго араку; я не перечив, і розмова наша на тому й скінчилася. Постать, не допивши шклянки чаю, зникла за дверима. Тому, що особа ця гратиме не останню роль у нашому оповіданні, то не завадить зрисувати її з певними подробицями.

»Пенсіонований ротмістр гвардії, поміщик Курнатовський« — так стояло в подорожній, що її я прочитав не без цікавості. Про подробиці фігури ротмістра не можу сказати нічого точного, бо вона схована була під буркою. А обличчя? Обличчя досить звичайне, особливого нічого не виказує, — такі обличчя можна зустрінути на кінському ярмарку в Бердичеві або в Полтаві, між ремонтерами. Ніс великий, досить незграбний і червоний, очі теж червоні, витришкуваті. Губи товсті, особливо нижня, вуса зчервона чорняві, великі, за волосся на голові теж нічого певного сказати не можу, бо він не скидав свого чудернацького кашкета. Оце вам і все. Коли придивитися до нього пильніше, то може б і ще знайшлися якісь особливості, та я не встиг придивитись пильніше, і докінчення портрета з усіма подробицями відкладаю до другого сеансу.

— Зноєу поїхали волами, — сказав Трохим, входячи до хати.

— Скажи долити самовар і вугілля докинути, — сказав я йому й вийшов із хати.

Будь що будь, а я її дочекаюсь, — казав я сам собі, дивлячись на безконечну греблю, якою чотири пари волів ледве тягли знаний мені берлін. З годину, коли не більше, дожидав я заповідного берліну; нарешті спинився він перед воротами поштової станції.

— Чи не побажали б ваші дами, — не дуже

сміливо сказав я пенсіонованому ротмістрові, — випити гарячого чаю з дороги?

Ротмістр кивнув головою й підійшов до вікна повозу. За хвилину здоровенний льокай розложив східці, відчинив двері й з рухомої світлиці висадив... кого б ви думали, кого? Замість прекрасної чарівниці — бабу-ягу, замотану у щось чорне. А щоб ти провалилась! — подумав я, а льокай тимчасом склав східці й тихо причинив дверці.

— А що ж панна Гелена? — по-польському запитав у старої ротмістр.

— Спить, — одповіла стара й попленталась у кімнату, піддержувана здоровенним гайдуком.

Ротмістр запалив величезний трабукос і пішов до стайні подивитись, які йому запряжуть коні, а я сумно подивився на берлин, наче лис на виноград, та й подався, скріпивши серце, частувати чаєм стару. Одначе, я непотрібно турбувався, — вона саме себе частувала, і коли я ввійшов до хати, то навіть і не глянула на мене. Я сказав Трохимові, щоб він налив собі шклянку чаю та склав чемодан. Стара тоді глянула на мене й одвернулася, а я вийшов із хати, наче не помічаючи її погляду. Коні для мене були готові, і я, діждавшись Трохима й чемодана, подивився ще раз на заляпаний болотом берлин, сів на воза й поїхав, повний надії, що побачу таємничу красуню на дальшій станції, себто в місті Таращі.

Тараща — місто! Не розумію, чому дали таку голосну назву цій брудній жидівській слободі. Напевне можна сказати, що небіжчик Гоголь і на мить не бачив цього нарочито брудного міста, інакше б його рідний Миргород здався йому коли не справжнім містом, то принаймні прекрасним селом.

У Миргороді, хоча й не пишної растрелівської або тонівської візантійської архітектури, а все ж таки є біленька мурована церква. Хоч і не-

велика ця біла пляма на тлі темної зелені, але робить свій приємний ефект в одноманітному пейзажі. В Таращі й цього нема. Стоїть собі на пригорку над гнилим болотом стара темна дерев'яна церква, так звана козацька, себто будована за часів козаччини. Три восьмикутні стіжковаті бані з похиленими чорними залізними хрестами, та й годі. І все це таке незграбне, грубе, таке сумне, як сумна історія її невгамонних фундаторів. За-ледве надвечір дотяглись ми до цього так званого міста. Про дальшу дорогу не було чого й думати, про берлин і красуню також. Отже, я можу сміливо розташуватись сам в одній-одинокій кімнаті на поштової станції. Так і зробив. Трохимові доручив я подбати за вечерю, та хоч як старався Трохим, а вечеря наша обмежилась парою сушених карасів, шматком чорного хліба й чаркою смердючої горілки. Трохим був у добромум гуморі й кепкував із чернечої вечері, — так називав він нашу вечерю. Кепкував він, властиво, не з вечері, а з мене, що от, мовляв, як гарно подорожувати підчас такої прекрасної погоди. Мені самому було досадно, але я мовчав і силкувався думати не про погоду, а про щось інше. Та інше, однак, не спадало мені на думку; я згадав про матроса і — уявіть мою досаду! — згадав, що ми забули «Морской Сборникъ» у Білій Церкві. Питаю в завідувача станції, чи не знайшовся б серед візників охочий поїхати верхи до Білої Церкви. Охочий знайшовся, я розказав йому справу. Він заправив з мене за поїздку три карбованці; я не торгувався й дав завдаток. Візник зараз рушив у дорогу, а ми з Трохимом, помолившись Богу, простягли свої потомлені тіла горизонтально: він на лаві, а я також на лаві, обгороженій з трьох боків чимсь на шталт поруччів, що робило її подібною до чухонських санчат.

IV.

»Морской Сборникъ« таки недешево мені обійшовся, а цікавого в ньому, думаю я, тільки й є, що один матрос; щоправда, я ще як слід його не переглянув. Та річ не в тому, чи цікавий збірник, чи ні, а в тому, що я з собою взяв тільки дві чи три книги, та й то не знаю, які. Трохим мій і за це подбав. А треба вам сказати, що книги мені потрібні, як хліб насушний, і два тижні, що я гадав присвятити моїм родичам, зовсім без книжки здалися б мені безконечними. Тому то я так і дорожив »Морскимъ Сборникомъ«, та ще й тому, що родич мій, хоча й не без освіти людина, але книги боявся, як чуми, отже, на його бібліотеку не можна було рахувати. Чудною й ненатуральною здається нам письменна людина, що існує без книги. Та коли придивитись пильніше до цієї дивної людини, то вона здається цілком нормальною. Родич мій, наприклад, почав свсю освіту в якомусь кадетському корпусі, а скінчив у якихось казармах та в таборі. Коли ж і де можна було йому до книги призвичаїтись? Багнет і книга — це найдикіша дисгармонія. І родич мій, виходить, найнатуральніша людина, та ще тим натуральніша, що він не вдає з себе читача, як це роблять інші, такі, як він, та як робить його благовірна половина, а моя прекрасна родичка, або точніше — кузина. Її вся бібліотека складається з »Опытной хозяйки«, переписаної якимсь не дуже то письменним прапорщиком, а як запустить теревені про літературу, то тільки слухай. Інший, чого доброго... та що вже говорити про інших; — я сам спочатку розпустив був вуха, та вже потім схаменувся. Я познайомлю вас, мої читачі, хоч трохи з моєю кузиною-красунею, — що правда, не першої вже молодости. З такими субектами, як вона, часом не вадить познайомитись. Сам я вперше побачив її, коли вона була ще нареченою мого родича і, правду

кажучи, сам мало не закохався до неї, як чорт до сухої верби; вибачайте за слово, — іншого не міг придумати. Тоді вона була чарівливо гарна. А це вже відома річ, що коли жінка чарівливо гарна з себе, то вона й добра, і розумна, і освічена, і обдарована янгольськими, а не людськими прикметами. Це вже так ведеться. А навсправжки, то що жінка краща, то більше скидається вона на прекрасну, але бездушну ляльку-автомат. Це я кажу з власного многолітнього досвіду. Красуні тільки в романах — втілені янголи, а на ділі вони автомати або гіпсові фігурки.

І кузина моя колись здавалась янголом лагідності й зразком виховання. Я не залицявся до неї отверто — не така моя вдача, але потай боготворив її. Це загальна риса невійськової вдачі. Незабаром вона вийшла заміж за мого родича й одїхала з ним на село. Я остудив своє глибоко-боязке кохання двохлітньою відсутністю і потім уже бачився з нею досить частенько, але не як палко закоханий, а просто як старий знайомий, а до того ще й родич. Тоді вже почав я придивлятись уважніше до мого колишнього кумиру. Зайшла якомсь мова (це було на селі) про німецьку поезію. Окрім Гете та Шіллера вона з захопленням говорила про Кернера: мені це сподобалось, і я з дурного розуму виписав примірник Кернера та й послав їй на село. Через рік, або й більше, трапилось мені завернути до них мимоїздом, і що ж? Мій Кернер валяється під канапою і навіть нерозрізаний. Це змусило мене любов моєї вродливої кузини до німецької поезії визнати за сумнівну. Невже оті вигуки крізь сльози були брехнею? На жаль — таки так! Вона, як довідався я пізніше, боготворила все, що хоч трохи скидалось на військове, починаючи від скромного «наукового» кантика й кінчаючи розкішним кавалерійським штандартом, а за аксельбанти й казати нема що: аксельбанти обожувала вона понад усе. Так ось

бачите, в чому секрет: до берлінського видання Кернерових творів, що вона його десь бачила, додано портрет поета у військовому мундурі, а мій примірник був іншого видання й без портрета, так вона й кинула його під канапу. От вам і секрет. Книжки вона просто ненавидить, і якби вона була якоюсь маркграфинею за часів Гутенберга, то не завагалася б послати на вогнище славетного друкаря. Це напевно. Зате вона озолотила б того, хто вигадав тузів, королів, дам, валетів тощо, одне слово, того, хто вигадав карти; йому б вона поставила статую і молилася б, як Богові, як просвітителеві людського роду. З якого болота випливає й так широко розливається ота груба, огидна пристрасть у мякому, ніжному серці жінки? Питання не таке вже морочливе. З болота неробства та з мулу моральної порожнечі. Не визнаю, щоб навіть у ремонтера такі огидні здібності були прирожденні. У нас кажуть про п'яницю, злодія, або про якогось іншого крутія, що він, сердешний, з тим уже й народився. Дуже наївна думка! І коли б запитати в славетного черепознавця Лафатера, то й він, поклавши руку на серце, сказав би: дуже наївна думка! Грати самому в «розгартіяша», в «носки» тощо, тут ще є якась утіха, звичайно, втіха не дуже естетична, але все ж таки втіха — принаймні довгі хвилини порожнього життя стають коротші. Але яка моральна втіха — просидіти біля столу з грачами до третьої години вночі й мовчки обчислювати вигру та програу мовчазних картярів? Зовсім не розумію. А прекрасна моя кузина знаходить у цьому високу насолоду. Вона готова тиждень не їсти, не пити, аби тільки сидіти, як автомат, і дивитися, як грають у «розгартіяша», або навіть у «три листики», а вже як їй самій пощастить скласти партію для «розгартіяша», то вона готова, як Ілля Муромець, сидьма просидіти за картами місяці й роки, без шматка хліба й без шклянки води. Невже так шкідливо

впливає на пусту красуню брак юрби адораторів, цієї єдиної насущної її поживи? Воно таки справді так; принаймні іншої причини я не знаю. Красуні в товаристві зайняті ділом, себто кокетують, а вдома, та ще на селі, що́ ви їй скажете робити? Не румянитися ж та білитись для свого ведмедя-чоловіка! Все це ще нічого, все це тільки гидке, а от що гірке. У моєї прекрасної кухні росте чарівлива дитина, дівчинка років чотирьох чи коло того, жвава, люба, справжній херувим, що злетів з неба, і херувима цього, це чарівне створіння доручено брудній сільській бабі. А ніжна матуся шнурується собі та присмалює кучерики навіть над потилицею, і ні про що не дбає. Одного разу привіз я для Наталочки (так звать дитину) гра-матку й дитячу книжечку про природу з малюнками. Треба було бачити, з яким недитячим захватом тішилась вона моїм подарунком та з якою цікавістю розпитувала свою красуню-матусю про значення кожного малюнку. Але матуся — ой, лишенько! — або до мене зверталась, або просто відсилала її до няньки бавитися в ляльки. Мені стало сумно, і я, не починаючи здалека, зняв мову про обовязки матері. Кухня спочатку слухала мене, але коли я зачепив справу глибше й почав живо й рельєфно малювати перед нею ці святі обовязки, вона стиха заспівала: »Не шей ты мнѣ, матушка, краснай сарафанъ«. Хоч ти їй кіл на голові теши, подумав я, і трохи був не вшкварив штуки, себто хотів плюнути й вийти, — одначе здержався й тільки запалив цигару та вийшов до другої хати.

Нащо вони дітей плодять, ці амфібії, ці бездушні автомати? Нащо вони заміж виходять, оці мертві кралі? Щоб »карьеру зробити«, як висловлюється моя кухня, а діти — це вже неминучий наслідок карєри, та й годі. Бідні, бездушні матері! Ви свій обовязок, свою святую повинність передаєте наймищці-гувернантці, або — ще гірше, сіль-

ській темній бабі. Чи ж диво після того, що порода гарненьких ляльок не переводиться у нас? Та й чи буде колись кінець отій породі? Либонь, що ні: вона страшенно живуча на нашому плодючому, [але] здичавілому ґрунті.

Але чи не пора вже дати спокій темній постаті моєї вродливої родички та звернутись до світліших предметів?

Другого дня вранці візник з книжками з'явився передо мною, наче лист Perez травною; я остаточно розплатився з ним і запитав його, чи не бачив він по дорозі берліна?

— Ночує посеред греблі в Ковшоватій, — сказав він і вийшов.

— Отже, я її більше не побачу, — подумав я й наказав старості запрягати коні.

За кілька хвилин коні були готові, книги сховані до чемодану, і, помолившись Богу, ми щасливо вирушили в дорогу.

»Чудна людина, оцей автор«, — подумає прихильний читач. — Лає що сили свою родичку, а сам до неї в гості їде. Тут щось не теє. — »Усе тут гаразд, — відповідаю прихильному читачеві — і на мою думку, так і треба: хліб-сіль їж, а правду-матку ріж, говорить приказка й говорить благородно. Коли б не тільки ми, письменники, а взагалі всі чесні люди, не оглядались би ні на споріднення, ні на протекцію, а благородно вказували пальцем просто на блазня-родича та на грабіжника-протектора, то ці тварини принаймні серед білого дня не грабували б і не блазнували«. — »Та це ж не можливо, — скажуть чесні люди взагалі, а письменники зокрема. — Яке нам діло до його господарки, до його засобів та до його прибутків? Він поводитьсь добре, бездоганно добре, а до того ще протегує навіть... навіть малярів. Чого ж нам більше? А родич? Та Господь із ним, якщо він — порядна людина; нехай собі блазнує на здоровя, — нам яке діло? Коли ж він до того ще й за-

можна людина, це вже інша річ; тут тобі проститься, коли трохи й підлеститись; тут можна навіть і дуже підлеститись. Це вже не Бог-зна який гріх. Бо ж коли чогось більше не можна сподіватись, то принаймні можна зайвий раз добре пообідати». То ж бо то й є, що в нас мало не в усіх лихі пальці знати!

»Усе це так, усе це так і повинно бути, — скаже ласкавий читач — але як же їхати за двісті верстов у гості до людей, які тобі не до вподоби? Ну, а що, як вони прочитають цей ущипливий п'ясквіль, цю злісну правду, тоді що?« — У кожного свій смак: перш за все я їду задля чудового весняного сільського краєвиду, а не задля карикатурних постатів, що на першому плані цього чудового краєвиду, а щодо другої завваги, то я зовсім спокійний. Коли б навіть я присвятив цей свій нехитрий твір моїй любій кузині і навіть подарував їй примірник у гарній сап'яновій оправі, то я певен, що й тоді вона б скоріше вжила його на папільотки, ніж знайшла час прочитати цей нефальшований образ власної персони. Вона... та цур їй! Розносився я з своєю кралею-кузиною, як дурень із писаною торбою. Щоправда, вона — дуже цікавий, не кажу рідкий, сюжет для досліджувача, але... пора й честь знати.

Аж надвечір доплентались ми до Баранполя. Переїзд наче б то й не довгий, але, крім грязюки, ще й місцевість досить горбувата. Підчас цього на диво повільного переїзду я думав про свого героя, себто про матроса, а іноді цілком проти своєї волі намагався вгадати, хто така була ота красуня в рухомій світлиці, себто в берліні. Чи вона жінка вусатого ротмістра, чи далека родичка, чи просто краля, що її взято на час — за кавалерійським звичаєм, — вирішити було тяжко, а тому я намагався про неї забути. Але вона, мов чортеня, крутилася в моїй уяві й перебивала рівний хід моєї поеми.

Трохим радив заночувати в Баранполі й хоч шматок хліба зїсти, бо справді за цілий день ми нічого не їли. Я й запитав у завідувача, чи нема чого зїсти. Показалось, що перекуски жадної не було, тому, додав завідувач, що тепер Страсний тиждень. Рація — подумав я і сказав самовар наставити, але й самовара не знайшлося. »Хоч хліба й води дайте нам«, — сказав я байдужому завідувачеві. Він мовчки відчинив щось подібне до шафи, що висіло на стіні, і вийняв звідти щось подібне до пирога. Це був черствий книш на олії. Трохим не без труду відломив шматок книша, поморщився й почав їсти, пропонуючи мені решту, але я відмовився. Голод мені, не знаю чому, не докучав. Давши Трохимові розпорядитися книшем, я наказав, усупереч йому, — що я рідко собі дозволяв, — запрягати коні. Не встиг він першого шматка дожувати, як коні були готові. Не без обурення глянув він на мене, сховав решту книша за пазуху, ліниво видряпався на воза, і ми рушили далі, Незабаром настала ніч, тиха, тепла й темна. Чудова ніч! Перед такими чарівними ночами звичайно йде довгий весняний дощ, і це невидовижу на Україні. Шкода, що місяця не було; а я люблю його, як він, повний, румяний, перерізаний довгими золотими хмарками, наче в якомусь чарівному тумані, сходить над ледве стемнілим краєнебом. Хоч яка прекрасна, яка чарівлива місячна ніч у природі, але на малюнку мистця, як наприклад Калама, вона ще привабливіша, ще краща. Високе мистецтво, на мою думку, сильніше впливає на душу людини, ніж сама природа. Яка ж то незбагненна таємниця захована в цьому твориві людських рук, у божественному мистецтві? Творчістю зветься ця велика божественна таємниця і... завидна доля великого поета, великого мистця. Тілом — вони брати наші, але Богом надхнені, вони стають подібні до янголів Божих, подібні до самого Бога, і це тільки про них сказані слова про-

рока: їх тільки створив Він »по образу і подобию [Своєму]«, а ми — юрба безобразна та й годі!

Догадливий поштар, тобто візник, замість московської »телѣги«, що в ній і найзавзятіший фельдєгер ледве чи задрімав би, запряг нам бричку, на шталт нетичанки, довгу й широку, а в додаток навалив до неї сіна. Це Трохимові так припало до вподоби, що він, не дожувавши свого книша, із шматком у руці заснув сном свіжої молодости й непорочности. А трохи згодом і аз многогрішний пішов за його мудрим прикладом.

V.

Як ми проїхали цю станцію, ніхто з нас, крім візника та коней, не знає. Я прокинувся вдосвіта біля самої »царини«, тобто вигону містечка Лисянки, а Трохима збудив уже перед дверима поштової станції. Тому, що кінець моєї подорожі вже був недалекий (не беручи, звичайно, на увагу болота й півверстової греблі), то я й зважив, що краще трохи спочити в Лисянці, а потім уже рушати далі. До Будищ, себто до резиденції мого родича, зосталось верстви зо дві, не більше. Чи ж довго їх проїхати? Годину, нехай дві, так я міркував. Але тому, що я багато в чому маю сумніви, то взяв мене сумнів і щодо цього рахунку, і, щоб визначити справу точніше, спитав я у Трохима, що він на це скаже. А він, подумавши, сказав, що коли ми виїдемо зараз, то приїдемо в Будища не раніше полудня.

— Одна гребля чого варта! — додав він.

Я згодився з його тонкою заввагою й попросив завідувача дати мені коней у бік, себто в бік од поштового шляху. Він охоче погодився, звичайно, за подвійні »прогони«, лічучи »прогони« не за дві верстви, як я думав, а за двадцять із чимсь, себто як до ближчої станції, до Звинигородки. Він не тільки мене, але й Трохима запевнив, що йому це зовсім однаково. Нема що робити: я згодився.

На ділі ж виявилось, що Трохим мав рацію, сказавши, що ми раніш, як на полудень, не будемо в Будищах; та й завідувач також мав рацію, лічучи півверстову греблю за 20 верстов.

Напившись чаю і хоч не надто ситно перекусивши, рушили ми в дорогу. Виїжджаючи з Лисянки, ми дуже обережно вїхали на греблю, а загрузли, як кажуть, по самі вуха в болоті. Тут довелося нам уперше вжити до помочі волів. Це було закінчення і без того монотонно-довгого спектаклю. Я виліз якимось із брички на близьку розлогу вербу, потім з неї спустився на землю і бережком, роблячи антраша через калюжі, добрався до кінця греблі, а трохи спочивши, вийшов на гору і там, біля пам'ятника на жидівському кладовищі, ліг на відпочинок. Лисянка передо мною пишалася, мов на долоні. Всі жидівські халупи можна було перелічити, а християнських не можна, бо вони були закриті темними, ще голими садами. Довго я шукав очима в цьому лісі яблунь та груш, здавна й добре мені знаного будиночка отця диякона Єфрема, що в нього я брав лекції не рисування, а зразу таки малювання. Отець Єфрем, щоб випробувати, чи є в мене хист до цього хитрого діла, примусив мене терти на блясі якусь чорно-буру фарбу. Я не видержав іспиту і другого таки дня накивав пятами. Багацько перетерпів я після цієї першої лекції, але ніщо так не врізалось мені в пам'яті, як той перший немудрий іспит. Але краще перейдімо до чогось іншого, поки воли витягнуть з болота віз із Трохимом.

Містечко Лисянка має велике значення в історії України. Це батьківщина Михайла Хмеля, батька славного Зиновія Богдана Хмельницького. Та ще вславилась вона, коли вірити тутешнім дідам, своєю не згіршою за сицилійську вечірнею, що її відправляв тут ляхам і жидам Максим Залізняка року 1768-го. Та коли вважати всі такі події, недостойні пам'яті людини, за славні, то не тільки якась

Лисянка, — кожне село, кожний клаптик землі буде славний на Україні, особливо на правому березі Дніпра. В чому іншому, а в цьому мої пекійні земляки ні трохи не уступали якій хочете європейській нації, а року 1768-го перевершили Варфоломіївську ніч і навіть першу французьку революцію. Одне, в чому відрізнялись вони від європейців: у них усі ці криваві трагедії були ділом цілої нації й ніколи не відбувалися через примхи якогось одного пройдисвіта, як от Катерина Медичі, до чого нерідко допускали в себе західні ліберали.

Нарешті, смішна й нудна процедура з возом була скінчена; я подякував півкарбованцем понурому мужикові, а вимазаного болотом хлопця, його вірного співробітника, заохотив мідною гривнею і, щасливо всадовившись на возі, komponував далі фінальний акт монотонної комедії, себто останні верстви мого безладного мандрування.

Трохим мій, хоча й не знахар, а будучину вгадує не згірш за знахаря. Саме в обід бричка наша спинилась перед домом мого гостинного родича. Зустрінув він мене на ганку з серветою в руці, а кухня — в їдальні з заклопотаним лицем і з носом, запорошеним борошном: це означало, що паски ще в печі, що вони ще не підійшли до належної висоти; цей важливий процес ще не відбувся і своєю томливою непевністю тривожив дбайливу господиню. Я про це тільки здогадувався, але, звичайно, не без підстави. Страсний тиждень уже був наприкінці, а в ці дні, відомо всім, чим біляться й румяняться щирі учениці професорки Авдієвої.

Наче Чацький, що, за висловом безсмертного поета, з корабля трапив просто на баль, так і я — просто з возу та за стіл, трохи не в непромакальному плащі та в калошах.

Господиня двічі вставала з-за столу і, перепрошуючи нас, кудись на хвилину виходила і знову верталась, не випустивши пари з уст.

Утретє вона вже, не перепрошуючи, покинула нас за столом, задержалась довше, ніж за перших двох разів, і повернулася з радісним обличчям та з вимитим носом. Значить, великий хемічний процес відбувся щасливо на радість усьому домові. Хвалити Бога! Тепер тільки посипалися запитання та розпитування про Київ, про рідню, про знайомих, приятелів та приятельок і, нарешті, про ченців. Я відповідав навмання; мене цікавив той двигун, що штовхнув мою нерухливу кухню на таку надзвичайну діяльність. Тим двигуном було не що інше, як дрібненька пиха; їй захотілося блиснути своїми пасками перед неосвіченими провінціями — так звичайно звала вона своїх сусідок. Наприкінці обіду я теж трохи оговтався й передав, — звичайно, з бездоганною точністю — найнижчі поклони моїм родичам. Переказавши їм новонарожені міські плітки, я на останку оповів про берлин і замкнену в ньому красуню, про зустріч мою з ротмістром Курнатовським та про стару дуеню, що так неввічливо повелась з моїм чаєм.

— Так він тільки тепер повертається з контрактів? — вигукнула господиня, а господар монотонно додав:

— Це наш добрий сусід по маєтку.

— І з кожного погляду найкраща людина в світі; шкода тільки, що рано покинув службу, а з таким маєтком, як у нього, можна було б далеко піти. Справжній кавалерист! — додала господиня не зовсім байдуже.

— А хто вона, ця молода красуня, що з ними подорожує? — спитав я, звертаючись до неї.

Вона помітно зняковіла по моїм запитанні: замялась, почервоніла, швидко встала з-за столу й побігла до пекарні. Я подивився слідом за господинею, що відходила, і хотів був звернутися з тим самим запитом до господаря. Та ба! родич мій майже спав з недопитою шклянкою сливянки в руці. Пісний обід зробив своє діло. Він зирнув

на мене осолопілим оком, і ми мовчки встали з-за столу, стиснули один одному руки й розійшлись, промовивши: »до побачення!« Що то за знак, що на моє запитання про подорожню кралю, моя не дуже конфузлива кузина так законфузилась? Тут щось цікаве криється, а що саме, відає один Аллах та напевно моя кузина. А коли їй відомо, то значить відомо всім і кожному, окрім мене; але я постараюсь одчинити цю таємничу скриньку. Але пощо? І на цьому поважному питанні я заснув на приготованому для мене ліжку в так званій офічині, в помешканні ч. 1.

Помешкання ч. 1 — це одна невеличка кімната з вузьким, наче ґотичним вікном. Де ж я примощу свого Трохима? Це було перше питання, що повстало в мене, коли я прокинувся й оглянув своє тимчасове житло. У цій комірчині — нема де, тут і самому тісно, а він у мене, як справжній »хахол«, любить розвернутись, він мусить простір мати. Куди ж мені його притулити? Кинути його самого на призволяще не можна: він ще чого доброго знайде притулок у ледачої та розбещеної челяді, і за тиждень я свого Трохима не пізнаю. Ні, так не годиться і навіть гріх. Не знаю, як далі буде, а покищо — він чистий і непорочний, наче новонароджена дитина, і своєю наївно-оригінальною вдачею нічим не нагадує категорії льокаїв, а тим більше льокаїв-кріпаків.

Хоч він, себто Трохим, і не першорядна постать на картині, що я малюю, але така оригінальна, що вимагає певного оброблення, тим більше, що я дав слово читачеві змалювати його з деякими подробицями. А в мене слово — закон, і я тепер хочу зробити два діла за одним заходом: сповнити закон і заповнити прогалину сьогоднішнього дня, себто дня, коли я прибув до родичів.

З походження свого не належить Трохим до людей вищої верстви. Він просто син київського міщанина, і коли я взяв його до себе за льокая, то

він здебільшого лежав на рундуку в передпокої, але не спав, а глибокодумно дивився в стелю. Щоб змінити хід його зайняття та вберегти від скорбута, я заходився вчити його російської грамоти. Лінивий хлопчина, як виявилось, по-над сподіванку був пильний і дуже тямущий. За якийсь місяць він почав читати книгу, дрюковану гражданкою, не гірше за свого вчителя, себто за мене. Вивчивши грамоти Трохима, я заспокоївся щодо скорбута та його умового застою. Минуло кілька часу, і я почав помічати, що Трохим мій знову стелею любить, начебто він зовсім неграмотний.

— Чому ж ти не возьмеш якоїсь книги та не читаєш? — сказав я йому якось.

— Я не хочу читати ваших книжок, — одповів він, встаючи з рундука. Вони всі грубі, їх за рік не прочитаєш, та й незрозумілі.

— Рація, — подумав я та, щоб пізнатись на його смаку та поняттях, дав йому півкарбованця й послав до книгарні Должикова купити книжку собі до вподоби.

Пішов мій Трохим та й пропав. Мені треба було вийти з дому, а помешкання нема на кого покинути. Я сердився, та це не помагало. Він повернувся вже смерком. Я, проти свого звичаю, спитав його сердито, де він пропадав цілий день.

— Та все на Подолі, — відповів він, мов нічого й не сталося. — Там усе про війну балакали, то я й слухав, — додав він, виймаючи з кишені книжки.

Того часу наше військо облягало Силістрію; мене взяла цікавість спитати Трохима, що він чув за війну.

— Я нічого не чув, бо далеко стояв, — сказав він і, подаючи мені книги, додав:

— Подивіться, яке добро я собі придбав.

Я трохи не зареготав на його відповідь про війну. Книги зробили на мене таке саме вражіння.

Одна з них була якась фізика часів Катерини II з рисунками, а друга, на синьому грубому папері, листування тієї самої Катерини II з Вольтером. Пропали мої заходи й гроші, — подумав я і, віддаючи книги, спитав його, нащо він купив собі таке дрантя. Питання моє збило було його з пантелику, але він умить схаменувся.

— Не дрантя, — сказав він, розгортаючи листування фернейського мудреця — ви тільки помацайте папір — чистий луб. Не тільки на мій вік, але й дітям, і онукам вистане такої дебелої книги.

— Добре, — сказав я; — ну, а другу книжку кбму ти після себе передаси?

— Це нічого, що листки в ній тонші, зате вона з кунштами.

І трохи згодом спитав він мене:

— А ви мені розкажете, що значать ті куншти?

— Краще замов завтра столяреві липову таблицю, розведи в чомунебудь крейду і берись писати; вивчишся писати, тоді я й розкажу тобі, що то за малюнки, — сказав я і звелів ставити самовара.

Другого дня взявся Трохим за каліграфію і так само швидко збагнув таємницю цього «образотворчого мистецтва», як і таємницю граматики. Списавши з півсотні аркушів паперу, він почав записувати досить гарно й чітко дрібні видатки й переписувати пісні з московського співаника, що достався йому від батька й лежав досі в скрині без жадного вжитку.

Треба було мені поїхати до Кам'янця на Поділлі, я й Трохима взяв із собою, а щоб він не байдикував у дорозі, я дав йому чистий зшиток і звелів записувати все, що трапиться за час дороги, починаючи від назв поштових станцій, сел, міст і річок. Я був задоволений своєю вигадкою. Але хто прогляне видющим оком непроглядну темряву будучини? — зідхаючи, мусів я сказати собі пізніше.

Повернувшись з подорожі, я, як добрий господар, звелів Трохимові показати мені речі, які було взято в дорогу. Ой, лишенько! Чемодан був наполовину порожній.

— А де ж такі й такі речі? — спитав я Трохима?

— А Бог їх знає, — одповів він спокійно.

— Ну, та й гарний же з тебе слуга! А я ще, як доброму, «славутку» купив. Чого ж ти пильнував у дорозі? — додав я з досадою.

— Та я ж пильнував того, що мусів записувати до зшитку. Ви ж самі звеліли, — сказав він із докором.

Він мав повну рацію, а я був кругом винуватий. Примусити льокаю вести щоденник — дурниця, оригінальна дурниця!

— Покажи ж мені свій зшиток, — сказав я Трохимові: подивлюся, щό ти там записував.

Він вийняв з кишені заялозений зшиток і, задоволений з себе, подав мені свій твір. Манускрипт починався так:

»Удосвіта виїхали ми з Києва і на десятій верстві перед повітовим трахтиром зупинилися, казали горбатовому шинкареві подати чарку цитринівки, шматок бублика й рушили далі.

Того ж дня й години — станція Віта. Поки запрягали коні, я сидів на чемодані, а вони (тобто я) сиділи на рундуку, пили сливянку і з кучерявою жидівкою жартували».

— Ти занадто вдаєшся в подробиці, — сказав я йому, вертаючи зшиток — сховай його, я іншим разом дочитаю. І, почувавши потилицю, пішов до кравця й замовив нове убрання замість розгубленого в дорозі. З того часу я вже не примушую Трохима вести подорожні записки.

Оригінал великий мій Трохим, але що найбільше мені в ньому до вподоби, так це те, що він не має ані на крихту льокайської вдачі.

VI.

Пісний обід, а особливо пісний борщ, що такий навряд чи колись їв і сам великий знавець і винахідник борщів гетьман Скоропадський, так на мене вплинув, що я, прокинувшись після цього пісного обіду, принаймні ще години зо дві, як то кажуть, крижем лежав. Сам Лукулл не виказав би такого завзяття. Лінь пальцем поворухнути; почувую, що сутеніє вже в хаті, а лінь у вікно поглянути. Так обсісти чоловіка може вона тільки на селі, та й то після пісного обіду. Брався був думати про мого матроса, — та де там, навіть і дурниці до голови не лізуть. Просто задубів морально й фізично. Прийшов Трохим, постояв біля дверей, подивилися ми мовчки одне на одного хвилин із п'ять, та на тому й скінчилося наше побачення. Я хотів був порадитися з ним щодо помешкання, але ніяк не міг. Що подумав би чесний, акуратний, чи, краще сказати, поміркований німець, коли б прочитав оце простодушне оповідання? Варвар, — подумав би поміркований німець. А був би в німців такий пісний борщ, як у нас, православних, то й німець не мав би сили про щось подумати, а тільки сказав би, що це — нормальний хід речей.

В хаті вже ледве можна було щось розпізнати, а я все ще перебував під впливом великопісного обіду і був, як сказав би крючкодій минулих днів, «нѣмь, аки рыба, і недвижимь, аки клада». Що ж вивело мене з цього напівіснування? Ніхто, і навіть сам знахар не вгадає! За стіною в другій хаті почувся молодий жіночий голос. Я здригнувся, наче злякався чогось. Отямившись, я приклав вухо до стіни, або краще до перегородки, і тільки почав був прислухатись до чарівних звуків, як увійшов до хати обідраний, задрипаний козачок та іменем пані покликав мене до покоїв чай-пити. Не встиг я сказати йому, що прийду, як

увійшов Трохим із ліхтарем у руках, — це вже мене остаточно поставило на ноги.

— А знаєте, хто приїхав до нас у гості? — спитав мене Трохим, ставлячи ліхтаря на столі.

— Не знаю, — відповів я, силкуючись удавати, що мені байдуже.

— Берлин, що ми його покинули на дорозі, — сказав він просто, а не таємничо, як би слід було.

— Не може бути! Ти помиляєшся, — сказав я, поспішно вдягаючись.

Він мовчки глянув на мене, мов би казав: «Хіба ж я можу помилятися?»

Я вдягся чепурніше, ніж звичайно, і вийшов у двір. Серед двору чорніло щось на шталт повозу; я підійшов ближче, — справді, це був знайомий мені берлин. Не звіряючись на власні очі, я помацав ресору, замастив руку болотом і поволі, сподіваючись чогось надзвичайного, пішов до будинку.

Відчиняючи двері, почув я знайомий мені хрипкий бас і потім такий самий регіт ротмістра Курнатовського. Дуже несміливо ввійшов я до вітальні й зупинився здивований: за столом сиділа пані господиня і більше нікого з ніжної статі. Уклонившись господині й привітавшись з ротмістром, як із старим знайомим, я мимохіть заглянув до другої кімнати; господиня це помітила, трохи скривилася й запропонувала мені стільця. Я, наче школяр, що прошпетився, але вже прощений, сів обережно на стілець і ввесь час сидів мовчки. Господиня була надзвичайно ласкава з ротмістром і зовсім не по-світському дозволяла собі глузувати з моєї задумливості. Мені це не сподобалось, і я теж не по-світському взяв шклянку чаю й вийшов до другої хати. Тут я знайшов господаря, що ще не прочумався й ковтав пісні сухарі з чаєм. Не тільки поміркований німець, але й рудий Джон Буль остовпів би, дивлячись, як, ледве прокинув-

шись, уминав мій родич сухарі з чаєм після такогого гомеричного обіду, що його ми вкупі подужали. Одначе, це цікаве явище не зробило на мене відповідного вражіння; я був заглиблений в роздумування над питанням, де ділась таємнича краля. Загадка, таємничий сфінкс для мене — ота мешканка рухомої світлиці; а може вона й тепер, як заворожена, спить у своїй світлиці? Де ж її стара сопутниця? — знову сфінкс! Але остання якщо й зостанеться нерозгадана, то ми з читачем небагато втратимо. Але першу конче треба розгадати. Я згадав тоненький жіночий голосок, що я чув його за стіною і, грішна людина, подумав, як би тепер придалася дірка від ключа в дверях. Але, геть з недостойною думкою! Я — порядна людина і з першорядною вже лисиною, а не гусарин і не якийсь там Дон Жуан. Ну, що ж із того, що вона вродлива? І моя кузина вродлива, та хіба бісаварта. Вона певно тепер кокетує перед дзеркалом, натішиться цим до схочу, убереться, і сама ж до нас прийде, а не ми до неї.

І чай уже забрали з столу, і господиня вже вийшла до темної їдальні з своїм дорогим гостем, а краля не зявлялась. Певно здзвалося їй, що вона не дуже то авантажна з дороги та й прикинулася хворою. Завтра все зясується. Я хотів уже був іти до своєї келії, та надумався, що це невічливо, і зостався.

Хазяйка голосно сміялась із своїм любим кавалеристом у темній їдальні й говорила про якусь мадам Прехтель, що, на її гадку, аж позеленіє з заздрости, коли побачить її геніяльні паски.

— Так їй і треба, не прикидайся скромною, не роби секретів! — сказала вона, знизивши свій голосок, одначе лиш остільки, що я з третьої хати міг чути всі її слова. — Сьогодні я послала їй в подаруночок живе баранча. Чемність — не більше. І, між іншим, наказала своїй посланій хоч мимохідь глянути на її твори — я це кажу за баби,

Вона ж полька, а польки, ви знаєте, геніяльні щодо цих речей. Мені хотілося мати хоч приблизну уяву про висоту її творів. Уявіть же собі ввічливість мадам Прехтель! — не пустила тієї жінки й на двір, зустрінула її й прийняла мій подарунок за воротами, — справді світська жінка!

— Сама? За ворота? По цьому болоті? — спитав, роздільно вимовляючи кожне слово, здивований ротмістр і зареготав на все горло.

— А то як же ви думали? — спитала в свою чергу захоплена ораторка.

— Жахлива річ! — вигукнув чемний слухач і, задоволені одне з одного, повернулись вони до вітальні.

— Куховарка ти, куховарка, люба моя кузино! — подумав я — та ще й сумнівна куховарка! Зате вже пліткарка безсумнівна.

У вітальні вони примістилися на чомусь схожому на канапу хатнього виробу й примістилися так близько одне біля одного, як тільки це роблять кум із кумою. Гість, опустивши на груди свої щетинуваті вуси, глибокодумно задивився на один із химерних гудзиків своєї венгерки, що нагадувала йому про недавні ще п'ятики та інші гусарські подвиги. А гостинна господиня, поклавши свою повну, до плеча голу білу руку на восьмикутний столик, також хатнього виробу, з німим співчуттям дивилась на нього, — на жаль уже колишнього гусарина.

Не тільки я, сам шановний родич мій милувався цим живим образом нелицемірної приязні.

Глибока тиша порушена була глибоким зізданням, потім довгим: «ах... так...» і швидко зверненням до колишнього гусарина запитом:

— А чи правда... нам привіз цю милу новину один наш добрий приятель, — вона скоса глянула на мене — начебто касують еполети? Це не може статися! Я швидше повірю в пришествя жидівського Месії, ніж цій дурній байці.

— І я теж, — сказав колишній гусарин.

— І я теж, — обізвався напівсонний господар.

— Несотворенна річ! — підхопила несамовито хазяйка. — Аджеж тоді ні одна порядна дівчина не вийде заміж, усі зостануться паннами, хіба якась...

Що вона ще хотіла сказати, не знаю.

— А скажіть, — перервав ротмістр, звертаючись до обуреної заступниці еполетів, — яка ж статечна людина вступить тоді до військової служби? Яка перспектива для статечної людини? Що за кар'єра для статечної людини? Та це ж справжня нісенітниця! І хто приніс вам оту дурницю? Чи не з Кирилівського монастиря (дім для божевільних у Києві) вирвався ваш добрий приятель? Скажіть, Бога ради, це дуже цікаве.

Кузина з тріумфальним посміхом глянула на свого знищеного ворога, себто на мене, а простодушний мій родич, той просто вказав на мене пальцем і гукнув: «Ось де він!»

— Вхопили ж ви, пане добродію, шилом папки! — сказав по-простому колишній гусарин, забувши, що він світська людина. Таке велике було в нього почуття перемоги. А я, як оточена звідусіль блокадою фортеця, щоб не дражнити марним спротивом сильного ворога, тобто щоб припинити брутальну вульгарність, здався на капітуляцію й сказав, що я пожартував.

— Добрі мені жарти! — вигукнув несамовито ротмістр-оратор. Та чи знаєте ви, чим пахнуть такі вульгарні жарти! Порохом, шановний пане! Так — порохом! А якщо піде далі та вище, то, чого доброго, й Сибіру буде мало!

І звівши духа, говорив далі:

— За такі жарти, добродію, вам кожний порядний — та що й казати, добродію — кожний офіцер має право запропонувати жарт гостріший за ваш, — я кажу про шпаду, розумієте? (Невез-

личка павза). Хоч я тепер і не ношу цієї благородної окраси, себто еполетів, але, якби це трапилось не в вашому домі, — тут він звернувся до господині, що всміхалася собі, — я перший готовий запропонувати вам таку любу умову!

І, заклавши руки до кишень, завзятий оборонець благородної окраси гордо перейшов кілька разів кімнатою, потім спинився перед зраділою моєю кузиною і, покручуючи свої стемна-червоні щетинуваті вуса, задоволений з себе сказав:

— У наше освічене девятнадцяте століття (він грізно глянув на мене, наче кажучи: «а що — загнув?») турки, перси, китайці навіть вдягли еполети. А ми, здається, не азійські варвари а, хвалити Бога, європейці, коли не помиляюсь. Чи ж не так, madame?

Madame на знак згоди кивнула головою і, вказуючи рукою на канапу, сказала: «Будь ласка!» Оратор зробив ласку і, запаливши перед самим носом своєї приятельки темну величезну цигару, розвалився, як тільки міг, на вузькій канапі.

Я розгубився й не знав, що з собою робити. Я завжди вірив, що всі красуні щиро захоплюються еполетами, а особливо моя родичка. Але, щоб так по-шаманському схилитись перед сухозолоттю, — це я вперше побачив. Виходить, що я до цього вечора не зустрічав ще ні справжньої красуні, ні справжнього гусарина. Одначе, що ж мені тепер з собою робити? Доводити осламу, що вони осли, — для того самому треба бути хоч напівослом. Це безперечна істина. Що ж його собі почати? Взяти шапку й піти до своєї хати? Це було б надто по-родинному, а все ж я взяв шапку в руки і, дожидаючи щасливої думки, як школяр перед жвавими екзаменаторами, спинився біля дверей, крутячи в руках шапку, немов допитуючись у неї відповіді на жваво задане питання. Не думаю, щоб це було зроблено навмисне (на таку чемність її не стати!), одначе вона сама, себто моя

кузина, вивела мене з тяжкого становища, пере-
мінивши фронт: вона відкрила знову жорстокий
вогонь, спочатку »повзводно«, а потім цілим ди-
візіоном проти безборонної мадам Прехтель. Ця
»єзуїтка«, як зве її моя кузина, мабуть дуже по-
рядна жінка, бо кузина її ненавидить. Я, одначе,
був задоволений, що вона хоч і на добру жінку
звернула свої отруйні стріли, але вивела мене
з облоги в чисте поле.

Підбадьорився я й почав думати, про рети-
раду, аж тут підійшов до мене господар; усміха-
ючись, ляснув мене по плечі і сказав:

— А що, брате, попався! Отож то й воно,
друже, — надалі будь обережніший з такими но-
винами, особливо — додав він, знижуючи голос —
з кавалеристами, — це народ безпардонний!

— Тепер я сам бачу, що безпардонний, та
бачу вже запізно, — сказав я пошепки, подяку-
вавши за приятельську раду, і повернувся до го-
сподині, кланяючись і бажаючи доброї ночі.

— А вечеря? — спитала вона.

— Ніколи не вечеряю, — сказав я і збрехав:
не маючи вовчого, чи пак поміщицького шлунку,
я змушений був до такого викруту.

— А які в нас пиріжки з цибулею та з гри-
бами! Просто геніяльні! — сказала вона й зробила
найгостиннішу міну.

Але я відмовився й од »геніяльних« пиріжків,
на що світський кавалерист завважив мені, що
я великий оригінал.

— Справжній чернець, — сказав господар.
А господиня, ліниво підводячися з канапи, з ча-
рівливим усміхом ледве чутно промовила:

— Дивак! (себто дурень).

Подякувавши поклонами за ласкаві епітети,
я покинув своїх дотепних розмовників і пішов до
своєї понурої келії.

VII.

Ввійшов я до своєї хати й спинився біля дверей, щоб налюбуватися чисто рембрантівською картиною... Трохим мій, поклавши руки навхрест на розкриту величезну книгу, а на руки голову, спав собі сном праведним, ледве-ледве освітлений нагорілою свічкою, а всі речі круг нього майже зникли в прозорій п'їтмі: чудове сполучення світла й тіні розливалось по всій картині. Довго стояв я на одному місці, зачарований надзвичайною красою гармонії. Я боявся поворухнутись, навіть дихнути боявся. Як степовий міраж зникає при найлегшому подуві вітерця, так, здавалось мені, зникне вся ота краса від мого подиху.

Намилувавшись до втоми цією імпровізованою картиною, я тихо підійшов до столу, з жалем зняв із свічки [нагар] і розбудив Трохима. Спросоння він щось белькотав; я спитав його: «що ти кажеш?», і він виразно й повільно прочитав:

— «Око — це орган, що служить провідником вражіннь од світла».

— Що ти читаєш? — спитав я; він повторив ту саму фразу й тим самим тоном. Я подивився йому в обличчя: очі були заплющені. Він спав. Я хотів дослідити, чи, сплючи, людина може ходити, узяв його за руку з тим, щоб провести по хаті, але він прокинувся.

— Що ти бачив уві сні? — спитав я його.

— Нашу квартиру в Києві, — відповів він.

— А що ти вві сні читав?

— Свою фізику.

— А перед сном що ти читав? — спитав я Трохима знову, дивлячись на розкриту велику книгу.

— Житіє й страждання священномученика Євстафія Плакиди, — відповів він і, протираючи очі, додав, дивлячись на книгу:

— А я думав, що ми в Таращі на станції.

— По-дурному ти так думав, — сказав я, розглядаючись.

— Я й сам тепер бачу, що по-дурному.

— А де ж здобув ти таку велику книгу?

— У тутешнього панотця.

— Хіба ти з ним знайомий?

— Я був сьогодні на вечірні, познайомився й попрохав якунебудь книгу для читання; він і дав мені »Життя святих отець«, оцю саму, — додав Трохим, показуючи книгу.

— Це добре, що ти познайомився з панотцем, і добре, що здобув собі таку святу книгу. А чи не довідався ти чогось про гостей, що приїхали в берліні? — спитав я, ніби випадково.

— Аякже, про все довідався, — відповів він самовпевнено — мені все до нитки оповів їхній високий льокай.

Нарешті таки я розкрив дивовижну, таємничу завісу, — подумав я й спитав Трохима, начебто випадково, між іншим:

— Що ж оповів тобі »до нитки« високий льокай?

— Вони поїхали до Києва на контракти — я насторожив вуха — та там і зазимували. На Середохресному тижні відговорилися в Лаврі, а на п'ятому, виїхали з Києва. У Василькові поставили свій берлін на колеса і, діждавшись болота, рушили далі.

— А чого ж вони дожидали болота та нащо воно їм здалося?

— Не знаю, так сказав льокай, — відповів простосердно Трохим і провадив далі своє оповідання:

— А сюди заїхали для того, щоб покинути свій берлін, поки хоч трохи болото підсохне, бо путівцем його й десять пар волів з місця не зрушить, а їм завтра треба бути вдома: вони десь недалеко живуть; забув, як він називав своє село. Тут вони завтра пересядуть до брички і вже нею поїдуть до свого села.

— Ага! Трохи не забув, — сказав Трохим

і спинився (от тепер, подумав я, поллється квінт-есенція оповідання). — Сам пан верхи поїде, а бричкою тільки вони.

— Хто вони? — запитав я нетерпляче.

— Льокай з паніями, — сказав він спокійно і, відійшовши в куток, почав стелити свою постіль.

— А що ж далі? — спитав я з досадою.

— Нічого, відповів він байдужісінько.

— А хто ж ця молода панна та ота стара, що їхали в берлині?

— Не знаю, я не питав, — одповів Трохим тим самим тоном і, прочитавши молитву »Да воскреснетъ Богъ«, перехристив у головах свою постіль і ліг спати.

Я тільки подивився на нього та й годі.

— Спритно ж ти розвідав усе, як єсть: тобі тільки й служити, що в якогось Дон Жуана, а не в мене, — подумав я, розглядаючись і йдучи за його розумним прикладом.

За стіною було зовсім тихо. Мені не спалося. Що було робити? Доречі згадав я про »Морской Сборникъ« і, добувши з чемодану число 1, почав перегортати. На реєстрі покалічених бідолах, як на чомусь зворушливо-привабливому, я зупинився. Довго не міг я відірвати очей од цього заповідного реєстру, або — краще сказати — від мого героя, великодушного матроса. Я вже починав одчувати чари дрімоти, хотів був уже покласти книгу й загасити світло, але мені жаль було розлучитися з прозорою півтьмою, що утворилася від нагорілої свічки. Я почав одчувати надзвичайно приємний переходовий стан між сном і не-сном. У гармонійній півтьмі шукав я уявою та майже заплющеними очима якогось, хоч трохи освітленого предмету, щоб на ньому зупинити зір, що пригасав. Морок густішав, світло слабшало. Вії мої поволі до себе наближалися і нарешті заплющилися. Питьма стала прозоріша й світліша, а в глибині цього зсиня-блідого півсвітла утворився ледве

видкий темний, широкий, рівний, мов лінійкою окреслений обрій, а за обрієм тихо, повільно почало показуватися легеньке рожеве світло, і, зростаючи, набрало якогось сіро-похмурого тону. Обрій стемнів, і загуло, наче в сосновому борі. Я ввесь перетворився в слух та зір. Ще хвилина, і я вже чув не якийсь неясний гул, а страшний крик якоїсь потвори. Світло яснішало і прибиало зсіра-молочного кольориту. З-за темного безмежного обрію безконечною стіною з величезними фантастичними банями поволі здіймалися хмари. Здіймаючись вище та вище, вони втрачали свої колосальні химерні форми й обертались у темно-сіру масу безконечного простору. Над обрієм світлішало, і поволі, ледве помітно, наче з самого обрію, вставала велика білувата, срібляста куля, що тільки своїм обрисом подібна була до сонця. Світло проникло скрізь і викінчило прекрасну, страшну картину моря, під назвою «Пролог жакливої бурі». Бліда куля підбивалася все вгору та вгору, все блідшала та блідшала, нарешті немов розтанула й зникла в молочно-сірій масі. Буря, наче мільйони невидимих потвор, ревла на просторі. На тлі темних хмар блищали зграями білі рибалки, а на білих скелях посідали довгими низками, мов цікаві глядачі, чорні баклани. Рев бурі знизився, став наче тоном нижчий і почав слабшати, як ретельний бас наприкінці служби Божої. В густій та тихій октаві бурі почувалася мені жалісно-журлива мелодія нашої народньої думи, думи про Олексія, поповича пирятинського. Мелодія стала голосніша, слова розбірніші і зрештою такі розбірні, що я міг вторувати співакові голосом, і словами. І я вторував таким віршом:

На морі синьому, на камені білому
 Ясний сокіл квилить-проквіляє,
 На синє море пильно поглядає,
 З[-за] моря добичі вижидає-виглядає.

Мелодія, що я їй почав вторувати, переходить у речитатив і помалу затихає, мов безнадійні стогони мученика, що вмирає самотній. Нарешті й речитатив замовк.

А з-поза величезної білої скелі на прибережний мокрий пісок виходить Трохим і веде за собою високого, похилого, з білою, як сніг, бородою, сліпого діда в синьому жупані й у чорній високій смушевій шапці. У правій руці в діда довгий кий, лівою рукою придержує він щось подібне до скриньки, прикрите полою довгого жупана. Це неодмінно лірник, або кобзар. Та де ж міг Трохим у такі дні зустрінути божого чоловіка? Так питав я сам себе. — Знає лукавий, чого мені треба, викопав таки, не зважаючи на Страсну П'ятницю. Коли почав я пильніше придивлятися, то й побачив, що то був не лірник і не кобзар, а шотландський королівський старець, так живо змальований Вальтер-Скоттом в його «Антикварії». Яким же дивом, знов питаюсь себе, принесло з Шотландії до Будищ королівського старця, та й пощо? Хіба що в полон попав під Севастополем. Аджеж англійці народ химерний: вони й на війні не цураються хатнього комфорту. Я, одначе, помилявся. Це був справжній лірник. Він сів біля самого берлину, поклав ліру на коліна й почав її ладнати, а Трохим, нахилившись, шепче йому на вухо: «Про Івася Коновченка заспівайте, дядьку». Старий тихо кивнув головою, обернув колесо ліри, програв прелюдію й почав речитативом жалісну рапсодію про славного лицаря Івана Коновченка. Вікно, себто скло в дверцях берлину спустилося, зелена завіска відхилилась, і в вікні з'явилася невимовної краси жіноча голівка, з великими, трохи заспанними, карими очима.

Я здригнувся й прокинувся. В кімнаті вже сіріло й страшенно смерділо погаслою лойовою свічкою; я нашвидку взув чоботи, вдягнув плащ, кашкет і вийшов на двір. Весняний ранок саяв ці-

лою своєю красою, а з брами в поле виїздила бричка з двома пасажирками, в супроводі верхівця в венгерці та в химерному кашкеті.

— Це вони, неодмінно вони, — подумав я, дивлячись на бричку, що одїжджала. Прощай, лукава надіє! — прошепотів я й пішов назустріч господареві, що вже не спав.

Після словесних та ручних привітань він запропонував мені прогулятися парком — так називав він невеликий ольховий та дубовий лісок, перерізаний вузькою аршинів зо три просікою, що її звали великою алеєю. Балансуючи по намощених дошках, якимсь добралися ми до хвіртки, так званої арки. Алея була суха й навіть посипана битою цеглою, але що була убога широтою, а гілля не пообтинане, то ми не могли йти поруч, а мусіли прогулюватись упростяж, і тому не могли вести розмови навіть про погоду. Господар мій мовчав, а я красномовно слухав і, слухаючи його мудрої мовчанки, думав. Спочатку думав про таємничу красуню, потім про мого героя матроса, а потім про те, що я бачив у сні минулої ночі — про море, про бурю та про лірника. Отой сон — мов на руку ковінька, як то кажуть. Шукав рукавиць, а вони за поясом стирчать; я шукав зразка для свого майбутнього твору й шукав чорт-зна де: перебрав у пам'яті лігератури всіх освічених, старожитних і нових народів, окрім літератури санскритської та своєї улюбленої рідної. Чудні ми всі, та й я теж!

Недавно хтось у пресі рівняв наші, себто українські історичні думи з рапсодіями хіоського сліпця, прабатька епічної поезії. Я сміявся з такого чванливого порівняння, а тепер, як розібрав та розжував, то почуваю, що той, хто порівнював, має рацію, і я з свого боку готовий навіть збільшити його порівняння. Я читав [Гомера], звичайно, в перекладі Гнідича й вичитав, що в Гомера нема нічого подібного до наших історичних дум-епопей, як от,

наприклад, думи: »Іван Коновченко«, »Сава Чалий«, »Олексій Попович пирятинський«, або »Втеча трьох братів озівських«, або »Самійло Кішка«, або, або — та їх і не перечислиш. І всі вони такі величні, прості та прекрасні, що коли б воскрес сліпець хіоський та послухав хоч одну з них од такого ж, як і він, сліпця-кобзаря або лірника, то розбив би на тріски свою козубеньку, що її зовуть лірою, і став би за міхоношу в найубогішого з наших лірників, назвавши себе публічно старим дурнем. На жаль, тепер я себе так назвати мушу, поперше за те, що хотів наслідувати, а по друге за те, що не знав, кого наслідувати. А де причина тої невідомості? Звісно де — в школі. У школі нас усього, усього, що тільки є, навчають, крім своєї любої рідної мови. О школо, школо! Якби тебе швидше перешколити! Я знаю, як це зробити, тільки не знаю, як зробити так, щоб кузина не пронохала про мій химерний проєкт. Вона прокляне тоді мене, бо за сенсом цього проєкту її, як матір, першу доведеться завести до школи, та ще й до доброї школи, а за нею й інших, подібних до неї матерів, а про батьків нема що й казати, особливо про мого родича. Хіба ж не глибокодумний проєкт?

— Невдячний, — скаже з обуренням благородний читач. — Коли ти потоптав святі звязки споріднення й приязні, то згадав би хоч учорашній обід, згадав би, кому ти завдячуєш гостинність; згадав би, проти кого ти каверзуєш, на кого ти зводиш руку? — Недобре, сам бачу, що недобре роблю, бо проєкт мій, хоч і легко його виконати, але суворий він, нелюдський. Та ба! — він єдиний, і його не обійти.

Після не можна сказати, щоб приємної, але сміливо сказати можу — оригінальної прохідки трьох харшинню просікою, господар запропонував мені ще піти по ставнях та по қоровниках, що він їх недавно збудував за чужоземним зразком, видрюкованим у якомусь журналі. Не зважаючи на

таку привабливу рекомендацію, я відмовився оглядати монументальні будівлі. Не бачивши цих будівель, я мав про них ясну думку: це, мабуть, собачі будки, а не стайні та коровники. Ти, брате, з кожного зразка все зробиш на свій лад; в моєму сердешному родичеві все вирівняне й виглажене. Не думайте, одначе, що до цього світська освіта спричинилась, — ні кришечки: сама всемогутня природа його так обтесала. Ні одної риси, чи найменшого горбочка, жадної плямочки, одне слово, нічого, за що можна було б ухопитись і дійти хоч до найбуденнішої самотності у вдачі. Од лакових чобіт до вузенького плескуватого лоба — усе рівне. Його можна було б уважати за ніщо, якби він не був поміщиком, власником кількох сот хрищених душ. Якби ж він ставив свої стайні та коровники так, як звичайно їх ставляють, себто просто, міцно й просторо, але ні — він робить усе навпаки: химерно дрібно й тільки на один рік. Починаючи від парку й просіки, що нею не можна інакше ходити, як тільки впростяж, і кінчаючи хатніми меблями і фальшивим циферблятом, намальованим в трикутнику фронтона, — все дрібно, нетривке й до краю бридке. Ось єдина риса в обрисі цієї людини, що на ній може спитись око навіть і не бистрозорого спостерігача. Сказавши один одному: »до побачення«, ми розійшлися: він до своїх комірчин, а я до своєї комірчини.

Увійшовши до кімнати, чи то пак до комірчини, я збудив Трохима й послав його на село шукати квартири, а сам, як був у плащі та в чоботях, ліг на постіль і, як це звичайно буває після ранішньої прохідки, заснув. Спасибі чемним господарям, що не збудили до чаю. Я проспав би й до вечора, якби Трохим, повернувшись десь біля полудня з села, не збудив мене, сказавши, що я нагадую п'яного чумака. Справді, деяка схожість була, але я пустив мимо вуха його ущипливу за-

ввагу й напався на нього, чого він так довго волочився.

— Волочився, — процідив він крізь зуби. — Ні до одної світлиці нема приступу, а їх на селі, що хата, то й світлиця.

— Яка ж тому причина? — спитав я здивований, гадаючи, що слово »приступ« означає до-рожнечу.

— А та причина, що москалі тільки вчора вирушили в похід, так баби сьогодні й заходилися мазати свої хати. Просто Содом та Гомора на селі, і де вони стільки білої глини взяли? І мене одна сердита баба трохи не вимазала білою глиною, — додав він, оглядаючи свою одержу.

— Що ж нам тепер робити без світлиці? — спитав я Трохима.

— Я вже все зробив, — сказав він.

— Що ж ти зробив?

— А от що. З бурси приїхав попович на свята. Йому й визначили квартиру в саду, в тій хижці, де літом матушка варення варить і всякі наливки настоює. Так от вони, себто пані-матка з пан-отцем та сам попович, просять мене, щоб я приходив ночувати до їх поповича, щоб йому не так було страшно. То ви тепер ночуйте вдома самі, а я ходитиму до їх поповича. Він привіз із собою багато зшитків і один великий, увесь списаний різними віршами, то ми його й будемо читати вечорами, щоб не страшно було.

— Сама доля за тобою, Трохиме! З Богом!

Я ще хотів щось сказати, але замузаний козачок увійшов до хати й сказав, що пан з панею ждуть мене з обідом. Я згадав учорашній обід і задумався: не йти — недобре: подумують, що сержусь за вчорашні еполети; піти — теж недобре: знову обїмся по-вчорашньому. Подумавши, я звжився не останнє лихо.

Була п'ятниця, і обід, хоч і не зовсім поміркований, але був цілком пісний, себто без риби;

це й урятувало мене від того, щоб обістись. Одначе, я все таки поспав годинку-другу після обіду, а поспавши, вийшов на двір, і тому, що не було куди вийти крім парку, то я й пішов до парку. Вузька алея здавалась мені просторішою, і я почав її міряти; ранішні думки знову обсіли мене й були вже значно рожевіші й зовсім не зачіпали родичів, ні взагалі сучасної людини. Вони витали в минулому бурхливому житті, в журливо-солодких піснях моїх задумливих земляків. Мені було весело, приємно, мене солодко хвилювали сердечні, журливі думи. Я був зачарований ними, був настроєний на їх сумовитий тон, і, не зважаючи на те, що наближався вечір, найчарівливіший весняний вечір, пішов до своєї кімнати, вийняв чистий папір, перо, чорнила й написав епіграф до першої частини своєї майбутньої поеми:

На морі синьому, на камені білому і т. інш.

Потім добув вогню, засвітив свічку, ліг на ліжку і, дивна річ, — думки мої перейшли від поеми до мого власного минулого. Мені уявилась кімната на 9-ій лінії в домі пекаря Доннерберга, — кімната з усіма її подробицями (не кажу »з меблями«, бо це була б неправда). Уздовж передньої стіни над робочим столом висять дві полиці. Верхня заставлена статуетками й кониками барона Клодта, а нижня безладно завалена книжками. Стіна протилежна напівзакритому єдиному вікну завішена алебастровими зліпками стіп і ручок, а серед них красується маска Лаокоона й славної натурниці Фортунати. Оздоба незрозуміла для немалюара! В додаток мені уявився той самий день, коли ми з небіжчиком Штернбергом за останні гроші купили собі просту робочу лямпу, принесли її до нашої келії й серед білого дня засвітили, поставили серед стола і, як малі діти, тішились нашим придбанням. Після перших захватів Штернберг узяв книгу і сів по один бік лямпи, а я взяв якусь

працю й сів по другий бік лямки, і так ми вдень з вогнем просиділи до п'ятої години вечора. У п'ятій годині пішли до академії й на цілу натурну класу роздзвонили про своє безцінне придбання. Декого з товаришів запросили полюбуватися нашим дивом і з того приводу втнули вечірку, себто чай з сухарями. Ми були тоді бідні, але невинні діти. Боже мій, Боже мій! Куди поділися оті світлі, оті золоті дні? Куди поділася прекрасна родина непорочних надхненних юнаків?

Иныхъ ужъ нѣтъ, а тѣ далече,
Какъ Сади нѣкогда сказаль.

Я так щиро, так чистосердно віддався своєму прекрасному минулому, що кілька разів починав плакати, як дитина, в якій одібрали гарну іграшку. І ці благодатні сльози оновили, воскресили мене. Я раптом почув ту свіжу, живу силу духа, що одна спроможна сотворити чудо в нашій уяві, передо мною встав чудовий, чарівний світ найпривабливіших, найграціозніших образів. Я бачив ці чарівні образи, доторкався до них, я чув цю небесну гармонію, одне слово — на мене зішов воскреслий дух живої святої поезії.

Замурзаний козачок приходив кликати мене до чаю, але я сказав, що нездужаю й не пішов.

Заспокоївшись трохи й упорядкувавши свої розбурхані думки, я, помолившись Богу, взявся до праці.

VIII.

Останній вечір Страсного, увесь Великодній та половина Провідного тижня непомітно промайнули надо мною. Я тільки й пам'ятаю, що приходив Трохим, приносив обід та свіжу воду, ставляв усе це на столі й обережно відходив. У середу, вже на Провідному тижні, вдосвіта я дописав останній вірш, поставив крапку, поклав перо, зідхнув, перехрестився й промовив: »Слава Тобі, Господи!« Після того всього спробував я заснути,

але нічого з того не вийшло, і я даремне тільки згасив свічку. Дождити світанку в поземій позиції й у пільмі мені здавалось нудно. Я вдягся, як міг, і вийшов на двір. На дворі теж було темно й тихо, як і в моїй келії. Свіже й чисте повітря і п'який аромат зелені, що розпускалась, оживили мене, як стомленого подорожнього в пустині оживляє ковток свіжої води. Під ногами вже було сухо. Я спробував ступити кілька кроків наперед — теж сухо. Я відійшов іще трохи й з-за якоїсь повітки чи стайні побачив здалека освітлені вікна церкви. Заутрення. Мабуть, сьогодні свято, — подумав я й хотів іти до церкви, але боявся замість церкви попасти в калюжу, що дуже натуральне в теперішній час. Незабаром пташки в повітрі почали цвірінкати, почало на світ займатися. Я помацки пішов далі, простуючи до церкви та натрапив на паркан, що оточував панський двір. Треба було змінити напрямок і пошукати спершу виходу. Світало хутко, і я без великого труду знайшов ворота і вийшов на царину. Через царину я просто пішов до ледве освітленої церкви. Сонце вступило в свої права, і світло від свічок блідло в круглих оболонках темної стародавньої церкви. Заутрення скінчилася, і народ виходив на цвинтар, коли я підійшов до церковної огорожі. Трохим, побачивши мене, протиснувся крізь юрбу і з радісним обличчям кинувся мені на шию. Йому здалося, ніби я з труни встав. Обійнявшись, як брати, ми з ним похристосувалися й одійшли в бік, щоб не турбувати селян шапкуванням. За юрбою з церкви вийшов і священник, людина середнього віку, з ледве помітною сивиною в хвилястій бороді й розкинутих по плечах косах. Він мені подобався з вигляду. Скинувши шапку, я підійшов до священника і, тричі поблагословившись, ми з ним похристосувались. Я назвав йому себе. Він одповів тим самим і мені, сказавши: »Отець Сава Нестеровський« — і тут же запросив мене з Трохимом на

шклянку чаю після служби Божої. Я дав слово, і ми розійшлися.

— Еге, — подумав я — Трохим мій себе, значить, не посоромив. Молодець! — Мені це сподобалось.

Ранок був чудовий, і мені не хотілося вертатись до своєї похмурої келії. Я запропонував Трохимові пройтися трохи зр мною по вулицях села, запропонував, як людині, що вже знайома з місцевістю й може бути мені добрим чічероне, а в потребі то й од собак оборонить. Останнє для мене було ще важливіше за перше. Проїшовши зо два десятки кроків, я спинився й ненароком глянув на церкву. Церква була звичайна. Таку ви побачите в кожному селі на Україні: деревяна, темна, з трьома восьмикутними конічними банями, з почорнілими узорчастими залізними хрестами. Звичайнісінька церква, але тепер вона здалась мені надзвичайно граціозною. Соняшне проміння блимало рожевим вогнем по її круглих оболонках та восьмикутних, бляхою критих банях. Гіллясті старі верби й стрункі, високі тополі оточували й напівзакривали її, опукло й м'яко тушовані соняшною рожевою барвою. Вінетка, якої не побачите навіть у найрозкішнішому кіпсеку.

Намилувавшись досхочу цією чарівною вінеткою, пішли ми далі. Село хоч куди! Хати великі, не похилені на всі боки, як п'яні баби на базарі. Чисті, білі, чимало з них із світлицями, і майже всі оточені темними овочевими садами, клунями та стогами всякого збіжжя. І худоби всякої теж чимало вигоняють з дворів на вигін свіжі, здорові дівчата в білих нових свитках, у червоних та жовтих чоботях на вершкових підківках. Скрізь усе чисто й чепурно так, що хоч би й державному маєткові, то впору. Виходить, що родич мій, хоч і не книгогриз, але людина хоч куди і, видно, господар не з останніх. Хвала тобі, Лукяне Олексієвичу! От тепер збагни й зрозумій цей нерозгаданий гієро-

гліф, цю курку безперу, що її звать людиною! Він, здається, й думає тільки про те, як би його при-
тупніше, себто тісніше та вужче, стайню або го-
лубятню поставити, та й годі. Ні, не так. Він
і в іграшки грається, і мовчки своє людське діло
робить. А інший — така ж, здається, людина, та
не така. Усе в нього величезне, — від бича
й острогів аж до голубятні. Кричить, розпинається
за нові ідеї, за цивілізацію, за людство, а сам...

Мужичковъ подъ прессъ кладеть
Вмѣстѣ съ свекловицей.

От тепер і збагни цей нерозгаданий гієро-
гліф, цю хитро створену людину!

Проект мій — перевиховати добре вихованих
батьків, справді, проєкт прекрасний, але коли б
мені довелось виконувати його, я, не вагаючись,
виключив би свого родича з загалу. Кузина — то
річ інша. Її теж можна було б виключити, але зо-
всім з іншої причини — скажім, за приказкою:
горбатого могила виправить.

Крива, покручена вулиця, обгорожена ти-
нами та частокіллям, вивела нас на таку саму,
криву, нерівну, але міцно споружену греблю,
з двома невеличкими, соломою критими мли-
нами, що їх увінчували величезні гнізда бузьків,
які вже повернулися з ірїю й старанно відно-
вляли свої часово покинуті домівки. Вода лилася
з одчинених лотоків і шуміла, не обертаючи ве-
личезних млинових коліс. Побожні земляки мої
не тільки своїм волам та коням, але й воді своїй
не дозволяють працювати в свята. За широким
ставом, на жовтяво-блідому горбку, вкритому мо-
лодим березняком та вільшиною, виглядає кілька
білих хат з розмальованими віконницями та з гні-
здами бузьків на гребенях. Хати, мов ті чепурні
сільські красуні в чистих білих свитках, підійшли
до дзеркала ставу любуватися своєю красою.
А над усім цим невігадливим пейзажем лунав

крик галасливих гусей та качок, що табунами плавали по воді. Я сів на інвалідному млиновому жорні, що лежало на березі ставу і почав милуватися цією мальовничою картиною. А допитливий Трохим переказував мені свої топографічні відомості про місцевість, що лежала перед нами. Він оповів мені, що це не просто став, а річка. Зветься вона Гнилий Тикич, а село зветься не просто Будища, а Гнилі Будища, а ті просто Будища лежать за Шестеринцями. Але Трохим збрехав: просто Будища лежать за селом Майданівкою, а не за Шестеринцями. Мені ця місцевість міцно впала в пам'ять. Я добре вивчив її ще тоді, коли ходив шукати собі маляра-вчителя і знайшов його в особі отця диякона Єфрема, що в нього я, як уже відомо читачам, не видержав першого іспиту.

Заблаговістили до служби Божої, і ми потягли до господи. Нашвидку поголившись та вдягнувшись, пішли ми до церкви. Після служби Божої зайшли до отця Сави на »Отче наш«, або інакше — на шклянку чаю.

Дім отця Сави знадвору нічим не відрізнявся від великої селянської хати, хіба що двома димарями — одним білим, а другим закуренным, та невеличким дашком над дверима на точених стовпчиках. І всередині хата, себто світлиця, теж мало чим відрізнялася від хати заможного селянина, хіба що липовою чистою підлогою, посипаною білим, мов цукор, київським піском. Таких розкошів мені не доводилось бачити, не то в багатих селян, а й у полупанків. Дубовий різьблений сволок з написом, хто й якого року збудував цей дім, і такі самі ж різьблені одвірки та лутки. На покуті стояв образ Почаївської Божої Матері, а замість лампадки світилася з простого жовтого воску свічка. Стіл звичайної величини й форми, застелений якимсь килимом, а поверх килима білою, наче сніг, скатертиною. Замість стільців під

стінами широкі, чисті липові лави. Між вікнами бічної стіни невеличкий столик з фігурними ніжками. На столику лежать розкриті гуслі, а на внутрішньому боці їх віка намальовані пастушки, що танцюють, та пастушок, що грає на флейту. Над гуслями в почорнілій золотій рямі портрет Богдана Хмельницького з гетьманським гербом на тлі, оточеному якимись літерами. Портрет, або, як матушка його зве, запорожець — стародавньої, але немудрої роботи. Над портретом довга поличка, заставлена великими й малими книгами в темних шкуратяних палітурках. Ліворуч од дверей у кутку товста незграбна грубка з розмальованих кахлів, дуже подібна до своєї господині, пані-матки Євдокії в саетовій узорчастій спідниці та в такій самій юпці з золотими гальонами. На кількох кахлях поміж квітками та птахами намальовані двохголови орли. Вони мені нагадали наївне оповідання Кониського про такий самий малюнок на кахлі, що за неї заплатив нещасливий «хахол» тортурами та життям. Але найліпша прикраса світлиці пан-отця Сави — це бездоганна чистота й приваблива свіжість. Не встиг я, як то кажуть, розглянутись у цьому домі миру та тиші, а стіл уже був заставлений всякого калібру карафками з різнобарвним питвом і тарілками з різноманітними перекусками, а до всього того біля столу стояла свіжа, рожева попівна з тацею в руках, заставленою філіжанками з чаєм. Отець Сава прочитав «Отче наш», благословив «яствіє й питіє сіє», налив у чарку якоїсь настоянки, перехристився й випив, а другу чарку запропонував мені. Я від чарки відмовився. Він почаствував нею Трохима, а мене прохав випити філіжанку чаю. Після чаю сама пані-матка частувала мене якоюсь особливою наливкою, що звалась «семибратня кров», та печеною качкою з яблуками, але я знову відмовився. А Трохим Сидорович не встояв таки перед «семибратньою кровю» та качкою й дуже тим утішив го-

стинну пані-матку Євдокію. Подякувавши за ласку господареві та господині й сказавши: »до приємного побачення«, я в супроводі господаря вийшов із хати. На дворі зустріли ми чоловіка без лівої руки та з салдатським Георгієм у петлиці. Господарі зупинились з незнайомим чоловіком, а я вийшов на вулицю. Біля воріт на вулиці стояла невеличка бричка, з парою коней та з хлопцем-фурманом. Не звертаючи уваги на це звичайнісіньке явище, я пішов далі. Дорогою я спитався у Трохима про його приятеля поповича. Він розказав мені, що вчений друг його попович ще у вівторок поїхав до Києва, і почав найяскравішими фарбами змальовувати свого вченого бурсака, а під кінець додав, що він прийде до нас у Києві й принесе зшиток, що зветься: »Слово о птицях небесних, як стали жити й Бога хвалити й біса проклинати«. Гарний, мабуть, твір. Я прохав Трохима переказати мені його, коли буде можна. Біля воріт панського будинку ми з Трохимом розійшлися: він вернувся на село, а я пішов з візитою до моєї любої кузини та шановного мого родича. Зустрінув я їх у їдальні: вони поралися біля якоїсь баби та біля холодного поросяти. Ввічливе »ах!« вилетіло з зайнятих жуванням уст кузини, а родич привітав мою несподівану появу, мовчки піднісши вгору руку з виделкою. Поздоровкались. Їм здавалося, що я дуже схуд, і вони радили мені поправлятися після хвороби. Я смиренньо підсів до них та, послушавшись їхньої мудрої ради, узявся до поросяти та до баби, як до прелюдії прийдешнього обіду. Не встиг я встромити виделку до начиненого черева »приятеля«, як біля ганку заторохотів повіз; кузина скрикнула: »моє Курнатовський!«, кинула ножа, виделку й вибігла до другої хати. Замашною й жвавою ходою ввійшов до їдальні ротмістр і, поминувши господаря, простяг мені руку й промовив:

— Я винен перед вами, вибачте! Еполети існують тільки до нового року.

З третьої хати вилетіло «ах!» і слідом за «ахом» тривожне запитання кузини:

— А аксельбанти зостаються?

— Зостаються! — промовив ротмістр і розкрив свої обійми над здивованим господарем.

За хвилину, не більше як за дві, з'явилася кузина, немов Аврора Гвідо Рені, — свіжа, усміхнена, рум'яна, як пелюсточка сантіфолії, що ледве рзпустилася. Схиливши на груди голову, ротмістр побожно підійшов до ручки, і після поклону вони пішли до вітальні, а ми з господарем взялися знову до начиненого «приятеля». Я дивувався казковій метаморфозі кузини. Чи давно, думав я, бачив її, цю ж таки саму жінку, звичайнісінькою жінксю, а тепер це — фея, німфа й т. і. Не дурно сказав надхненний цар Давид: »Господь умудряє сліпців«. Він умудряє теж і красуню, як до самісінької труни зберегти коли не вроду, то принаймні кокетерство. Льокаї не дали мені скінчити моїх міркувань та начиненого «приятеля». Вони почали розставляти та застилати стіл, а я, склавши зброю, хоч-не-хоч мусів вийти до вітальні. У вітальні побачив я зовсім не те, чого сподівався. Кузина моя, замість того, щоб ласкаво й мило щебетати, сиділа мовчки на канапці у зовсім не мальовничій позі, щипала свою батистову хустку й ледве-ледве звертала увагу на добірні компліменти ротмістра. Що воно за знак? — спитав я сам себе й подивився на родича. Але той навіть бровою не моргнув на мій запитливий погляд. Не знаючи, що думати, я вже хотів був піти геть із хати, побоюючись, що стану тут зайвою людиною, але мене випередив льокай у нитяних рукавичках і з серветою, що одним кінцем накручена була на великий палець лівої руки. Він сповістив, що перекуску подано. Кузина мовчки подала руку ротмістрові, а ми з родичем, подивившись одне на одного, теж узялися за руки й пішли поважно до їдальні. За обідом та сама історія. Уже після солодкого кузина неначе мимо-

хить розповіла, що на другому тижні свят була в неї з візитою мадам Прехтель та, побачивши її паски й баби, вся аж позеленіла від злости.

— Лукава жінка! — промовив ротмістр, і ми встали з-за столу. Зараз же по обіді ротмістр по-прощався, сів до своєї нетичанки та й поїхав. Я теж узявся за шапку з добрим наміром піти до свого кутка, але кузина мене спинила, промовивши:

— А знаєте, чого приїздив до нас Курнатовський?

— Знатиму, якщо сподоблюся вашого довіря! — промовив я не без лукавства.

— Просити мене бути за весільну матір, а його — вона показала на свого чоловіка, що вже був куняв — за батька. Я відмовилась, як одрубала, — промовила вона з обуренням. — І справді ж таки, — сказала вона далі тим самим тоном — що я йому за матуся? Безсовісна людина! Та й з ким він бере шлюб? Не більш і не менш, як з своєю таки власною дівкою-кріпачкою! Прекрасна! Пречудесна! Найблискуліша партія! — ви-гукувала вона несамовито.

— Та нам яке діло? — перебив її розбужений чоловік. — Кріпачка так кріпачка, нам з нею не діти годувати, перевінчали та й годі! Хай з нею панькається, як сам здоров знає. — Ага! — промовив він, звертаючись до мене: тої неділі він хоче вінчатись у нашій церкві, прохає вас теж бути за свідка й розписатись у церковній книзі.

— З охотою, — сказав я й пішов до своєї каюти.

ІХ.

Дожидаючи неділі, чи, краще сказати, дожидаючи того архицікавого весілля, а взявся був до своєї поеми, але діло не йшло в лад: треба було дати час їй вилежатись, як звичайно висловлюється письменницька братія. Коли ця добра думка скріпилася, я одного гарного ранку зібрав розки-

дані аркушики мого заповідного твору, перенумерував їх і, як найніжніша мати кладе до колиски свою дитину, так я поклав до теки свою поему, свій безцінний скарб. Ранок був справді прегарний, і я, мов той Вальтер Скотт, перекинув через плече шкур'яну торбину з олівцями та з папером, озброївся на дорогу кийком і вирушив до ставу та до млинів. Пройшовши греблю мимо ставу та млину, зайшов самотній геть до молодого березового гаю, що по той бік ставу, чи, точніше — Гнилого Тикича, та в холодку дерев, що вже бростилися, впившись свіжим запашним подихом весни, поринув в оглядування божественної природи, що оживала. Для одного такого ранку, думав я, можна без жалю покинути в місті освічених приятелів і повалятися тиждень-другий з ведмедями в барлозі. Прохідки свої поновлював я щоранку, і кожного разу з новою насолодою. Вийду, було, з тінявого березового гаю на ясну поляну та звертистою стежкою вийду на горбок, сяду собі біля хреста (такі хрести ставлять на горбках на знак близької води), вийму з торбинки олівця, папір та й малюю собі широку прекрасну долину Гнилого Тикича, осяяну ранішнім весняним сонцем. Це були найсолодші для мене хвилини, і тим солодші, що панорама, яка лежала передо мною, живо нагадала мені мистецький малюнок незабутнього мого Штернберга, зроблений ним з натури десь у Башкирії.

Коли сонце підібеться над безкраїм обрієм, і широкі тіні сховаються за кущі та за пригорки, тоді я обережно складаю мою працю до торбинки та й мандрую собі далі в сутінку розлогих дубів та берестів. Одного разу я отак несподівано натрапив на зовсім рюїздалівське болото (відома картина в Ермітажі), навіть передній план картини у найменших подробицях той самий, що й у Рюїздаля. Я просидів біля болота кілька годин поспіль і зробив досить викінчений малюнок

з флямандського двійника. Цікаво було б порівняти його з славнозвісною картинсю. Другого дня я зробив невеличкий етюд з суховерхої старої верби. Хотів був зробити такий самий етюд і з напівзасохлого старого береста, та на живій його половині ще не розгорнулося зелене листя, тому я й обмежився самим тільки кістяком. Та й такий малюнок дурно не залежить в теці доброго маляра. Багато ще змалював я верб та берестів, дожидаючи тої заповідної неділі чи то кумедного весілля.

У суботу ввечері, вертаючись до села, зустрів я на греблі свого Трохима, що проходив з безруким кавалером, з тим самим, що я його здивав на дворі в пан-отця Сави. І тепер, як і тоді, я не звернув на нього особливої уваги й поминув їх. Біля квартири наздогнав мене Трохим та без усяких церемоній сказав мені, що я нічого не знаю.

— А ти багацько знаєш? — спитав я в нього так само фаміліярно.

— А я знаю, що завтра буде весілля, та ще знаєте, яке весілля? — додав він таємничо. — Той самий пан, що ми його бачили дорогою та що заїздив сюди, так той самий пан бере свою кріпачку, ту саму, що її бачили тоді в берліні та що ночувала у нас за стіною.

Так ось де вона, таємнича загадка?! — подумав я. І яке все це просте й натуральне, а мені, з дурної голови, і бо-зна яким нерозгаданим сфінксом вона здалася.

— А хто цей кавалер, що ти з ним ходив греблею? — спитав я Трохима.

— Та він же мені й переказав усю цю історію, — відповів Трохим.

— А сам же він хто такий?

— А я в нього й не питався, хто він такий. Бог його святий знає, що воно за чоловік. Отець Сава каже, що він висулужений салдат.

— Може матрос? — спитався я, перебиваючи велемовного Трохима.

— Ні, не матрос, а звичайний салдат, — стояв на своєму незворушний Трохим.

— Добре, хай буде й салдат, — сказав я і, не заходячи до квартири, «жакъ былъ съ сумкою и съ походною дубиною», пішов назустріч моєму амфітріонові та його благовірній половині.

— А чи знаєте, що я вам скажу? — кричала мені кузина здалека.

— Знатиму, як скажете, — відповів я, наближаючись.

— Я завтра буду на весіллі! — промовила вона урочисто — і звертаюся з своєю просьбою до вас, як до артиста: порадьте, як мені вдягтися так, щоб це відповідало ролі, що я її гратиму в цій комедії.

— Вдягніться так, як ви завжди вдягаєтеся, — промовив я.

— Який ви ласкавий артист, — промовила вона й зробила найчарівливішу гримасу. — Як завжди! Хіба я щодня граю ролю весільної матері?... Розкидана ви людина, — промовила вона напівжартівливо, напівповажно, і ще принадніше посміхнулась.

— Ви, здається, відмовились були від цієї високої чести? — сказав я, нічого не розуміючи.

— Ніяк не можна! Він пише до мене так переконливо, пише так, що я не маю сили відмовити йому. Прочитайте, як він пише.

І кузина подала мені рожеву наперфумовану записку. Я покрутив її в руках, понюхав та й оддав назад.

— Фу! яка льодова байдужність, хоч би на письмо глянув. А хто привіз мені це рожеве посланіє, то цього вже ні за що не скажу, — промовила вона, обережно вкладаючи записку до ридикюля.

— Льокай або фурман, — кому ж більш? — сказав я навманя.

— Помилились, беріть вище! Та годі, не буду вас більше мучити. Сам рідний брат молоді, якийсь вислужений матрос. Я його не бачила, сам не зволив подати листа, а переслав од священника. Теж пиха! Ну, як же мені завтра вдягтися? Чи діждусь я від вас якоїсь поради, чи ні? — спитала вона в мене саме в ту мить, коли я згадав про безрукого кавалера.

Я сказав їй щось недоречі, і вона зареготалась найнепорочнішим дівочим сміхом. Непорочний цей регіт надав мені найлукавішу думку, і я, отямившись, порадив:

— Вдягніться завтра... це для вас пуста річ... Вдягніться завтра так, щоб на нівець звести і його вродливу молоду, і його самого.

— А самого ж як? — спитала вона, хвилюючись...

— Зробіться подібною до його дочки, та й годі!...

— І прекрасно, — перебила вона з захватом. Я сама теж думала. Це буде маленька містифікація, — правда? — додала вона, звертаючись до чоловіка. А той, на знак згоди, кивнув головою та, дивлячись на мене, ніби казав: та й з тебе, брате-смирненниче, не абияка штука!

Вдоволена з мого проєкту, кузина дозволила мені, не переодягаючись, піти до неї на чай. Я послухався та, йдучи слідом за красунею, думав собі мало не вголос:

Невже ви, красуні, такі сліпі, такі дивовижно сліпі, щодо власних принад, що, не кажучи вже про зморшки, а й сивого волосся в себе не помічаєте? І це таки справді так. Я цілком переконаний щодо цієї гіркої правди. Во время оно, було, запросять мене намалювати портрета якоїнебудь справді шановної матері родини. Бабуся — побожна, богомільна, тиха, лагідна, вся в чорному, кращої моделі для пустельниці готичних часів і не вигидаєш — сідай та й малюй без жадної

фантазії. Спробуй, одначе, намалювати портрета цієї пустельниці без жадної фантазії, себто à la Жерар Доу. Та тобі не те що не заплатять, — з хати виженуть, як найзлосливішого карикатуриста. Тоді й знатимеш, яка то побожна пустельниця.

Я довго зазнавав таких немилих пригод, доки не второпав, у чому справа. Догадався, і пішло як по маслу. Що то, мовляв, простота!

Пишу я цей свій заповіт молодим друзям моїм, малярам, що мають нещастя пробиватися в люди такими жалюгідними, такими гіркими способами!

Увесь вечір кузина моя була, як то кажуть, — як у своїй тарілці, сипала дотепами, сміялась і мало не танцювала, як те дівча, при одному слові про серпанкову сукню та про якийсь іще невиданий у світі тюнік. Вона була така весела й солодко-ласкава, що аж нудило, і вкінці зробилась нестерпною. Чужа радість взагалі якось мало нас тішить, а нестерпна радість моєї кузини просто до люті мене доводила. Щоб не бути безмовним свідком дурости та й вульгарности, я забрав свою мізерію й вийшов, — навіть од вечері відмовився. А після такої прохідки, що я її зробив того дня, це була велика жертва. З досади спробував я заснути, та спроба зовсім не вдалася. Спробував читати — ще гірше. Якусь огидну нудьгу нагнала на мене кузина своєю дурною радістю. Мов та потворна каракатиця, нудьга опліла мене своїми гидкими вітями і всю ніч не давала мені спокою. Про що б я не згадав, про що б не подумав, — усе нудне, усе незносно гидке. Якщо англійський сплін має хоч фамілійну схожість з нашою російською нудьгою, то я вірю в можливість подорожі пішки на Камчатку, як це зробив якийсь лорд, що до того ще й одружився з дочкою петропавловського паламаря. Весілля, наприклад, здається, весела, барвиста тема для ду-

мок, а спробуйте ви думати про нього, як нудьга нападе, то воно вам здасться такою чорною, такою гидкою річчю, що ви й очі заплющите. А якщо ви до того вже сивавий, лисий та ще й нежонатий, то краще й не думайте про весілля. Тут вам полізе до голови і старість, і самота, а скінчиться на тому, що ви з першою ліпшою дурепою поберетесь, аби самоти позбутися. Щоправда, доля старого бурлаки дуже незавидна, але й долі старого чоловіка молодій жінки не можна позаздрити. На мою думку, то краще вже доживати свого віку старим паничем, ніж оточувати себе чужою рожевою малечею, а свою лису, шановну голову оздоблювати прикрасою, що не додає вам ніякісінької поваги.

Удосвіта я трохи позбувся цієї проклятої відьми — нудьги й заснув, а прокинувся, коли вже дзвонили до служби Божої. Добре, що Трохим (Бог його знає, що́ це на нього найшло) догадався ще з вечора фрак та інше наготовити. Отже, я миттю одягся й вийшов із хати саме в ту хвилину, коли моя пишно убрана кухня сідала до коляси, щоб їхати до служби Божої. Вона запросила й мене сідати біля своєї пишної персони, але я відмовився від тої чести й пішов пішки. Я думав уже коло церкви побачити пишні повози молодого та молодой. Нічого подібного. Красувалася сама тільки коляса моєї кухні та ще якась маленька бричка з маленьким фурманом. У церкві, як звичайно, селяни пошепки ревно молились Богу. На крилосі дячок виводив басом »їже херувими«, маючи до помочі вчорашнього безрукого кавалера. А де ж молоді? Чи не трапилось якого непорозуміння, як це часто буває в таких випадках? Після служби Божої отець Сава просив мене й Трохима Сидоровича на шклянку чаю, і ми не відмовились. Ледве встиг пан-отець Сава прочитати »Отче наш« та благословити »яствіє й питіє сіє«, як до світлиці ввійшов пиль-

ний помічник охриплого дядька, безрукий кавалер, Пані-матка, привітавшись з ним, як звичайно, по-величала його Осипом Федоровичем і прохала сідати. Він спершу повісив свою шапку на кілочок, нарочито для того біля дверей вбитий до стіни, і вже потім сів мало не біля порогу на чомусь подібному до табурету. Ця скромність сподобалась мені, а ще більше у військової людини. Я почав приглядатись до нього уважніше. Це був молодий, здоровий парубок, з чорним жорстким волоссям, стриженням під гребінку, з такими самими чорними бровами й підстриженими вусами. Очі він усе опускав і ховав під довгими чорними віями, тому про них нічого певного сказати не можна, як і про верхню губу, що її контур ховався під вусами, а нижня губа була гарно викроєна, тільки трохи товстувата. Взагалі ж обличчя його здавалося грубе, але було таке лагідне й виразисте, що я мимохідь ним помилувався. До розмови нашої він не втручався, як це звичайно трапляється в людей його стану, що бували в бувальцях. Коли пан-отець Сава звертався до нього з якимсь запитанням, він відповідав коротко й доладу. Так, наприклад, пані-матка запитала його, коли їх хоче відвідати пан Курнатовський. Він одповів: «надвечір», та на тому й скінчилось. Полюбувавшись скромним незнайомим, я подякував господарям за ласку та й пішов, а Трохима Сидоровича залишила пані-матка в себе обідати. Увесь день згадував я про того незнайомого. І сам не знаю, чим він міг мене так зацікавити. Вислужений салдат, та й годі. За обідом я хотів був спитати в кухарки, чи це не брат молодій стояв на крилосі, але кухня була сьогодні не в настрої, і я сховав до кишені своє нескромне питання. Гадав був після обіду запитати в родича, але той ще за обідом мало не захріп. А Трохим не з'являвся до самого вечора, — і моє зацікавлення залилось незаспокоєне до самого вечора.

X.

Дні дождання такі нудні та довгі, як це нехитро складене оповідання, а години дождання ще довші й ще нудніші. І дивно, ми завжди сподіваємося й дожидаємо, а не можемо при звичаїтися до цього томливого почуття, не можемо вкоротити безконечних годин дождання ані на мить. Хоч я погано спав уночі й трохи над міру пообідав, та все ж не спромігся заснути після обіду, — хоч і силкувався, та не міг заснути. А все те дурне дождання перешкождало. Чого ж я дожидаю, і що мене тривожить? Сам не знаю, а почувую, що таки щось тривожить. Щоб позбавитись цього «чогось», я вдяг свою робочу блюзу, взяв торбину, кийка й пішов на свій улюблений пригорок, увінчаний дубовим хрестом. День був чудовий, небо блакитне, глибоке та ясне, як думка великого поета. Білі прозорі хмарки-красуні, мов непорочні сні дитячі, одна за одною летіли небесним простором, кидаючи темні плями на мою ненаглядну панорама. Від тих чарівливих плям панорама здавалася ширша і глибша і ще безкрайша. Я очей не міг одвести від цього імпровізованого освітлення. Мені здавалось, що я бачу на безкрайому ґрунті й Звинигородку, і Тальне, і навіть саму Умань.

Я взявся до праці. Розклав темні й ясні плями на моєму нескінченному малюнку, і малюнок ожив, заговорив і сам собою викінчився. Так от у чому твої чари, чародійство твоє, чарівний Каналетто!

Освітлення змінилось. Малюнок я поклав до теки й хотів іти на село. Дивлюсь, золоте сонце повисло над фіолетовим обрієм і розсипало своє смарагдове проміння по всьому необсяжному просторі. Нова краса! Нове очарування! Вражений чудесною гармонією, я мовчки спустив руки і, не дихаючи, дивився на цю велично прекрасну ораторію без звуків.

Сонце вже сховалось, а я все ще стояв біля хреста, і — чи ж не диво? — мені вчувалася з березового гаю флейта, що грала прелюдію вальса Аврори. А нічого такого на ділі не було, — про флейту ніхто й не чував у тутешній околиці. Родич мій каже, що він колись чудово грав на флейту, та загубив ключа він скриньки, де переховував інструмент, і покинув грати. І він не жартує, — на його думку, це зовсім нормальне. Ці недовгі хвилини я був справжнім поетом і ширяв думкою Бог-зна де, — десь у надзоряних країнах. Але, як мешканець землі, згадав я, щоправда досить пізно, про справи земні, себто про весілля. Пхе, який цинік! — скаже закохана читачка. Весілля зве просто земною справою! Згода, хай це буде справа самого Оріона, та я про неї уже смерком ізгадав.

Спотикаючись об пеньки та купини, я якось вибрався з березового гаю і вийшов на греблю. Дивлюсь, церква вже освітлена. Я прискорив ходу та, як був з торбиною й у блюзі, попростував до церкви. Добре ще, що догадався капелюха скинути. Сховався я за якогось плечастого дядька й виглядав, мов та миша з засіку. Обряд уже почався, і мій безрукий незнайомий кавалер держить вінець над головою молодої. Збоку бачу, що молода — вродлива, а подивитися в очі не можна. Досадно. Виходить, що кавалер — це її брат, більше нема кому бути. Шкода, що не познайомився з ним ближче. Тут напевне криється якась романтична драма. Бо що ж може лучити багатого діди́ча з убогим калікою-інвалідом? Треба доручити Трохимові розвідатись про всю цю справу як слід: чи не можна буде викроїти з цієї матерії якоїсь історійки, а може й оперетки на зразок «Москаля-Чарівника». Бо ж нічим іншим, як чарами, примушує він чванливого ротмістра побратися з своєю кріпачкою. Хоч і як я старанно ховався за плечастим дядьком, а все таки не міг

сховатись від гострого Трохимового ока. Він мене запримітив, підійшов та й сказав пошепки:

— Молоді запрохані на чай у дім. Якщо й ви підете, то треба приготувати фрак і чоботи почистити.

— Піди, почисти, — промовив я до нього лаконічно.

Трохим вийшов. Діждавшись »Ісаїє ликуй«, і я вийшов із церкви та й гайда до господи. От ще біда та й не маленька в моєму добірному гардеробі білої краватки не знайшлося, а вона тепер конче потрібна. Що його робити? Трохим догадався, згорнув відповідно білу хусточку, і вийшла зовсім добра краватка, бант тільки був не зовсім такий, як треба. Скінчивши своє вдягання, натягнув я фрака й пішов до покоїв. У дверях зустріли мене загальним сміхом. Особливо кузина так взято сміялася, що я подумав, чи не з моєї краватки вони сміються. Показалося щось зовсім інше. Після першого пароксизму сміху, кузина взяла мене за руку й підвела до дзеркала. Ой, лишечко! Все моє обличчя було вимазане олівцем! Не сказавши й слова, вибіг я з хати. Підчас роботи я відганяв комарів вимазаними олівцем руками, хапався за лице, та й обробив собі лице à la Отелло, а гостре Трохимове око [цього] й не помітило, коли він зав'язував краватку.

Прибравши інший вигляд, я вдруге з'явився до вітальні й після звичайних поклонів та побажань поглянув на молоду. Боже, яка звершена краса! До сивого волосся дожив, а не бачив такої неописаної краси. Вславлена красуня, графиня Коловрат, що я бачив її на паризькій літографії, за допомогою всяких найхитріших косметичних засобів навряд чи провела б ролю повірниці поруч з цією скромною героїнею. Довго я не міг очей одвести від цього образу звершеної краси. І що уважніше та пильніше придивлявся я до неї, то більше бачив принади й гармонії в ри-

сах її чудесного обличчя. Божественному Рафаелеві й у сні не снилася така краса та гармонія ліній. А вславлений Канова на шматочки розбив би свою цукрову Психею, коли б побачив це божество, що граціозно приймало філіжанку з чаєм. А проте, в її красі нічого не було спільного з ризами традиційної краси, це була самобутня, надхненна краса, це був тип моєї землячки у найвищій мірі досконалий. І як ти поблідла, як ти стемніла, моя сердешна кузино, перед цією лілією, що ледве-ледве розпустилася! Де твій сміх? Де твої хитрі вчорашні вигадки? Не помогли тобі ні притирання, ні вмивання, ані серпанкова сукня! Жаль тебе, бідна красуне!

Молоді не довго гостювали. Після чаю вони зараз поїхали, я теж попрощався й пішов собі до господи далеко не в нормальному настрої. Краса, в чому б вона не проявлялась: чи в живій істоті, чи в рослині, завжди має на мене однаковий добродійний вплив. Під її добрим впливом я почувую себе іншою, оновленою людиною, начебто старою дитиною. Мені тоді необхідна хоч якась людина, щоб поділитись з нею своїми добрими почуттями, або хоч наговоритись досхочу, а то я стаю подібний до того п'яниці, що не засне, доки не витверезиться. Я теж довго не міг заснути, але це безсоння не втомляло, а заспокоювало. Приємне, невимовно приємне почуття! Дякую Тобі, всемогутній Боже, що Ти обдарував мене почуттям людини, яка любить і бачить [усе] прекрасне й довершене у Твоїй нерукотворній безконечній творчості. Якби краса в усіх її проявах хоч би на половину людства мала добродійний вплив, тоді б ми швидко наближались до звершеності і нарешті втілили в собі божественний заповіт нашого божественного Учителя. Тоді б Шварц та Рівалер разом із своїми геніальними винаходами пішли старцювати або відкри-

ли б кращі й благородніші джерела удосконалювання людства.

Довго я фантазував на цю прекрасну тему, аж поки нарешті фізика перемогла мораль, і я заснув. У сні повторилося те, що я бачив на яві, з тою тільки відміною, що замість ротмістра біля молодої сидів з цапиними ногами й рогами рубенсівський сатир, з лиця дуже подібний до ротмістра. Сатир тулиться до німфи, шепоче їй щось на вухо. Німфа всміхнулася. Я здригнувся й прокинувся. Сонце вже заглядало до готичного вікна моєї маленької келії. Трохим ненавмисне, але саме доречі з'явився перед мене. Я оголосив йому, що маю намір іще сьогодні після обіду виїхати до Лисянки, взяти поштових коней та й гайда до дому! Він проти звичаю не сперечався й зразу ж почав складати фрак та іншу зброю, що живо нагадувала мені про вчорашню подію.

Колишні благородні власники кріпацьких душ тільки гареми заводили з власних дівчат, а тепер з ними женитись почали. Виходить, що ідея про комунізм не така вже порожня ідея, не голос вопіючого в пустині, а що її цілком добре можна прикласти й до справжнього прозаїчного життя. Честь і слава прихильникам новсі цивілізації! Трохим з захопленням заходився біля чемодану, а я, щоб не перешкожати йому, визнав за слушне скласти прощальну візиту пан-отцеві Саві. Але на порозі моєї ідилічної мирної келії зустрів мене сам пан-отець Сава разом із безруким кавалером.

— Ви до нас, а ми до вас вибрались на візитацію, — говорив весело пан-отець Сава. — Оцей Божий чоловік — додав він, указуючи на кавалера — має до вас екстраординарне послання.

Не встиг я здивуватись такою несподіванкою, як Божий чоловік добув з порожнього рукава мініатюрний, розмальований, мов той цукерок, коверт, подав його мені й сказав:

— Зять та сестра, ваше благородіє, кланяються й прохають вас завітати до них сьогодні ввечері.

Я не відмовлявся, як п'яниця, від чарки горілки, і не читаючи наперфумованого послання, сказав: «буду». Тоді він подав мені другий такий самий коверт і прохав передати жінці Лукяна Олексієвича, себто моїй кузині. Я пообіцяв. Панотець Сава завважав, що воно б не завадило самому панові кавалерові віддати листа й особисто прохати їх милость. Кавалер не відказав ані слова на цю заввагу, тільки якось надзвичайно виразно всміхнувся. Відмовившись од запросин пан-отця Сави на шклянку чаю й таке інше, я попрощався з ними й пішов до господи сказати Трохимові, щоб він фрак не вкладав до чемодану.

— А щоб він згорів, той ваш клятий фрак! тільки й діла, що з ним морочимось: пообідати ніколи.

І багато ще дечого було сказано на користь фраківі. Але я вже того не чув, бо пішов передати дружнє посланіє кузині. Вона зустріла мене окликом:

— А що про молоду скажете?

Я відповів, що зроду не бачив такої красуні.

— Виходить, що ви не такі вже вередливі, як я гадала, — сказала вона холодно. — На вашу думку, виходить, — додала вона таким самим тоном — освіта в жінки — річ зовсім зайва?

Не тобі б казати, а не мені б слухати, — подумав я і, замість сперечатися, передав їй наперфумовану цидулку. За обідом мова знов зайшла про молоду. Знову кузина казала мені ущипливо, що я ніяк не ціню доброго тону та освіти в жінці. Я відмовчувався; її це доводило до люті.

— Так! — промовила вона, зеленіючи, — ви маляр, а маляреві потрібна тільки модель, натурниця, а не жінка.

Знову подумав я: не тобі б казати, а не ме-

ні б слухати. Але не знайшов достойної відповіді, щоб заперечити голосно її дуже нетонкій заввазі, і запанувала мовчанка.

Як правдивий Гомерид, родич мій убрав мало не цілого пененого з капустою гуся, з насолодою запив його чималенькою шклянкою сливянки, задоволений з себе усміхнувся і сказав:

— От тепер так! — та, звертаючись до козачка, додав:

— Подавай, що там ще маєш!

Козачок вийшов.

— Так! — сказав він далі таємничим тоном, — це така, кажу я вам, історія, що хоч у газетах дрюкуй.

— Яка історія? — спитав я не зовсім байдуже.

— Та хоч би вчорашнє весілля, — промовив він, поглянувши на жінку.

— А що таке? — спитався я й також подивився на кухню.

— Та так, нічого, — сказав він тоном пюдини, що знає велику таємницю. — Ви помітили вчора боярина молоді? — спитав він мене й знову поглянув на свою похмуру жінку.

— І навіть сьогодні мав честь його бачити, — одповів я.

— Це не більше, не менше, як вислужений матрос, рідний і єдиний брат теперішньої пані Курнатовської, дідички п'ятисот душ кріпаків, чистих, незакладених, — промовив він, наливаючи ще шклянку сливянки.

При слові «матрос» я мимоволі здригнувся: чи не герой це моєї поеми? — подумав я і, звертаючись до родича, попрохав його пояснити мені цю загадкову історію.

— А ось яка це історія...

Кухина пхикнула, вискочила з-за столу і вже з другої хати проговорила:

— Оце ще мужик-неотеса! від тебе, крім вульгарностей, нічого не почуєш.

Мій родич спокійно перехристив двері, звідки летіли ці слова, і знову почав:

— Ось яка це історія. Пан Курнатовський, або, як вона його зве, мосьє Курнатовський — в усьому благородна людина. Ми його щиро любимо, як ви й сами могли це помітити. Одне тільки, — дарма, що на вигляд він такий святий та божий, але це страшенний бабій. Одружившись із першою жінкою, він покинув службу й приїхав на село, як то кажуть, »на покой«. Жінка була прекрасна людина та не видержала перших положів і вмерла, залишивши йому на знак любови своєї здоровеньку прегарну дитинку. Наш молодчик, як дбайливий та ніжний батько, для кращого догляду приставив до дитини, окрім мамки, ще чотири молоді гарні няньки. З усього села вибрав, розбійник. Попала в ці няньки й теперішня його жінка. Дитина скоро вмерла. Мамку він одіслав, а няньок біля себе оставив. Мав, бачте, намір завести фабрику килимів, баламут! Але замість фабрики завів він невеликий домовий гаремчик. Нічого, все йшло добре. Жонаті сусіди спершу відмовилися його в себе приймати, та пізніше роздумалися. На мою думку, то найкраще не звертати уваги на чужі гріхи: »Кожний свого пильнуй!«, — каже приказка. Добре, от дійшла черга й до Олесі, теперішньої пані Курнатовської. Та не на таку напав! Олеся запручалась. Він біля неї й так, і сяк, — ні, та й годі! Ні ласки, ні погрози, ні вмовляння — ніщо не допомгло. А головною причиною впертости був її брат, а теперішній вислужений матрос. Щоб спекатися цієї перешкоди, наш молодчик, не довго думаючи, за першого ж набору — хап приятеля та й у москалі! Одним махом усе скінчив. Так принаймні йому здавалося. Красуня ще гірше запручалась, — і близько не підходить! Втекла була до Києва — до губернатора та, хвалити Бога,

спостереглися й піймали її вже десь за Лисянкою. Наробила б була бучі, коли б пощастило їй до Києва дістатись! Приятель наш таки добре був налякався. Справа, знаєте, опікою запахла, якщо не більше. А через що? Через ка-зна що, через вередливу дівку! Правду кажучи, то наші поміщики досить таки розбещені, дозволяють іноді собі такі химери гнути, що за це в іншому б місці не подивилися, що він поміщик... Та що там про це казати, — наша хата з краю... Минає рік, минає другий, приятель наш із шкури лізе, а справа все стоїть на тому самому місці. Аж з лиця змінився, позеленів. »Кинь, — кажу — плюнь на неї!« — »Не можу«, — каже. — От яку силу має ота клята пристрасть! Спершу держав він її за замком, як невольницю, але побачив, що це не помагає, і дав їй повну волю. Мало того — віддав усю господу до її рук, оточив її усякими розкошами. Сам їй став за льокая. Чого б їй ще треба? Ні, брате, їй не тої грай! — і на очі не пускає. Ось вона — та хахлацька впертість, чи може взагалі — впертість жіноча. Помучився він з нею ще з півроку, і думав уже був покинути її, кляту, та їхати на води лікуватись, аж гульк, — від маршалка шляхти лист, чи, краще сказати, формальна вимога, щоб отой і той ротмістр, на жадання вищого начальства, визначив ціну своєї отакої й такої кріпачки й одержав гроші з Комітету Ранених на законних підставах. Він з цим папером просто до мене. Я прочитав і, сказати правду, не знаю, на яку й ступити. Чи не довідалось вище начальство, подумав я був, про його штуки? Та ні. Вищому начальству тепер не до того. Гадали ми, гадали та на тому й стали, що нічого не вигадали. Минув іще місяць. Приятель наш ні чичирк, — дожидає, чи не мине гроза. Та гроза не минула. Приходить другий папір од того ж маршалка, з додатком, що такий от матрос Осип Обеременко за свою відвагу та каліцтво, що його набувся підчас оборони Севастополя,

прохає Комітет Ранених визволити його рідну сестру з кріпацтва, а наприкінці ще сказано, щоб Курнатовський або сам, або через довірену особу одержав у Києві суму, яку сам визначить. Отож він, щоб не визначати та не одержувати тих грошей, поїхав з нею до Києва та там і заручився. Отакий зух! Він там і повінчатися думав був, та їй забажалося, щоб брат вінець над нею держав.

— От тобі й героїчна поема! — подумав я.

— А що? Правда, прекрасна історія? — спитався родич, позіхаючи.

— Неабияка! — одповів я неухважно.

Години за дві до заходу сонця кузина обв'язала собі щоку й зосталась дома, а ми з родичем поїхали до молодих.

Дорогою я переробив свою героїчну поему на цю скромну »Мандрівку з приємністю та й не без моралі«, а що далі буде, побачимо.

30 листопада 1856 року.

[Новопетровський форт.]

Частина друга.

I.

Так от ми вдвох із приятелем, чи то пак із родичем, поїхали в гості до молодих, покинувши нібито недужу кузину вдома міркувати на безділлі, як їй поводитись з отою чарівною сусідкою-вискакулею. Виїхавши з села, а потім із липового темного лісу, ми опинились на звертистій маловничій дорозі, що вилася широким полем, на якому де-не-де стояли величезні суховерхі дуби. Проїхавши тьупцем верстви зо дві, родич мій звелів фурманові спинитись біля величезного сухого дуба, що простяг через дорогу своє голе коріння, мов ті довгі незграбні ноги.

— Хочете, — промовив родич, звертаючись до мене, — я вам покажу темну історичну букву? Ви людина вчена, — не те, що ми — може ви її й прочитаєте.

Я попрохав родича показати мені ту історичну темну літеру. Він указав мені на круглу невелику дірку в стовбурі дуба, відкіля саме в ту мить вилетіла сова.

— Ач, — куди сховалася! — сказав фурман, дивлячись на сову, що відлітала. — А родич спитав мене, чи знаю я, що це за дупло. Я відповів, що не знаю.

— Так угадайте, якщо ви мудрі, — говорив він далі таємниче.

— Дятел, думаю, видовбав на дозвіллі, — сказав я, зовсім не думавши.

— Та воно дятел, тільки що не простий а чавунний. Подивіться добре та помацайте, то й дізнаєтесь, який там дятел сидить, — промовив він, сам із себе задоволений.

Я вийшов з повозу подивитись на загадкове дупло, і як ви думаєте, що́ я там побачив? Чавунну гарматну кулю, завбільшки в добрий кулак.

— Що? Нічого собі дятел? — спитався родич, сміючись.

— Нічого собі, — відповів я, підходячи назад до повозу.

— Але яким робом і коли він сюди залетів? — спитав я свого супутника.

— А це вже ваша справа. Ми — люди темні, як і ця історична буква. Виходить, що й ви не прочитаєте? — сказав він далі.

— Не прочитаю, — промовив я, сідаючи до коляси.

— Треба припускати, що тут колись за давніх часів одбувся бій, — промовив він поважно, а подумавши, додав: а може й артилерійська мета денебудь близько стояла.

— І це може бути, — промовив я, і ми потюпали далі.

Його недоречний здогад враз ізничив усі мої похмурі історичні домисли щодо гарматної кулі, що засіла в дуплі. Я веселіше глянув на поле, що ледве зазеленіло, на якому де-не-де стояли суховерхі дуби. Та й який міг бути бій на цьому райському місці? — простосердно спитав я сам себе. забувши, що навіть у самому раю брат брата зарізавав. Ледве встиг я згадати про це перше братовбивство, аж на обрії райського поля зарисувалися дві могили, і на одній стирчав якийсь пірамідальний маяк. За двома великими могилами показалося ще кілька менших могил, а окрай темного лісу, на узліссі, де ховалась наша звертиста дорога, з'явився невеликий земляний чотирьохкутний вал, зовсім такої самої форми й величини, як

на полі біля Листвина, близько Чернігова, де Мстислав Хоробрий різався з єдиноутробним братом своїм Ярославом. Тільки й одміни, що листвинський вал засіяний хлібом, а в цьому забутому історією bastionі здогадливий господар поклав скирти зібраного з поля збіжжя. Колишня бойова огорожа стала тепер огорожею для надбань працюючого хлібороба. Втішна переміна!

— А мій дурень економ, так не здогадався влаштувати й у себе такий самий фільварк, — промовив мій супутник, поглядаючи на вал, прикрашений скиртами торічного хліба.

— У вас хіба є таке саме гніздо? — спитав я в нього.

— Єсть, тільки поросле лісом, — одповів він. — А добряща вигадка! Неодмінно звелю вирувати ліс та влаштувати в себе таку саму штуку.

Я не відповів йому ні слова на цю геніяльну агрономічну вигадку, і ми мовчки вїхали до темного мовчазного лісу.

Од берегів тихого Дону до кременистих берегів бистроплинного Дністра — той самий ґрунт землі, та сама мова, той самий побут, та сама фізіономія народня, навіть пісні ті самі, як одної матері діти. А минуле життя цієї купки задумливих дітей великої словянської родини не однакове. На полях Волині та Поділля ви часто милуєтесь мальовничими руїнами стародавніх масивних замків та палаців колись пишних, як наприклад, в Острозі чи в Корці. У Корці навіть церква, сховище забальсамованих трупів фамілії графів Корецьких, сама собою обернулася у руїну. Про що говорять, про що свідчать ці похмурі свідки минулого? Про деспотизм та про рабство! Про хлопів та про магнатів! Могила на Волині та на Поділлі — річ дуже рідка. А на берегах Дніпра, на Київщині та на Полтавщині ви не пройдете верстви поля, не прикрашеного високою могилою, а іноді й десятком могил, і не побачите ні

одної руїни на просторі трьох губерній. Хіба тільки в якого багатого та примхуватого поміщика побачите в саду навмисне збудований, як руїни, дерев'яний розмальований храм Вести à la ронда Тіволі. Що ж говорять допитливому нащадкові оті часті темні могили на берегах Дніпра та оті величезні руїни палаців та замків на берегах Дністра? Вони говорять про рабство та про волю. Бідні, малосилі Волинь та Поділля, вони охороняли тих, що їх розпинали, по неприступних замках та в розкішних палацах. А моя прекрасна, могутня, вільнолюбна Україна туго починала своїм вільним та ворожим трупом незліченні величезні могили. Вона своєї слави на поталу не давала, ворога-гнобителя під ноги топтала й вільна, нерозтлінна вмирала. От що означають могили й руїни. Не дурно сумні та журливі ваші пісні, задумливі земляки мої! Їх склала воля, а співала тяжка самотня неволя.

Поки я міркував над тим похмурим археологічним завданням, темний ліс, що ми ним їхали, став іще темніший. Верхів'я високих старих кленів та ясенів, що недавно блищали на ясно-фіолетовому тлі неба, стемніли, — значить, сонце зайшло. Не зле було б і ходу наддати, подумав я. Але наддати було тяжко: на кожному кроці баюра повна рідкого болота, або корінь, як колода, простягся поперек дороги й чигає, як би то його доброму чоловікові колесо поламати або якусь іншу капость учинити.

Трапалося іноді десятка два кроків і доброї дороги. Зате, як навмисне, сухий пень вийде з лісу, мов той розбійник Гаркуша, та й стане посеред оксамитової дороги. Що хоч, те й роби. Кілька поколінь чубатих земляків моїх ламають осі об такого розбійника, а він стоїть собі, як стояв тільки білі боки його трохи заляпані смолою, та й годі. Хоч би зарубка, хоч би натяк на якийсь замір знищити цього трошителя осей. Нічого,

найменшого знаку. Хай стоїть собі, де його Бог поставив, кажуть наївні земляки [мої] й спокій-енько далі ламають свої міцні грабові осі. Та це ще дарма. У лісі не штука зламати одну-другу вісь: сказано — ліс. А спробуйте втнути таку штуку серед білого дня та серед широкого гомінкого степу. От це так справді штука, навіть і німець, мабуть, того не докаже. А земляк мій довів. Він, бачте, їхав битим шляхом, віз сіно продавати москалям-уланам. Було це ранком. Вони йшли помалу вперед, і земляк мій, лежачи на сіні, теж помалу співав пісні, мабуть панеґірика своїм круторогим товаришам. Співав, співав та, не скінчивши пісні, й заснув. А круторогі товариші йшли, йшли собі помалу, та й спинились, зачіпивши віссю за розмальовану верству, наче навмисне поставлену край дороги. Під впливом запашного сіна та доброго сніданку земляк мій таки гарненько заспав. Прокинувся він саме опівдня завдяки пекучому соняшному промінню. Прокинувся та й бачить, що його круторогі брати лукавлять, бо спинились. Він замахнувся на них довгим батогом своїм. Брати рушили, і передньої осі мов не було, а здивований земляк мій з м'якої запашної постелі скотився на тверду суху землю, ліниво підвівся, оглянувся навкруги, побачив розмальовану причину катастрофи та повагом і промовив:

— Проклята німота, що́ наробила: доброму чоловікові й у степу тісно стало!

Гей, любі мої, непорочні земляки мої! Коли б ви й на матеріяльне добро були такі багаті, як моральною сердечною красою, ви були б найщасливіший народ на світі! Та, на жаль, земля ваша як рай, мов сад, насажений рукою Бога чоловіколюбця, а ви тільки неоплачені робітники в цьому плодоносному, розкішному саду. Ви Лазарі вбогі, що годуєтеся крихтами, які падають від пишної трапези зажерливих, неситих братів.

— Недобре ви зробили, — промовив я,

звертаючись до родича — що взяли коляску, бричкою ми б швидше доїхали.

— Думали, що й пані поїде з нами, — відповів фурман за пана, що хропів собі безтурботно.

— А далеко ще до Курнатівки? — спитався я фурмана.

— А Бог його знає, — відповів він. — Якби вирубати цей проклятий ліс та настановити верстов, то можна було б їх полічити, а тоді й сказати. А так, — як його скажеш, щоб утікати від гріха та й не збрехати? А як ще, не вирубавши ліса, настановити верстви, так я вам скажу, і верстви нічого не допоможуть: сказано — ліс, — додав він, повертаючись до мене лицем. — Пуща непрохідна! Так і дивись, повоза поламаєш та й простоїш добу, дві. От тобі й верстви! Вони в лісі тільки перешкожають та й годі.

— Як перешкожають? — спитав я його.

— А так! Задивись на нього, ірода розмальованого, а пень чи вибоїна тут як стій! Наче сам сатана, не при нас кажучи, — і він перехристився — підсуне під повіз. От вам і верстви! Вам воно, звичайно, нічого. Ви собі любуетесь нею, скільки хочете, читаєте собі цифру та й годі, а нашому братові цим займатися не годиться. Хвалити Бога, що я неписьменний, а то б часто мені доставалося за ці іродові верстви. І хто їх повигадував? Мабуть, москалі, щоб у поході було йти веселіше. Нема кому більше вигадати таку штуку.

Висловивши дотепний здогад, фурман дістав з-за пазухи люльку та кресало й почав кресати вогонь.

Густі, темні кущі потроху починали рідшати, прояснялись і нарешті зовсім розступились. Зоставалися тільки чорні велетні дуби по боках дороги, мов зачаровані пастухи навкруги чорної отари.

Дорога була рівна, гладенька. Одначе, коляса сунулася так само помалу, як і в лісі. Обе-

режний філософ-фурман тягнув люлечку й не давав волі своєму батогові, а розумні коні так само не давали волі своїм прудким ногам. Ми посувалися, як то кажуть, навпомацки. Через кілька хвилин коні вкоротили свою й так коротку ходу, і я відчув, що ми спускаємося з гори.

— Чи не треба загальмувати? — спитав я фурмана.

— Не треба. Гора не крута, і дорога добра, — відповів він, виймаючи з рота люльку. Ми спустилися помалу далі. Спустившись з гори, ми знову опинилися в лісі. Тільки тут уже дорога була помітно ширша й рівніша. Праворуч відко було конічні чорні вершки тополь. Підїхавши до тополь, фурман взяв круто вправо, і ми опинилися в широкій тополевій алеї. На горизонтальній лінії зявилися вогні, в різній віддалі один од одного.

— От вам і Курнатівка, — промовив фурман, все ще не виймаючи люльки з рота.

— А що то за вогні відко? На фабриці, чи що? — спитав я його, дивлячись на різних розмірів блискучі плями.

— Яка там фабрика! Це в панському будинку, — відповів він насмішкувато. — Там такий палац, що ви аж ахнете. У нашого пана кошари будуть кращі, — додав він тим самим тоном і поволі махнув батогом.

Коні пирснули від цієї несподіванки й пішли ледве помітним тупцем. З широкої тополевої алеї ми виїхали на широчезний двір, оточений з трьох боків одноповерховою присадкуватою будівлею. Ліворуч у кутку горіли два ліхтарі над розчиненими невеликими дверима. Невже це парадний ганок? Не встиг я подумати це, як коляска спинилась саме біля тих дверей, освітлених двома ліхтарями.

II.

Не без труднощів збудив я свого любого супутника, і ми вилізли з повозу. У дверях нас зустрів величезний пишний швейцар з булавою й найчистішою українською мовою запитав, як ми накажемо про себе сказати панові. Говорити, одначе, не треба було, бо сам пан вибіг до коридору і прийняв нас у свої широкі обійми. Після многократних поцілунків господар вивів нас з вузького коридору до великої, але низької й брудної кімнати, освітленої однією дзеркальною лампою, що мала форму сонця. У кімнаті дхнуло льохом. Ми віддали верхню одягу заспаному й теж величезному льокаєві й пішли за господарем. Увійшовши до довгої, вузької й теж низької, на шталт коридору, кімнати, виклеєної червоним під штоф шпалерами й освітленої чудовою лампою з паперовим різнокольоровим абажуром (окрім овального столу та червоної канапи, в цій бридкій кімнаті не було жадних меблів), ми, знову ж таки слідом за господарем, пройшли через якісь потайні, інакше сказати не можна, вузькі й низенькі двері, виклеєні такими самими шпалерами, що й стіни кімнати, до безконечного довгого, вузького коридору, освітленого двома круглими, як сонце, лампами. Не пройшли й половини коридору, як господар одчинив другі, так само потайні двері і впустив нас до великої чотирьохкутної кімнати, заставленої різноманітними, не домової, а мало чи не Гамбсової роботи канапками, та освітленої столовою лампою з якимсь бородатим зброєносцем, що держав на списі різнокольоровий паперовий абажур.

— А чому ж ваша мила Аґата до нас не завітала? — спитав господар мого родича, стискаючи йому руки.

— Вона щось не зовсім здорова, — відповів мій супутник, запинаючись.

— Шкода, дуже шкода! — промовив господар зворушливо й теж запинаючись. — Заграли б у преферанса. Шкода, дуже шкода!

— Прошу сідати, панове, — промовив він невимушено, вказуючи на різноманітні канапки і, лукаво посміхаючись, додав: »на якому хочете струменті«.

Тут він ляснув у долоні, і на цей султанський заклик з'явився хлопчик у червоній гусарській куртці.

— Чай та люльки! — промовив господар, і гусарик зник.

З цих самих дверей, що в них зник маленький гусарик, вилізла висока, сухорлява, лиса, з величезними вусами, досить брудна постать у військовому сурдуті без еполетів.

— Рекомендую, — сказав господар, вказуючи на постать, що предстала перед нами — однополчанин, однакашник, Іван Іванович, поручник Берггоф.

Незнайомий мовчки вклонився й простягнув нам свої довгі кощаві руки. Ми відповіли тим самим, і худорлява довга постать одійшла в куток і притулилась на одному із »струментів«. Мовчанку порушив мініатюрний гусарик. Він з'явився з довжелезними чубуками та довжелезним, як ті чубуки, льокаєм, що приніс на величезній срібній таці чай у шклянках та ром у зеленій, не дуже то мініатюрній карафі, що формою нагадувала ріпу. Господар без церемоній долив ромом нарочито неповну шклянку мого родича й передав карафу мені.

— Гелена моя, — промовив господар і спинився, — Гелена моя — сказав він далі, сідаючи з ногами на канапі — сьогодні теж не зовсім здорова.

— Що з нею? — спитав я спочутливо.

— Так, нічого... Я щодо цих річей справжній

філософ: хай собі що хочуть, те й говорять. Собаки побрешуть та й перестануть!

Я зовсім нічого не зрозумів з того, що сказав господар-філософ. Родич мій поважно хитав головою й посміхався. З цього я помітив, що й він зрозумів не більше за мене.

По трьох шклянках чаю »з додатком« знялася розмова про коні, про собак і нарешті про сусідів та сусідок. Серед останніх кілька разів назване було прізвище мадам Прехтель, і щоразу з якимсь додатком, наприклад, »каракатиця«, чи »кубична«.

Мабуть таки ця мадам Прехтель порядна жінка, бо інакше вони б з пошаною про неї говорили. Розмова ставала жвавіша, недоладніша та масніша й скінчилась на тому, що господар звелів подати стіл, карти та попрохати панну Дороту. Вмить все було виконано, а на завершення з'явилась і панна Дорота. Вона мовчки, манірно зробила »кніксен« і підійшла до столу. Не без здивування пізнав я в панні Дороті ту саму стару дученью, в якої я так без церемонії відняв свій чай на поштової станції. Грачі сіли по своїх місцях, і я зостався ні в сих, ні в тих.

В товаристві грачів, зайнятих своєю професією, найбільше жалюгідна та марна постать — це глядач. А кухня моя, не тим будь згадана, не знає в своєму житті нічого приємнішого та милішого, як мовчки дивитися на чужі двійки та трійки. Для неї це вище за всяку галерію образів, — все одно, що для безрогої свинарник, якщо ще не миліше. Та ба! вона не передбачала насолоди, що випала на мою долю, та по-дурному завязала щоку й зосталась дома. От гава! А я — дурень-неотеса! — щоб не відограти ролі автомата, улюбленої ролі моєї кралі-кузини, я покинув байдуже зборище картярів та й вийшов із кабінету, чи вітальні — чорт його знає, що воно таке, — в ті самі двері, з яких виповзла мовчазна панна До-

рота. Перейшовши вузький недовгий коридорчик, опинився в великій круглій кімнаті, розмальованій синіми та червоними пасмами, немов турецький намет. Круглий великий стіл посередині та червона турецька канапа біля стіни склали оздобу й меблі кімнати, та ще висіла лампа з чотирма ріжками, ясно освітлюючи цю химерну залю та цибатого льокая, що прибирав з столу чайні атрибути. Простак, не бачивши мене, притулив шийку зеленої, на ріпу схожої, карафи до своїх величезних губ, та ба! — даремне: господар та гості нічого в ній не залишили.

З цього нібито турецького намету було чотири виходи. Я вибрав протилежний тому, котрим увійшов до цього нібито намету. Нове і то зовсім нове явище! Довга галерія, освітлена кількома, теж до сонця подібними, лампами, була поділена з одного боку деревяними перегородками на невеличкі коміючини, понумеровані золотими римськими цифрами. Коміючин тих було десять, і кожна з них була прикрашена горбатою качапкою та гнубої роботи картиною огидливо-масного змісту. Тут був домашній гарем пана Курнатовського. — Який ще й лампами освітлений вертеп розпусти. Паскудно, аж огида бере — паскудно. Чи не були це оті всі можливі позкоші, що ними він оточив теперішню жінку свою та що про них мені оповідав мій протосердний полчч? Ще більше паскудство і ще більша огида! Побачимо, що далі буде. З огидливої галерії увійшов я до восьмикутної великої кімнати, розмальованої в кчтайському стилі й освітленої китайськими ліхтарями. З кімнати теж було чотири виходи, оздоблені написами червоними літерами. Над дверима, що з них я вийшов, було написано: «Насолода», над дверима навпроти — «Рух». праворуч — «Ртіха», а ліворуч — «Нагорода». Од «Утіхи» та «Нагородки» дхнуло стайнею та псарнею. Я вибрав фірму «Рух» і опинився в темному запашному саду.

III.

Не встиг я зробити й кілька кроків вузьенькою стежкою, я почув звуки катеринки, що вигравала якогось вальса. Звуки було чути з лівого боку і, здавалося, недалеко від мене. Я зробив ще кілька кроків уперед і спинився. Ліворуч тяглася довга й вузька тополева алея, а в кінці її світився червоний ліхтар. Я попрямував до червоного ліхтаря. Минувши алею, я спинився здивований: передо мною показався ясно освітлений павільйон, чи щось подібне до шопи, а в ньому верещала невгамонна катеринка й рухалися якісь білі постаті. Катеринка грала вальса, а постаті не крутилися, як цього треба було б сподіватися, а сувалися взад та вперед, гучно притоптуючи ногами. Чудна дисгармонія, подумав я, підходячи тихенько до павільйону. Обережно, як кицька, підкрався я до одного з вікон і побачив... Як би ви гадали, що я побачив? Юрбу гарненьких сільських дівчат у білих свитках, що завзято витанцьовували метелицю. А мій великодушний однорукий герой ще завягіше вигравав на катеринці вальса.

В юрбі прекрасних наївних танцюристок впала мені в око одна, що була краща й граціозніша за своїх подруг, з барвінковим вінком на голові. Це була сестра мого героя, мадам Гелена Курнатовська. Я прилип до вікна так щільно, що мало шибки не видавив своїм лисим портретом. Танцюристки так щиро, з цілого серця, робили своє діло, що я не мав чого непокоїтись за свою нескромність. Вони не те що мене, але й пожежі б не помітили за тих блаженних хвилин.

Це мене, одначе, зовсім не виправдує. Я все ж трохи скидався на баламута Актеона. Не було тільки бистрої Діяни, щоб оздобити мене вінцем, як то недовірливим чоловікам личить.

Учора пишна, прекрасна наречена багатого пана, сьогодні селянка, подруга своїх убогих по-

друг. Сьогодні вона прекрасніша та пишніша за вчорашню пишну наречену. І як вона щиро обіймає та цілує своїх подруг... Я завмирав із зворушення, озирючи цей простір непорочного й високошляхетного серця.

Отже, пан Курнатовський збрехав. Його Геленочка здорова й зовсім щаслива. Вона й не думала запрошувати до себе своїх чванливих та пустих сусідок. Вона, як вірна й кохана подруга своїх вірних та коханих подруг, простосердно й весело гуляє з ними своє неподібне до звичайного весілля.

Невтомний віртуоз утомився нарешті крутити катеринку, випустив із своєї єдиної руки блискучий вертлик й поволі сів на стільця. Танок скінчився. Першою з танцюристок підійшла до нього його сестра, вклонилась йому мало не до землі, заплакала, заридала, конвульсійно обхопила його широкі плечі своїми білими руками й притулилась до його суворого лиця своїм ніжним прекрасним личком. Суворий оборонець Севастополя не вдержав. Мов перли ясні, заблищали великі сльози на його смуглявих щоках і покотились на розплетені чорні коси найщасливішої сестри.

Коли це не повне щастя, то повного щастя й немає серед людей. Я притулився щільніше до шибки, а вона, зрадниця, відскочила від свого брата, що хлипав, і сховалася в юрбі подруг, що так само хлипали. Подруги одна за одною повагом підходили до свого послужливого музики, вклонялися до пояса і дякували за труд. А тимчасом з'явилась і вона, зашаріла, з величезною тацею в руках, повною всяких ласощів, і, припрошуючи, частувала своїх воїстину дорогих гостей.

Невтомний віртуоз, прийнявши належну дяку за свою працьовитість та мистецтво, спокійно встав із стільця, помацав катеринку з другого боку й почав крутити. Катеринка, замість вальса, запищала полонез Огінського, а танцюристки, завя-

завши нашвидку до хусточок ласощі, що їх іще не зїли, стали одна проти одної, як раніше, і так само знову втнули влад, метелиці.

Після довгого танцю віддано знов пошану працювитуму музиці й знову частовано невтомних танцюристок. Скінчивши частування, господиня поставила важку тацю на катеринку, сказала щось пошепки братові і, звернувшись до подруг, промовила вголос:

— Нумо, сестри, вечерять.

— Нумо, — озвалися подруги в один голос.

Я визнав за добре покинути свій обсерваційний пункт та забратися »во свояси з миром, дився бившому«. Та й що цікавого в людях, коли вони жують, а особливо в дівчатах? М'ясоїдні та травояїдні тварини, та й годі. Навіть з зоологічного погляду не цікаве.

Як спритний злодій, невидимкою пірнув я до якихось колючих кущів, добрався до червоного ліхтаря й виповз на знайому тополеву алею.

Не встиг я почути себе вільним од небезпеки, що хтось мене побачить, як передо мною зявилися двоє дядьків з великими кошиками на головах. Ця несподівана зустріч так мене приголомшила, що я цілком розгубився, спинився серед алеї й не знав, що мені робити. Дядьки проходили повз мене, і один із них, позабувши про те, що він щось несе на голові, хотів уклонитись. Кошик стратив рівновагу, і дзвінки тарілки з грюком повалились на землю, знищивши мене остаточно. На зрадницьке грюкотіння вибігла з павільйону сама господиня, а за нею кілька дівчат, я ж ступив три кроки їй назустріч — дурнішого я нічого не міг зробити — і зупинився. А ввічливий причинець усього цього гарמידеру, на запитання господині, що трапилось, підбираючи розбиті тарілки та обережно складаючи їх до коша, промовив ледве чутно: »панич« (так звали вони Курнатовського). Господиня глянула кругом і, побачивши мене, ки-

нулась до мене, обхопила руками мою злочинну голову й почала цілувати, радісно промовляючи: »Серце моє! Дружино моя!« — і я відчув її теплу сльозу в себе на обличчі. — Ти приходив подивитись на моє весілля, на мої радощі?»

Тут я догадався, в чому справа. Вона прийняла мене за свого чоловіка.

З жалем, щоправда, я відхилив її лице від мого обличчя, і ми глянули одне на одного.

— Боже мій, що я наробила! — скрикнула вона, закривши лице руками.

За хвилину вона відкрила своє обличчя і, звертаючись до мене, промовила:

— Простіть мені, я прийняла вас за свого чоловіка. Я гадала, що то він прийшов подивитись на моє сільське весілля.

— А чи ви простите мені мою нескромність? — сказав я й зараз розказав їй про свою пригоду.

— Так ви гість наших милих сусідів? — промовила вона повагом і, взявши мене за руки, додала: »То будьте ж і моїм дорогим гостем. Зайдіть хоч на хвилиночку, хоч тільки погляньте на моє весілля та на мого єдиного друга, — на мого любого брата!«

Не встигла вона скінчити цієї фрази, як брат її вже стояв перед нами й незграбно кланявся. Як давньому знайомому, я простягнув йому руку, господиня взяла мене за другу, і ми пішли до павільйону. Біля самого входу в мене зродилась оригінальна думка. Я спинився й просив сестру й брата оставити мене за дверима й вислати до мене дядька — причинця гармидеру. Дядько зараз вийшов. Я не без труднощів намовив його вдягти мій фрак, а сам вбрався в його святочну білу свитку. Так преобразившись і взявшись за руки, ввійшли ми до павільйону. Брат та сестра, після хвилевого непорозуміння, з захватом обійняли мене та, взявши під руки мене й мого товариша, підвели до дівчат, що збилися тісною купою на другому кінці

залі. Дівчата спершу мовчали, але, глянувши на свого Гарасима у фраку й у широченних шароварах, пирснули й дзвінко зареготалися, як можуть реготатись тільки молоді дівчата.

— Майстер! Майстер! Гарасим майстер! — говорили вони, регочучись. А Гарасим, майстер тарілки бити, не на жарт розсердився й почав був скидати з себе сміхотворний фрак, та цього йому дівчата не дали зробити. А як угамувались та придивились до мене, то в один голос назвали мене справжнім гречкосієм, з чого я був сердечно задоволений. Вони, простосердні, не знали, що сказали мені найкращий комплімент, як акторові. Після цього щирого компліменту я так перейнявся своєю ролюю, що, не кажучи вже про гостей, але й сама господиня та її брат, покинувши свою вимушену російську мову, заговорили зо мною по-своєму, себто по-українському.

Оскільки я був веселий, почував себе вільно й щасливо, остільки бідолашний Гарасим-майстер був похмурий, нещасливий і неначе звязаний. Насмішниці не давали йому спокою й довели його, сердешного, до того, що він скинув з себе фрака і коли б господиня не вдержала його могутніх рук, то не довелося б мені вже більш красуватись на весіллях та на христинах у моєму довговічному, незносимому фраку. Він роздер би його та й викинув би, як ганчірку, що не придатна навіть на онучі. Між нами кажучи, мій Трохим з того був би дуже задоволений, а мені довелося б грати ролю «гречкосія», аж поки ми не повернулися б до родичів. Скінчилося, одначе, на тому, що господиня таки настояла на тому, щоб майстер Гарасим знову натягнув на себе фрак, і він так розвеселився та розійшовся, що коли після вечері винесли стіл з павільйону, а катеринка знову загуділа якогось вальса, майстер Гарасим, узявшись у боки, так утнув козачка, що тільки вікна задзвеніли.

Господиня, гості й навіть мовчазний оборонець Севастополя так і зайшлися щирим сміхом.

Та, правду кажучи, було з чого сміятись. Коли б мертвий устав з домовини та глянув на земляка мого, одягненого так, як був одягнений тепер Гарасим, що до того ще витанцьовував козачка, то, запевняю вас, що коли б не зареготався, то принаймні б усміхнувся. Таке кумедне перелицювання й самому Овідієві на думку не спадало.

Господиня й гості вже потомилися сміятись й тільки всміхалися, поглядаючи оком одна на одну, а невтомний майстер Гарасим, здавалось, саме почав набиратися смаку до своїх надзвичайно виразистих вихилясів. Веселі насмішниці зрештою й посміхатись перестали. Тільки деякі з них без краю здивовані вигукали: «Оце то так!» — «Справжній пан у куцому жупані!» — додавали інші, а Гарасим, нічого не бачучи й не чуючи, провадив далі розпочате з успіхом діло.

— Та цур тобі, Гарасиме! — сказали дівчата в один голос.

— Який ти там у біса пан! Ти наш справжній майстер Гарасим! — додала одна з них.

Танцюриста, почувши, що з нього знято ганебну назву пана, спинився, висмикнув з-під рукава фрака широкий рукав своєї білої сорочки, втер нею мокре лице своє та, з господині почавши, перецілував усіх насмішниць, промовляючи: «от вам і пан! от вам і пан!» Потім скинув з себе фрака та, подаючи його мені, вклонився й сказав: «спасибі за позичку».

— І вам спасибі, пане майстре Гарасиме! — відповів я, передаючи йому його свитку.

Він одяг свою свитку, вклонився господині й вийшов з павільйону. Тоді я звернувся до одної з дівчат і спитався:

— Який з Гарасима майстер?

— Усякий, — відповіла вона; — що схоче, те й зробить.

Небагато ж дізнався я про справжню Гарасимову професію.

Гості, відчувши, що ліпшого закінчення їм не вигадати, подякували дзвінкими поцілунками своїй щасливій подрузі за ласку й вийшли слідом за Гарасимом.

Господиня звеліла другому дядькові, Гарасимовому товаришеві, погасити світло й лягати спати, де йому сподобається; потім, узявши мене й брата за руки, повела нас у сад. У саду сказала вона братові:

— Піди, Осипе, прибери кімнату для нашого дорогого гостя в новому домі та пристав до неї старого Прохора для послуг.

— А ви, мій дорогий гостю, — додала вона, по-дружньому стискаючи мені руку, проведіть мене до покоїв.

Розставшись з моїм героєм, ми поволі й мовчки пішли алеєю.

IV.

Ідучи мовчки відомою вже тополевою алеєю, ми кілька разів спинялись і слухали, як жваві подруги моєї прекрасної, сумної сопутниці виспівували весільних пісень, одходячи від павільйону. Востаннє ми зупинилися біля самих дверей, що вели до покоїв під фірмою: »Рух«, і довго слухали голосів, що поволі зникали. Нарешті, вони стихли, а сопутниця моя все ще стояла мовчки, начебто прислухалась до рідних, серцю любих звуків.

— По хатах розійшлися мої подруги, — ледве чутно промовила вона й заридала, як мала дитина.

Найменшим рухом я не смів перервати її глибокого й тихого стогнання. Вона щиро й сердечно прощалась із своїми подругами, з своєю вбогою дівочою волею. Вона тільки тепер починала розуміти свою тісну неволю, тепер тільки вона відчула

над собою волю нелюбого й зовсім їй чужого чоловіка. Безталанна, що жде тебе далі? Що зустрінеш ти на путі, що ти її вибрала?

— Чи ж я не зовсім щаслива? — сказала вона, втираючи сльози й конвульсійно стискаючи мені руку.

Я недовірливо поглянув на неї, а вона говорила далі:

— Ви не вірите? Скажіть же, друже мій добрий, чи мала хоч одна на цілому світі сестра такого брата, як я маю? Та як я винна перед ним, — додала вона ледве чутно. — Мені слід би було в черниці йти та молитись за нього Богу, а я що зробила?

І вона знову заплакала.

Минуты счастья минули, настали годы испытаній! —

каже якийсь поет, а я, дивлячись на мою героїню, сказав собі: »якщо зостанешся назавжди такою чистою та непорочною, як тепер, то хвилина твоєї світлої радості тягтиметься до домовини«. Вона наче підслухала мою думку, бо перестала зразу плакати, перехристилась, лагідно глянула на мене, всміхнулась, і ми мовчки ввійшли до китайської кімнати.

— Бачите, яке в нас сьогодні святочне освітлення в хаті, — сказала вона, здіймаючи з голови своєї барвінковий вінок. — Він, чоловік мій, дожидав гостей, а гості, крім вас, і не приїхали. Значить, я наполовину вгадала. Та й хто тепер поїде до нього? Ніхто, крім Прехтелів, а він їх цурається.

— Скажіть мені, Бога ради, що це за люди оті Прехтелі? — перебив я її.

— Наші близькі сусіди, добрі люди. Він — дуже добрий лікар, а вона найкраща жінка в усій околиці.

Отже, я не помилився, зробивши [такий самий] висновок із слів моєї любої кузини та її благородного друга.

Мовчки й хутко минули ми галерію з десятима незагадковими комірчинами й опинились у круглій, прикрашеній, мов той намет, кімнаті, перед лицем самої панни Дороти.

Панна Дорота стояла біля круглого столу, застеленого білою чистою скатертиною, закачавши рукава й підв'язавшись серветкою замість фартуха. Вона глибокодумно приправляла до вечері крес-салату з запашним огірошником.

— Моя люба панно Дорото! вітай мого дорогого гостя, поки я переберуся, — сказала польському моя супутниця й сама вмить зникла.

Панна Дорота поволі підвела голову, невідразно поглянула на мене й ледве помітно кивнула головою. Я зробив те саме. Вона прошепотіла: »прошу сідати«. Я сів, почувуючи, що моє становище зовсім незavidне, якщо не зовсім дурне. У критичних обставинах, у таких, наприклад, як тепер, я по-дурному недотепний, та й панна Дорота, здається, не меткіша за мене. Довго мовчки сидів я та дивився на стару дивачку і, нарешті, подумав:

— Так оце твоя мати, наставниця й гувернантка? Гарна, нема що казати! Від кого ж ти, моя люба героїне, навчилася російської та польської мови? А головне — від кого ти перейняла й так глибоко засвоїла отой ніжний такт, оті любі сердечні манєри? Від Бога, від природи! Так, але й людської помочі теж тут треба!

Такі й подібні питання та думки крутились мені в голові, аж поки тихо, мов ласкава киця, не ввійшла до кімнати моя прекрасна супутниця, убрана добірно й просто. Поки я дивувався її переміні, вона, приклавши пальчик на уста, навшпильках зайшла ззаду до панни Дороти й раптом затулила їй спущені очі своїми маленькими, як у дитини, рученятами. Поки панна Дорота витирала об сервету свої мокрі руки, пустунка відняла свої руки й прудко, знову ж як киця, відскочила до мене і, падаючи на канапу, дзвінко засміялася.

— Swawolisz, Heleno, — бурмотіла незадоволена панна Дорота, поправляючи свій зомятий чепець.

— Не буду, не буду, моя добра, моя люба матусю! — сказала Гелена і, підійшовши до старої буркотухи, ніжно поцілувала її в лоб. Стара всмінулась і, віддавши пустунці поцілунок, пошепки про щось її спитала. Та відповіла їй тим самим тоном. Мабуть, мова була про мене. Поки це все діялось, я дивувався перетворенню пустунки. Ні сліду колишньої селянки. З волоска до нігтя — панночка, та ще й яка панночка! найелегантніша. В якій школі, в якому інституті вона навчилася так до лица, так чепурно-просто вдягатися? Дивна річ — почуття краси. На ній була темно-сіра шовкова сукня з такими широкими, прегарними зборами, в яких пишаться тільки самі Рафаелеві музи. У темній пишній косі посеред кількох зелених листків, мов яхонт, сяяв яскравий синій цвіточок барвінку. Вузький комірець та такі самі вузькі рукавички довершували її добірне вбрання. Кому б на думку спало, дивлячись на цю четверту грацію, спитатись у неї, чи знає вона по-російському читати. А от мені спало на думку таке — скажу таки — поважне питання.

— Про що це ви так тяжко задумались, мій дорогий гостю? — промовила вона, підходячи до мене.

— Про те... про те, — говорив я, дивлячись в її прекрасні розумні очі, і ледве не проговорився.

— Про що ж, скажіть? — спитала вона улежливо.

— Завтра скажу, а сьогодні не можу. Або ось що, — додав я нерішучо — вдягніть знову барвінковий вінок, то скажу.

— Скажете?

Не встиг я вимовити «так», а вона вже випурхнула в галерію з огидними комірчинами та,

поки я підводився з мякої канали, впурхнула знову до круглої кімнати з барвінковим вінком на голові.

— Муза Терпсіхора! — скрикнув я здивований.

— Де музика? — спитала вона наївно.

— Ви — муза гармонії! Ви найнадхненніша, найвища музика! — відповів я в захваті.

Я захоплювався її ніяковістю, її чудово гарною молодого голівкою в барвінковому вінку з яскравими синіми квітками. Інший баламут тут таки впав би навколішки, як перед богинею, визнав би їй своє кохання. Я зробив інакше. Намилувавшись досхочу моєю музою, я посадив її на канапу та, помилувавшись ще трохи, сказав:

— Ви дуже добре говорите по-російському й по-польському, а чи читаєте ж ви хоч одною якоюсь мовою?

— Читаю, — відповіла вона без жадного замішання — навіть писати починаю. Польської мене вчить панна Дорота, а російської старий Прохір, той самий, що вам прислуговувати буде.

— Простіть же мені моє нечемне, але приятельське питання, мадам Гелено, — додав я шанобливо.

— Як хочете, так і звіть, тільки полюбіть мене й мого єдиного брата, — сказала вона, всміхаючись крізь сльози. — А за питання ваше я вам сердечно вдячна...

Вона хотіла ще щось сказати, аж увійшов у хату довжезний льокай та, підійшовши до мовчазної слухачки нашої розмови, спитав:

— Чи не час уже стіл застилати?

Панна Дорота відповіла стиха, кивнувши головою, і, звертаючись до нас, промовила по-російському:

— Чи не воліли б ви перейти до кабінету?

— Чи не воліли б ви самі перейти до кабінету? — сказала їй Гелена. — Порядку я буду пильнувати, — я тепер господиня.

— То й добре, — сказав я по-дружньому й пішов за неперечливою панною Доротою до кабінету.

Мовчки, мов бридкі привиди в хмарах тютюнового диму, сиділи приятелі й різалися в штоса, чи, як то висловлюється мій неговіркий родич, недоплаток збирали.

Тому, що талія була саме в роздачі, а лилася вона з майстерних кощавих рук Івана Івановича Берггофа, то нашої присутності в кабінеті ніхто не помітив. Користаючись тим, що мене не помічають, я відійшов до темного кутка й так-сяк примостився на горбатій канапці. Панна Дорота теж скористувалась з того, що її не помічають, і, поморщившись, відійшла в бік од лицарів зеленого стола, що немилосердно курили, теж так-сяк притулилась на горбатій канапці й задумалась. Але де там! Вона, здається, просто дивилась безтямно на густий тютюновий дим і зовсім ні про що не думала. Дивлячись на її жалісну постать, я вперше спитався сам у себе, хто вона й що вона в пана Курнатовського? Далека родичка, шляхтянка безпритульна? Чи його нянька й так само шляхтянка безпритульна? Може й те, й друге вкупі, але тільки не статечна жінка. Статечна жінка — не на місці в домі людини, навіть у найближчого родича, що заводить собі гарем із власних кріпачок та, оженившись з одною з одалісок своїх, не має й на думці бути їй другом, її заступником. Він, як був, так і тепер — її пан, він — справжній султан, гусарин: другого дня після шлюбу понтує собі по-молодецькому й знати нічого не хоче. Він зробив своє діло та й на бік. Вона, простодушна, з захопленням зустрічає його в саду, думає, що він добрий, що йде він поділити з нею її непорочну радість, хоч через вікно глянути на її щастя, на її заповідне свято! А він... Тварюка! Найогидливіша тварюка! А що таке панна Дорота? Також брудна тварина! Статечна жінка скоріше простягне руку Христа

ради за гнилим недогризком хліба, ніж стане приправляти салату для розкішного стола ласогубазводителя.

Чи не надто вже я напався на панну Дороту? Вона, коли не любить, то принаймні не ставиться призириливо до колишньої невольниці, а це вже річ немала. Зопсута жінка цього не зробить. Кузина моя? Але це вже справа інша. Хто ж зрештою вона, ця мовчазна панна Дорота? Герогліф покищо, таємничий герогліф, що над ним би й сам Шамполіон задумався. Але час викриє тайну. Час та старанні досліди викрили ганебні вчинки дужих світу сього, давно вже позабутих великодушними нащадками. Сподіваюсь, що час і мені пояснить оту, покищо загадкову, нещасливу панну Дороту.

А поки ввійде льокай та оповістить про «уготовану трапезу», намалюю вам, ласкаві слухачі, картину найзавзятішого штосу, банальних огидливих сцен та блідих дерев'яних облич. Та й що нового, оригінального в цій неморальній, гидкій картині? Зміст її той самий і в Сан-Франціско, і в кабінеті Курнатовського, і на першому-ліпшому ярмарку. Декорація тільки не та сама. У Сан-Франціско, наприклад, власник картярського вертелу наймає жінку, себто подобу жінки, щоб вона, мов та пекельна цариця Прозерпіна, сиділа на троні, поки змагаються шахраї.

Але немає лиха без добра. Добре, що моя люба кузина нічого не читає, а то прочитала б вона «Записки о Калифорнії» Ротчева й примусила б свого тюття обдерти селян та й їхати просто до Сан-Франціско для того тільки, щоб самій покрасуватися в цікавій ролі Прозерпіни; хіба шепнути їй колись про цю повчальну ролю? Та вона мене зацілує за цю новину, забуде всі образи, що я їх їй заподіяв, забуде навіть, що я перший приніс їй звістку про знищення її ідола — еполетів, забуде все, та все таки не матиме певности, що є таке нечуване блаженство на землі.

Автім, не про неї мова, — вона несподівано під перо підвернулася. А мова про те, де в нас у Росії та велика академія, що виховує отаких бездушних автоматів, штос- та банкмейстрів, як, наприклад, Іван Іванович Берггоф? Ніде більше, гадаю, як у кавалерії. Хоч інший піхотинець при нагоді теж не дасть собі в кашу наплювати, та все таки воно далеко не те, що кавалерист, далеко не те. Не дурно ж моя любя кузина з такою побожністю ставиться до кавалеристів, особливо ж до гусарів.

Нарешті, цибатий льокай з'явився й сміливим басом оповістив про «уготовану трапезу». Картярі не ворухнулись, вони наче нічого й не чули, а ми з панною Доротою мовчки ввійшли до круглої залі, що була й за їдальню.

V.

Посеред залі стояв круглий, пишно заставлений стіл, а серед столу підіймалася вгору встроплена до срібної вази античної форми соснова гілка, убрана цукерками й пучками овсяного колосся та повита гірляндою з барвінкового цвіту. Це була не німецька ялинка, а гільце, неодмінна прикраса весільного столу в українців.

Мовчазна панна Дорота глянула на милу вигадку своєї Гелени, всміхнулася й пройшла до канапи. Я теж мовчки спинився перед наївною оздобою, піднесеною на найвищий щабель краси. Сам Бог тебе навчає, моя прекрасна Гелено. Самої прекрасної Гелени не було в залі, коли я так роздумував, милуючись її милим твором. Щоб хоч із кимбудь поділитись своїм тихим захопленням, я звернувся до панни Дороти, що мовчки всміхалась, і сказав їй по-польському якийсь комплімент, відповідний добі, коли ще вона була молодю, — про виховання її любої Гелени. Замість усмішки вона скривилась, і на тому й скінчилась її чемність.

Один по одному ввійшли до залі картярі. Нічого не помічаючи, мовчки, аби де сіли вони за стіл, не поруч і не один проти одного, а так, як довелось.

— Подавай! — сказав господар до цибатого льокая.

Льокай вийшов в одні двері, а з других дверей тихою пливкою ходою, мов промениста Аврора, вийшла господиня в білій шовковій сукні такого самого крою, що й попередня. Я завмер із захвату й ледве зміг підвестись з канапи, щоб благоговійно привітати явлене світило. Грачі не помітили її урочистої появи, — вони понуро дивились у свої срібні тарілки. Вона, мов перелякана біла горличка, на мить спинилася, боязко глянула на гостей, тихенько, ледве чутно підійшла до чоловіка, поцілувала його почервонілий лоб і мовчки сіла біля нього, подавши мені знак, щоб я сів поруч із нею. Я послухався. Панна Дорота сіла з другого боку біля свого фаворита. Тиша панувала в нашій різноманітній компанії. Нарешті, господар порушив її понуре панування й промовив, звертаючись до жінки.

— Я гадав, ти сьогодні не зовсім здорова.

— Здоровісінька, — відповіла вона, з примушеною усмішкою — і зовсім щаслива, — додала вона, дивлячись йому в вічі.

— А я не дуже щасливий, — буркнув він.

— Що трапилось? — спитала вона.

— Нічого, друже мій, проциндрився трохи, — відповів він ніяково.

Вона не зрозуміла, про що йде мова, і, хвилину помовчавши, сказала:

— А в мене сьогодні були гості, мої подруги, і як же ми танцювали! Як було весело! Особливо, як прийшов до нас наш дорогий гість, — і всміхаючись, вона глянула на мене.

— Хто ж він такий, наш дорогий гість? — спи-

тав він у неї, напихаючи свого широкого рота запашним пате-фруа.

— Мій сусіда, — промовила вона, вказуючи на мене.

— Гадаю, що вам було дуже приємно в такій милій компанії? — сказав господар іронічно.

— Більш, ніж приємно, — весело! — відповів я.

— Правда, ви — маляр, то вам це до смаку, — промовив він, обгризаючи кістку.

Я не вважав за потрібне потвержувати його справедливої завваги, і тиша знову запанувала.

Вродлива господиня розгубилась і не знаходила слів для своїх похмурих гостей. Мов голодні собаки, вони мовчки гризли кістки й запивали якимсь вином. Гості поспішались і давились кістками: їм було ніколи. Здивована й ображена господиня, мов та лагідна овечка, боязко поглядала на своїх вовків-гостей і не знала, чим пояснити цю понуру похапливість. Після печені грачі випили по шклянці шампанського, налили по другій, глянули одне на одного, встали з-за столу, мовчки вклонились господині і з шклянками в руках вийшли до кабінету вкупі з господарем.

— А солодке? А яблука? — промовила зніяковіла господиня.

— Пришли нам до кабінету, — сказав ротмістр, вертаючись, і, вискаливши свої білі великі зуби, додав, простягаючи до жінки руку:

— Дай мені на щастя свою руку.

Вона мовчки подала йому руку й скоикнула від нелицемірного стискання, а він, наче б нічого й не сталося, повернувся й вийшов із залі.

Неначе надгробна статуя з білого мармuru, схилила свою вродливу голову на високі груди й нерухома, ображена, мовчки сиділа моя прекрасна Гелена. Я дивився на неї, прекрасну, зневажену, і, завмираючи серцем, чогось ждав. Вона тяжко зідхнула, сумно всміхнулася, глянула мені

в очі й ледве чутно прошепотіла: «весілля!», і мов перли, великі сльози блиснули й полилися з-під її довгих спущених вій.

Панна Дорота дивилась на неї й мовчала. Я теж не міг вимовити й слова, а вона плакала, тихо та гірко плакала. Я навіть дихати не смів, щоб не порушити тиші, що серед неї на вітвар родинного щастя складалася велика таємнича жертва. Вона, проста, вбога селянка, вона, палка, непорочна, повна любови й так грубо ображена, вона глибоко й уперше за своє життя відчула цю отруйливу, гірку образу й заплакала не як звичайна жінка, а як жінка висока, що глибоко усвідомлює собі власну і взагалі жіночу гідність. Горе тобі, ледве розквітлая ліліє Едему! Тебе зірвала буря життя й кинула під ноги людині грубій, холодному розпусникові. Тепер тільки ти зазнала справжнього горя і, мов над дорогим покійником, заплакала над своїм померлим щастям.

— От вам і весілля! — сказала вона, усміхаючись та втираючи сльози. — Я думала, що не плакатиму сьогодні, та й заплакала... А ви, моя люба панно Дорото, — додала вона тремтячим голосом, — чом же ви не плачете? Ви ж мені за матір, ви ж мене до шлюбу виряжали, — і вона знову заридала.

Панна Дорота подивилась на неї пильно й почала чистити яблуко. Я розумів справжню причину її сліз і, як міг, витовкував їй, що то значить бути картярем. Вона зрозуміла мене й щиро заспокоїлась, а незабаром так розвеселилася, що налила шампанського до келехів собі, мені й панні Дороті.

— За здоров'я вашого брата! — сказав я, підіймаючи келех.

Вона довго, щиро, ніжно дивилась мені в очі, мовчки подала мені руку; ми торкнулися келехами й разом випили вино.

— Helepo, swawolisz! — пробурмотіла

панна Дорота. А Гелена замість відповіді тихо за-співала:

Упилася я,
Не за ваші я,
В мене курка неслася,
Я за яйця впилася.

І, скінчивши куплет, схилилась до старої бур-котухи й міцно поцілувала її в насуплене чоло.

— Swawolisz, Heleno! — промовила знов панна Дорота, і ми встали з-за столу.

— Що ж нам тепер робити? — промовила господиня, примощуючись на канапі.

— Спати, — промовив я зовсім щиро.

— Я спати не хочу, я б тепер танцювала, до самого ранку танцювала, — говорила вона, сміючись і лукаво поглядаючи на панну Дороту.

— Ну, то й добре! — сказав я: ходімо знову до павільйону, я крутитиму катеринку, а ви танцюйте з панною Доротою.

— Ні, не так! ми панну Дороту примусимо грати, а з вами вдвох танцюватимем.

— Мамуню моя! — додала вона, ніжно цілюючи свою дуенью. Ходімо до павільйону!

— Swawolisz, Heleno! — буркнула апатична стара й заперечливо хитнула головою.

— А я вам не читатиму «Остапа й Уляну», як ви ляжете спати! Я їй щоночі читаю, — додала вона, звертаючись до мене, а вона одну годину не хоче покрутити для мене катеринки. Їйбогу, не буду читати! А завтра й квітів не поллю до схід сонця. Хай вянуть! Вам же гірше буде, доведеться інші садити, а я й тих не поллю. Ходімо ж, моя мамусенько, хоч на одну годиночку, — промовила нарешті Гелена й ніжно пригорнулась до панни Дороти.

— Swawolisz, Heleno! — промовила знову своїм дерев'яним голосом панна Дорота.

Гелена задумалась на хвилину, а потім промовила, звертаючись до своєї дуеньї:

— Ходімо краще спати. Я вас роздягну, моя мамочко, вкрию вас і читатиму вам, до самісінького ранку вам читатиму.

— Бажаю вам короткої ночі, — сказав я, вклоняючись.

— Заждіть, я вас проведу до швейцара, а то ви заблудите в нашому Вавилоні, і передам вас на руки старому Прохорові, — сказала вона, встаючи та причепурюючись.

Я не відмовлявся від цієї милої послуги й слідом за господинею вийшов в одну з чотирьох дверей. Пройшовши через вузький коридор та через відому вже читачеві червону кімнату, ми вийшли знову до коридору й опинились біля виходу на двір. Вона постукала в двері, і замість величезного швейцара з'явивсь маленький, худенький діток з ліхтарем у руці.

— От вам і Прохір, — промовила вона до мене і, звертаючись до старого, додала: »а ти, Прохоре, будь ласкав, як очей своїх, стережи цього пана«.

— Прощайте, — промовила вона, подаючи мені руку.

Ледве встиг я вимовити »прощайте«, як вона вже зникла в глибині коридору, і тільки шелест її шовкової сукні долітав до мене.

Я стояв нерухомо й слухав того гармонійного шелесту. Прохір, здавалося, теж був під впливом цієї безгласної гармонії. Так минуло кілька хвилин. Прохір перший схаменувся й випустив мене на двір.

Я пішов слідом за Прохором, чи, вірніше, за ліхтарем, і, трохи пройшовши, ми опинились на сходах, вийшли на другий поверх і ввійшли до чистої невеличкої горниці, а далі до більшої, освітленої восковою свічкою. Я подякував і відпустив Прохора, потім роздягся, згасив свічку й пірнув у чисту свіжу постіль.

VI.

Проти звичаю я заснув хутко. Спав міцно, але не довго. Ледве почало пробиватись крізь білі прозорі завіси бліде світло, як я прокинувся. Повернувшись до стіни, я спробував був заснути знову, та даремно й пробував. Події минулої ночі всі разом закрутились у моїй уяві й не давали мені спокою. Не пригадаю, котрою ногою я встав з постелі й підійшов до вікна, щоб глянути на фасад цього бридкого лабіринту, де я зустрів таку прекрасну чарівницю.

Підійняв догори завісу, і перше, що мені впало в око, — це старий Прохір. Він ішов через двір з умивальним посудом у руках і з рушником через плече. Ніщо не могло бути мені більше вчас. Значить, Прохір мастак щодо льокайської професії, а з вигляду він зовсім не подібний до члена цього численного, ледачого й розпусного стану. Він більш скидався на скотаря, двірника чи городника, а зовсім не на льокаю. І що їй спало на думку приставити до мене такого нецехового слугу? Чи не сказав їй хто, що я терпіти не можу цехових майстрів льокайської справи? Симпатія, ніщо інше! А тимчасом до передньої хати тихо ввійшов мій »личарда«... За хвилину він ледве чутно кахикнув та, одчинивши тихенько двері, показав мені своє лагідне, сухорляве обличчя.

— Добридень вам! — промовив він хрипким дишкантом і додав, розчиняючи двері: — чом же ви не спите?

— Не спиться, Прохоре! — відповів я йому його ж таки мовою.

— Не спиться? — промовив він ледве чутно. — Диво, і в карти не граєте, а не спите. То будемо вмиватись, коли так, — сказав він, становлячи умивальницю на стільці.

— А хіба пани все ще грають у карти? — спитався я в нього.

— Грають, — одповів він лаконічно.

— Молодці, — подумав я теж лаконічно і, милуючись лагідним, сумно усміхненим Прохоровим обличчям, спитав його, чи не був він коли городником або пастухом чужої череди.

— І городником, і пастухом був, — відповів він, допитливо дивлячись на мене.

— А ще чим був? — питав я в його.

— І паламарем, і бурлакою, і кобзаря сліпого водив колись, іще малим. От і в льокаях Бог велів побувать.

Останні слова вимовив він ледве чутно.

Вмившись, я нашвидку, без Прохорової допомоги, вдягся, взяв шапку, палицю й вийшов до сіней.

— Ви мабуть такий самий пан, як я ваш льокай, — промовив Прохор, оглядаючи мене. — Я ще й чобіт не почистив, а ви вже й одяглися.

— Завтра почистиш, Прохоре, — сказав я та й пішов за двері.

— Не заблудіть у наших вертепах, — промовив здогадливий Прохір, причиняючи двері.

Вийшов я на середину широкого двору, вкритого зеленим м'орогом, і подивився навколо себе. І вві сні не бачив я будинку оригінальнішого своєю будовою, як той, що його бачив тепер на яві: ні ладу, ні поладу, ні найменшої симетрії. На весь будинок двох нема однакових завбільшки. В цілій будівлі якась навмисна бридка різноманітність. Вікна, двері, дах, комин — усе сварилось одне з одним, як п'яні баби на базарі. З-поза якоїсь повітки з круглим вікном та з шестикутними дверима виглядали три старі берести, наче троє селян підійшло помилуватись на своє п'яне невгамонне подружжя. Усе, що я бачив навколо себе, справді скидалось на базар у час найвищої гарячки. З якою думкою, з якою метою накопичено оцю безглузду бридоту?

Треба ввійти в якнайближчі зносини з Про-

хором: він повинен знати, хоч із переказів, цього божевільного будівничого. А цікаво було б пізнати такого химерника. Мені здається — тут є щось спільне між панною Доротою й цим будинком. А чи нема ще в народі легенди чи пісні про цей Вавилон? Коли є, то Прохор її напевне знає. Га-разд, — будь що будь, а я дійду пуття в оцій безглуздій справі.

А тимчасом я вийшов із двору на широку тополеву алею, що вчора ми нею вїздили до цього лабіринту. Перейшовши алею, вийшов я на пригорок. Подивився: навколо ліс непрохідний, з лісу де-не-де рядами в різних напрямках витикались верхівя тополь і в напрямку дому вився ясноблакитний димок. Чи не колишнє це розбишацьке пристановище? — запитав я сам себе й повернувся назад, дивуючись тому, що бачив.

Мені кортіло якось пробратись до саду. Але не знаючи, як це зробити, я розсудливо відклав цю справу до нагоди. Нагоди не довелося довго ждати. З алеї, що нею я був вийшов, а тепер вертався до будинку, мені показалася праворуч вузенька, чи то — як кажуть мої земляки — »вовча стежка«. Я використав вовчу стежку й увійшов до темного липового лісу. Пройшовши з сотню кроків, побачив я в лісі овочевий сад без жадної огорожі. Я перейшов через той сад і, мов зачарований лицар, зупинився перед трьома стежками, що розходилися на три сторони. Поміркував трохи й вибрав крайню з лівої руки, що вела, як мені здавалось, до будинку. Стежка, що я вибрав, крутилась серед старої ліщини, поміж якою стирчали теж старі, товсті, гіллясті липи та такі самі суховерхі граби й клени. Усе це було освітлене теплим ранішнім сонцем і, як то пишуть, само просилось під пензель маляра. Але мені було в той час не до малювання, мене цікавило питання, куди заведе мене вовча стежка. Щоб вирішити це питання, я подвоїв ходу і, як тільки подвоїв, наткнувся на товстий

білий корінь, що лежав упоперек стежки. Я спинився, підвів голову. Дивлюся й бачу: старий, сухий, величезний клен розгорнув свої голі віті, наче сивий патріярх, що зняв старечі руки над головами чад своїх і молить Всюдисущого про благословенство.

Хоч як мене цікавило, куди веде таємнича стежка, але перед дряглим праотцем ліщини я спинився й мало-мало не скинув шапки. Так іноді трапиться зустрінути на вулиці благоліпного старого, і рука мимоволі сама тягнеться до шапки. Це прекрасне почуття, на мою думку, людині вроджене, а не засвоєне через виховання. Так воно чи інакше, але я, мов перед живою істотою, благоговійно спинився перед засохлим величним кленом. Соняшне проміння, пробившись крізь густе віття ліщини, впало на його старезні голі стопи, себто на коріння, і так ефективно, так яскраво та гарно освітило їх, що я відійшов назад, скільки міг, сів у холодку під ліщиною і, як справжній маляр, милувався ясною, прекрасною плямою на темному, сіро-зеленому тлі.

Чи довго я тишився цією картиною, не памятаю. Памятаю тільки, як велика крапля роси впала з листя ліщини мені на лице і збудила мене.

Прокинувшись, я зміркував, що не маю що тут робити, бо ясна пляма щезла. Зостався тільки сухий клен та його звичайнісіньке коріння. Я ліниво підвівся, обтрусив з себе сухе листя та, мов нічого не сталося, пішов далі вовчою стежкою. Стежка вивела мене до якоїсь повітки без вікон і без дверей, що притикала до головного корпусу будинку з різнокаліберними вікнами. У повітці містилася, мабуть, яканебудь фірма «Втіха» або «Насолода», себто стайня або псарня. Стежка доходила до згаданої повітки й повертала вправо. Я пішов далі. Замість кущів ліщини тут були кущі бузини, агрусу та порічок. Мабуть, я добрався вже до справжнього панського саду. Добре, — думаю

собі, та й іду далі своєю загадковою дорогою. Незабаром увійшов я до тополевої алеї. Дивлюся, — в кінці алеї біліє якась будівля. Чи не вчорашній це павільйон? Таки він. Я піддав ходу й за хвилину опинився біля знайомого павільйону. Двері були розчинені. Вхожу й бачу мовчазну панну Дороту, що сиділа перед величезним блискучим срібним кавником.

— Доброго ранку! — сказав я, вклоняючись.

— Доброго полудня! — відповіла вона, кивнувши головою, і шанобливо всміхнулася.

Не встиг я без церемонії сісти проти панни Дороти, як вибігла, чи, краще сказати, впурхнула до павільйону, мов та рання пташка, моя прекрасна Гелена й повисла мені на шиї.

— Swawolisz, Heleno! — буркнула дуенья й почала наливати каву.

— Де ви пропадали? — швидко питала мене пустунка Гелена і, не давши мені часу на відповідь, говорила далі:

— А брат хотів уже був їхати за вами до Будищ. А сердешний Прохір аж плаче з горя. Я теж мало-мало не заплакала, — додала вона, всміхаючись.

— Ага! — промовила вона, ніби щось згадуючи. — Мені треба сказати вам під секретом приємну новину.

І нахилившись до мене, прошепотіла:

— Ви сподобались панні Дороті!

— »Радь старатися!« — промовив я, сміючись, а сам собі подумав: от утяв!

— Не смійтесь, — сказала вона поважно; — це дуже рідко буває. Їй навіть брат мій не до вподоби. Я не думаю, щоб їй хтось подобався, окрім мене та Прохора. А ви третій, от як! — додала вона, глянувши на мовчазну панну Дороту.

— А якщо так, — сказав я, жартуючи — то нема чого й часу гаяти, подамо рушники та й до шлюбу.

— Вона не піде заміж, — поважно промовила прекрасна Гелена. — Вона давно вже черниця, сестра кармелітка, і тільки задля мене зостається тут і не їде до свого кляштору.

— Гелено! кава холоне! — промовила голосно панна Дорота.

— Зараз, моя мамочко, — ніжно сказала моя прекрасна розмовниця й узяла філіжанку з кавою.

Помовчавши з хвилину, вона знову звернулась до мене й проговорила:

— Я чула, що ви вмієте малювати портрети. Змалюйте мені мою мамочку, мою любу панну Дороту.

— Swawolisz, Heleno! — буркнула панна Дорота й ледве помітно всміхнулась.

— Не сваволю, моя люба мамуню, не сваволю. Як ви поїдете до свого кляштору, я дивитимусь на ваш портрет і буду йому книжку читати, як вам тепер читаю. Змалюєте? — додала вона, хутко звертаючись до мене.

Я дав слово виконати її бажання.

— І брата змалюєте? — запитала вона наївно.

— І вас, і брата, і всіх змалюю.

— Яка ж я рада! яка рада! — промовила вона, плещучи в долоні.

— А фарби маєте? — запитала вона, помовчавши з хвилину.

— Є в Будищах, — відповів я.

— Та це ж усе одно, що й тут! — сказала вона й вибігла з павільйону.

За півгодини вона вернулася назад і сказала:

— Брат сам їде до Будищ і привезе вам усе, навіть вашого Трохима. Брат мій дуже його любить, а я його ще й не бачила, — додала вона. — Мабуть, хороша людина, коли вже брат полюбив.

— Рідний внук вашому Прохорові, — сказав я.

— Ну, то певно хороший. І грамотний?

— Грамотний, — одповів я.

— Яка б я була рада та щаслива, коли б мій брат навчився грамоти, — промовила вона ніби сама до себе й задумалась, схиливши свою прекрасну голову на плече жалібно-сумної та нерухомої панни Дороти.

— Я сама навчу його читати, — сказала вона, наче прокинувшись зо сну. А хто ж писати навчить? Прохір теж писати не знає. Він читає самий тільки псалтир. Порадьте, що мені робити? — дала вона, звертаючись до мене.

— Не те що поражу, а навіть допоможу вам у цьому доброму ділі, — промовив я й зараз запропонував свого Трохима за вчителя для мого однорукого героя.

Тепер уже не за звичкою і не без причини буркнула панна Дорота: „Swawolisz, Heleno!”, бо її пустунка Гелена навіть не дослухала моєї пропозиції, а кинулась мені на шию й почала цілувати мене з усією ніжністю палко любячої сестри.

— Чим же ми з братом заплатимо вам за любов вашу? — проговорила вона, заспокоївшись.

— Любовю, — відповів я спокійно. Ось послухайте, — говорив я далі. — Мій план такий. Я вам лишу мого Трохима на цілий рік, якщо Прохір погодиться покинути вас.

На перші слова панна Дорота глянула на мене так, наче злякалася, але потім знову схилила голову, як звичайно.

— О, певно погодиться! Я вмовлю його.

Панна Дорота скривилася й глянула на свою Гелену. А та, зрозумівши її погляд, із сльозами на очах кинулась перед нею навколішки й промовила, цілуючи її руки:

— Мамуню моя! Серце моє! Я сама возьму ризкаль і копатиму твої грядки ще краще за Прохора. Тільки пусти його, моя мамочко, моє серденько!

Панна Дорота, помовчавши хвилину, нахили-

лась до неї, поцілувала її в голову й ледве чутно промовила:

— Згода.

Тої самої хвилини до павільйону ввійшов Прохір та, побачивши мене, перехрестився й сказав:

— Слава Тобі, Господи, Царю небесний! знайшли таки! А я гадав, що ви вже від нас на Басарабію помандрували, — додав він, посміхаючись та втираючи піт з лица.

Я підійшов до Прохора й розповів йому, в чому справа, зовсім не сподіваючись, що він не погодиться. Але сталося інакше. Він вислухав мене уважно, задумався, подумав кілька хвилин, подивився на панну Дороту й лаконічно промовив:

— Не підю.

— Чому? — спитав я його так само лаконічно.

— А на чії руки я їх покину? — промовив він, указуючи на панну Дороту.

— На їх руки, — промовив я, показуючи на господиню.

— Молоде! — сказав він та й пішов із павільйону.

Рішуча відмова цього затурканого бідолахи мені надзвичайно подобалась. Це зачепило мою українську натуру. Це — таки справжня людина, а не безголосий раб, що тільки й знає говорити: «як зволите». Я тут таки дав собі слово схилити його на свою сторону. З цим упертим наміром я звернувся до своїх бесідниць, сказав їм про відмову Прохора й прохав вмовити його поїхати зо мною до Києва хоч би тільки на прощу до печерських чудотворців.

— Від вас тепер залежить, — додав я, — здійснення мого проєкту.

Панна Дорота обіцяла свою допомогу. Я поцілував її кощаву руку й запропонував прекрасній

Гелені піти зо мною прогулятись. Але прекрасна Гелена відмовила мені, своєму Парисові. Я вклонився їй вийшов у сад.

VII.

— А куди вас тепер Бог понесе? — спитав мене Прохір, що стояв за дверима.

— Світ за очі, — відповів я.

— Світ за очі... — повторив він пошепки. — А де вас тоді шукать, як заблудите в нашому Вавилоні?

Я не знав, що сказати йому на його розумне запитання. А він, дивлячись на мене, посміхався й крутив у руках свою шапку-чабанку.

Я ніколи не любив ходити на прохідку з ким-будь, навіть з найкращою й неесентиментальною жінкою. Прохідка на самоті має для мене якусь особливу принаду. Тому я в душі був навіть задоволений, що прекрасна Гелена відмовилась од прохідки. Але, свідомий того, що передбачливий Прохір має повну рацію, готовий я вже був просити його бути моїм супутником по цьому загадковому лабіринті, чи то, як він казав, по Вавилоні. Воно б таки було їй зовсім доречі, бо, гуляючи, я міг би зняти мову про панну Дороту й дізнатися про всі її таємниці, а ці таємниці мене дуже цікавили.

— Чи не пішов би ти, Прохоре, — спитав я його, — прогулятися зо мною по вашому Вавилоні.

— Ходімо, — промовив він, усміхаючись і надягаючи чабанку на свою лисину.

Саме в цей час із дверей виглянула чарівна Гелена й покликала Прохора до панни Дороти. Я збагнув причину цієї несподіваної авдієнції і, відклавши свої досліді про панну Дороту до іншого разу, пішов собі навманя, куди очі глядять.

Поміж заглухлими колючими кущами порічок та агрусу вибрався я до старенького хисткого

мосточка, перекинутого без усякої потреби через рудо-зелену калюжу, бо калюжу ту швидше й безпечніше обійти. Я розсудливо обійшов болото та пригорками поміж такими самими колючими кущами зійшов на гору. На горі стирчали в безладді старі напівзасохлі тополі та одна широка гілляста липа, мсв та огрядна купчиха поміж худорлявими асесорихами. Я приліг спочинути, — звичайно біля купчихи. Передо мною показалася панорама, на диво немальовнича в цьому мальовничому кутку мого прекрасного рідного краю. Просто перед очима — широкий густий чорний ліс, з-поза якого де-не-де стирчали конічні вершки тополь та визирали широко й у безладі розкидані черепяні дахи панського будинку, на яких повно було незграбних коминів, звідки вився синявий дим. Праворуч лісу блищав широкий став. За ставом на косогорі розкинулось сіреньке село, а посеред села стирчала теж сіренька деревяна церква невизірної архітектури. За селом на похилому пригорку два вітряки вимахували крилами, наче завзято сперечалися одне з одним, а проміж них по зеленому полі виляса темна стежка й зникала десь у вузькому одноманітному обрії, прикрашеному двома невеличкими могилами.

Близький обрій має для мене не скажу принаду, але своєрідну чарівливість. Мені завжди кортить дійти до нього й подивитися, що за ним ховається. Це невгамоване почуття мені вже за дитячих років не давало покою. Так одного разу, як було мені ще літ шість чи сім, дивився я на подібний обрій, і мені уявилось, що за ним небо схилилось до землі й неолмінно оперлося на залізні стовпи, бо інакше як би воно держалось? Я не міг одмовити собі приємности глянути на цю цікаву колонаду. Пішов та, на невимовну досаду, побачив на такому ж самому обрії, що поволі з'являвся перед очима, таке самісіньке село. як і наше. Так і тепер — лежу під липою, а самого так і тягне

подивитись, яка картина зявиться далі за цими не-вгамонними вітряками. Але філософ Бекон навчає задовольняти спершу те, що необхідне, а потім уже те, що цікаве. І я пішов за його мудрою порадою, тим більше, що шлунок мій уже починав до-певнятися необхідного.

Цікаве я відклав до іншого разу й тією ж до-рогою вернувся до павільйону. Там уже нікого не було. Не змінюючи маршруту, я за годину ща-сливо прибув на штаб-квартиру. У дворі, мабуть перед вікнами кабінету, стояла коляска мого ро-дича, а через двір його ж таки фурман вів коні до повозу.

— Поїдемо додому? — спитав я в фурмана.

— Поїдемо назад пятами, — відповів він не-охоче, закручуючи поводи навколо дишля.

Що б то значила його химерна відповідь? Не-вже мій занудний та безпристрасний родич не зов-сім уже нудний та безкровний? Невже таки він не встояв перед спокусою й одважно поставив на карту й свою капітальну рухомість? Але перше, ніж робити висновок, треба переконатися, на-вчає вже не Бекон, а якийсь інший філософ-правник.

Увійшовши до своєї кімнати, я напівроздягся, привів свою особу в поземе положення й задумався про все, що бачив учора й сьогодні. Роздум цей породив у мені неприємне, образливе по-чуття. Одна вона, моя прекрасна, непорочна Ге-лена, — вона, мов ясна зіронька, горить серед цього густого, заразливого мороку та, як контраст до неї, неначе Магелланова хмара, ця темна, не-розгадана стара дивачка, панна Дорота. Цікаво було б знати, на чому вона стала з Прохором: чи їде він зо мною до Києва, чи таки поставив на своєму? Ця думка, а може й щось інше примусило мене встати й підійти до вікна. Прохір помалу йшов через двір до моєї квартири, а родичів фур-ман так само помалу йшов йому назустріч. Вони

зустрінулись, взяли за шапки, на хвилину спинились та й розійшлись.

— Що, програв? — спитав я в Прохора, коли той увійшов.

— І коні, і коляску, і Корнія нашому Іванові Івановичу. А до вечора — додав він — може Бог допоможе, то й себе програє. Наш Іван Іванович — молодець!

— Та й родич мій, видно, не дасть маху, — подумав я й спитав у Прохора, на чому він став з панною Доротою.

— Повезу вас до Києва, — промовив він з неохотою.

— І давно б так, — сказав я, щиро радіючи, що переміг упертість старого хахла своєю. Полюбувавшись його лагідним обличчям, я, задоволений з себе, вернувся до хати, маючи добрий намір зайняти позему позицію й достойно відсвяткувати здобуту вікторію. Слідом за мною увійшов до хати Прохір і присутністю своєю розбив мій гордий намір. Він став біля дверей і мовчав, а я ходив по кімнаті й теж мовчав. Він, здається, дожидав, поки я заговорю, а я дожидав, що він мені скаже. Наше німе „tête-à-tête“ могло б бути й дуже довге (це лежить в українській вдачі), коли б його не порушив гуркіт коліс під самісінькими вікнами моєї квартири. Цей несподіваний гуркіт примусив Прохора одкрити уста, щоб промовити: »Ого!«, але цей глибокодумний замір йому не вдався. Ще лунав у моїх вухах той гуркіт, як до хати вже ввійшов мій одорукий герой, привітався й одрапортував, що накази мої виконано точнісінько.

— А де ж Трохим? — спитав я в мого героя, щиро стискаючи йому руку.

— Вони їдуть у кареті, — відповів він.

— Трохим! у кареті! — аж скрикнув я, здивований.

— Розкажіть мені, Бога ради, як це Трохим

попав до карети? — спитав я мого героя, що стояв, посміхаючись.

— Дуже просто. Тутешня подорожня карета ще з посту зоставалася в Будищах. Так щоб вона там не гнила на дворі, я й надумався привезти її на своє місце.

— Добре, — перебив я його — то, значить, ви коней узяли в мого родича?

Запитав я про це для того, щоб коні зараз же повернулись назад, а то того й дивись, що опишишся на четверику або шестерику.

— Нащо дурно ганяти коні? — відповів він. — Я позичив дві пари волів у панотця Сави. Отож її на волах і привезуть сюди разом з вашими речами та з Трохимом Сидор...

Останнього слова він чомусь не договорив.

Я внутрішнє посміхався, уявляючи мого Трохима, як він виглядає з пишного берлину, запряженого чотирма волами, подякував мому героєві за турботи і думав вже йти назустріч Трохимові.

— Бог знає, хто про нього клопочеться, — промовив він лагідно й виразисто, хапаючи мене за руку. Я відвів свою руку. Тоді він ухопив своєю єдиною рукою мою шию, і на його карих очах заблищала сльоза. Він почав цілувати мою голову. Цю мовчазно красномовну сцену перебив старий Прохір, що прийшов до мене з запитанням, де я хочу обідати, — чи з панамі в кабінеті, чи в саду.

— Ні там, ні там, — промовив я, а ти подай нам сюди, ми пообідаємо вкупі з Осипом Федоричем.

— І так добре! — промовив Прохір і вийшов за двері.

Герой мій почав був одмовлятись від моєї імпровізованої звличливости, але я запевнив його, що для мене його товариство цікавіше за генеральську й навіть адміральську компанію. Останні слова засоромили простака й він сховав [своє замішання] в строкатій бавовняній хустці.

А Прохір, отой старий, кволий Прохір, немов козачок покоєвий, так і бігає туди й сюди. Не минуло й десяти хвилин, як усе вже було готове — горілка й закуска, та й срібна ваза з супом парувала на столі. А Прохір, мов нічого не сталося, стояв собі біля дверей з серветою в руці та тільки всміхався.

Ледве встигли ми сісти за стіл, аж двері відчинилися й до нас впурхнула, мов той метелик легкокрилий, сама чарівлива господиня.

— І я з вами обідаю, — промовила вона, сідаючи між мною та братом. — А панна Дорота — казала вона далі — поцеремонилась, то хай сама обідає.

— Йй, я гадаю, однаковісінько, — промовив я.

— Ба ні! панна Дорота любить веселе товариство.

Не встигла вона вимовити останнє слово, аж увійшов довжезний льокай з високою срібною вагою, з якої стирчала пляшка з шампанським. Ставлячи на стіл цей цікавий посуд, льокай промовив:

— Панна Дорота звеліла...

— Подякуй панні Дороті, а ти, Прохоре, принеси келехи, — додала господиня.

За час обіду Прохір працював хутчіше та зручніше, ніж французька камеристка. Я захопдений був моїм майбутнім слугою. Та коли справа дійшла до шампанської пляшки, то тут не лише Прохір та мій благородний герой, але й я сам задумався: таємниці цього гусарського мистецтва для мене закриті. Але заступити мене було нікому, і я взявся за справу. Після довгих зусиль корок зрештою вилетів і вдарився в стелю. Я, одначе, не розгубився й спрямував скажену струю до законних берегів. Прохір був захоплений моєю хитрою операцією. А щоб продовжити це наївне захоплення, я почаствував його шклянкою скаженої

води. Він рішуче відмовився. За допомогою любові господині я його таки запевнив, що, мовляв, не такий страшний чорт, як його малюють. Проти такого сильного аргументу нічого було сказати, і ми всі четверо торкнулися келехами й дружно випили сердите вино. Прохір злегка крякнув і ледве чутно промовив:

— Нічого сказать, — смачна, собака!

VIII.

По обіді чарівна господиня з братом зразу пішли собі. За ними пішов і догадливий Прохір. А я, подумавши трохи, солодко, мяко, оксамитово-мяко склепив свої зачаровані вії, поклавши свою особу на м'якій постелі. Та от біда! не встиг я ще переступити межу дійсности, як крізь півдрімоту почув якісь чудні, неясні звуки, подібні до читання псалтиря над покійником. Прислухаюсь, справді, читання, і читання церковне. І голос наче знайомий, але де той знайомий голос: за стіною чи під підлогою — не втямлю. Я розплющив очі, але очі вухам не помогли. Я встав, підійшов тихенько до дверей, розчинив їх, дивлюсь — у передпокої немає нікого, а звуки стали виразніші й усе таки подібні до читання псалтиря. Чи немає справді у мене такого сусіди, що переставився? Одчиняю другі двері, вихожу на сходи, — аж той мій псадмолубний сторож Прохір усівся на останньому східці, щоб мене не турбувати своїм псалмолубством, та, мов найкращий дяк, шпарко вичитує; »не ревнуй лукавнующим, ниже завиди творящим беззаконіє«. З насолодою дослухав я псалом до кінця й повернувся »во свояси, дивяся бившему«.

Побожне Прохорове читання вплинуло тепер на мене зовсім не так, як перед тим. За кілька хвилин невиразні звуки зовсім зчезли, і мені вже почав ввижатись якийсь чарівний привид, подібний до прекрасної Гелени, аж тут раптом почулося прозаїчне голосне: цабе! цабе... соб! тпрру!...

Що саме мені приверзлося, не можу сказати, але щось страшне. Я скочив, підбіг до вікна й побачив видовище, гідне пензля Вуверманового. Пишний берлін, запряжений чотирма здоровеними сірими волами, спинився проти моєї квартири. Прохір одчинив дверцята й висадив з берліна, наче якого кардинала, мого зовсім не пишного Трохима. Ця оригінальна сцена знищила в мені думку не те що про сон, але навіть і про те, щоб трохи полежати.

Земляки мої, а з ними разом і я, не можуть найповажнішої матерії не проткати хоч злегка, хоч ледве помітним жартом. Земляк мій (звичайно мимоволі) до зворушливого фіналу «Гамлета» втисне таке слівце, що крізь сльози всміхнешся. На доказ пригадаю приклад з історії.

Спільники І скри та Кочубея, піп N. N. та писар Подобайло, після доброго катування канчуками лежали, скривавлені, на підлозі під рогожиною й міркували про те, що не зле було б позичити в москаля кропила (себто канчука) для своїх неслухняних жінок. Чи ж не правда — саме до речі жарт?

От так і я тепер готую свого Трохима на педагога, — до праці в високій мірі благородної й поважної. Поважно треба було б і починати це добре діло. Так ні, я вигадав його почати з жарту, а через жарт мій добрий та поважний замір мало не зійшов на нівець.

З доброго дива впала мені до голови дурна фантазія вдати, ніби я сердитий на Трохима, і подивитись, що з того вийде. Коли він за допомогою Прохора вніс чемодана до хати, я навіть не глянув на нього. Він це помітив і глянув на мене якимось недовірливо. Я граю ролю далі. Не звертаю уваги на змішаного Трохима, наказую Прохорові прийняти по рахунку білизну, книги та інші речі, а сам нашвидку вдягаюсь і вихожу. Дурість, дивовижна дурість з мого боку! Але я, мов той школяр, був задоволений з цієї імпровізованої дурости.

Відомою вже читачеві вовчою стежкою пройшов я біля патріярха-клена до так само відомої алеї, а звідти до заповідного павільйону. Тут зустріла мене прекрасна Гелена з братом та панна Дорота з філіжанкою чаю в руках. Після чаювання та веселої жвавої розмови мій герой узявся був за катеринку: вона заверещала якогось вальса, а я з прекрасною Геленою, як несамовитий німець, почав крутитись під те верещання. Панна Дорота виглядала з-за самовару й помітно всміхалася.

Тимчасом у павільйоні почало вже сутеніти. Ми вийшли в сад. Тільки тут я згадав про Трохима й переказав про його приїзд мому героєві. Герой мій попросився, як умів, та пішов вітати свого професора й друга. Я запропонував моїм супутницям піти погуляти вовчою стежкою. Вони охоче згодились, і ми без особливих пригод ще засвітла дійшли до великої тополевої алеї, що вела до дому. В алеї ми зустріли Івана Івановича Берггофа, що їхав четвернею в колясі мого любого родича. Гордий своїм успіхом Іван Іванович вдав, наче нас не бачить, а ми теж одвернулись, коли він проїздив повз нас. Так тобі й треба, німецький шахраю!

Коли ми входили на широчезний двір, нас зустрів мій герой і з переляком оповістив нам, що Трохим зник.

— От тобі й жарти! — подумав я, вклонився своїм супутницям й побіг додому.

— Де Трохим? — спитав я похапцем у Прохора.

— А Бог його святий знає, — відповів він байдуже.

— Він тобі нічого не сказав, як пішов? — спитав я нетерпляче.

— Сказав... — і Прохор спинився.

— Що ж він тобі сказав? Кажі швидше.

— Він сказав... та цур йому! він негарне слово сказав.

— Кажі швидше, я все хочу знати!

— Він сказав, що на вас не те що добра людина, сам чорт не потрапить, та що коли він вам знадобиться, то щоб ви його й у Києві не шукали.

— Попроси до мене Осипа Федоровича, — сказав я Прохорові.

Він швиденько вийшов, і за хвилину прийшов до мене мій засмучений герой. Я розповів йому, у чому справа, і попрохав зараз же гнати навздогін за Трохимом.

— Він напевне тепер у Будищах, у пан-отця Сави, — додав я.

Герой мій пішов. Я зостався і знічевя почав міркувати над моїм дурним жартом.

Значить, я кепсько знав мого Трохима, коли так пожартував з ним. Дурість і ще раз дурість! І навіть не оригінальна дурість! Прохір так само думає тепер, що я тиран, що я скажений собака, що зо мною не те що добра людина, але й сам чорт не вживеться. Ще раз дурість!

— Будь ласка, — вас просять до покоїв, — промовив Прохір, одчиняючи двері.

— А в покоях нічого не говорять про Трохима? — спитав я його зненацька.

— А Бог їх святий знає. Назар льокай каже, що...

— Що Назар льокай каже? — перебив я його.

— Що, мовляв, Трохим утік од вас.

— Бреше він! Трохим забув у Будищах дуже потрібну мені книгу та й пішов по неї. Хто ж винен? Не забувай! — додав я експромтом і дуже недоречі, а навіть як непростенний дурень. І на що мені було брехати перед Прохором? Щоб потвердити його думку, що я справді скажений собака, та ще й хитрий собака. Одна помилка тягне за собою другу, — це вже так ведеться. Але як би його викрутитись з цього поганого становища?

Прохір лукаво подивився на мене, а я, не-

наче нічого не помічаючи, байдуже почав висвітувати качучу, взяв шапку й пішов.

— «Бреше та ще й присвітує», — мабуть так подумав Прохір, — сказав я сам до себе та з тяжким серцем увійшов до відомої круглої залі à la турецьке шатро. В залі нікого не було. Я притулився на канапі й почав ждати, чи не надійде хтось. Знудившись дожиданням, пішов до господаря в кабінет і наткнувся на таке видовисько: господар та мій любий родич сиділи мовчки перед заплямленим ломберним столом, втопивши червоні очі та такі самі носи до шклянок, що в них парувал пунш. Час од часу вимовлялось слово «моя», а за тим словом пересовувався карбованець з одного кінця столу на другий. Я довго не міг зрозуміти, що тут коїться. Вони грають, це так, але що то за гра? Нарешті я здогадався. Вони грають у «муху», себто до чиєї шклянки раніше впаде муха, той і виграв. Добрі хлопята, — подумав я, дивлячись на приятелів, і, гидуєючи їхньою паскудною грою, вийшов з кабінету; вони ж мене [навіть] не помітили.

Я покинув приятелів, коли вони сварились за сумнівну ставку. У залі-шатрі, як і раніше, нікого не було. Мимо десяти незагадкових комірчин пройшов я до китайської залі з загадковими фірмами. І там нікого не було. Я вийшов у сад ---- нікогісінько, у павільйон — так само нікого. Куди ж заховалась моя прекрасна Гелена з своєю дуеньєю? Задавши собі таке питання, я тими ж самими переходами повернувся до своєї кімнати, ліг і почав уважно розглядати стелю.

За якийсь час Прохір одчинив двері й сказав, що мене просять на вечерю. Я відмовився від вечері й знову почав розглядати стелю. Не памятаю, на чому я спинився в своїх тонких спостереженнях, памятаю тільки, що прокинувся, погасив свічку, повернувся до стіни й знову заснув.

Прокинувся я рано, і мені, як живий, уявився

принадливий краєвид з двома вітряками. Ану лишень, піду, розвідаю, що там діється за тими вітряками! Встав, вдяг шапку, взяв кийка та й пішов, Золотоволоса, румянолиця Аврора вже вмилася алмазною росою й радісно всміхалась до солодко дрімливої землі. Дихнувши свіжим, вогким повітрям, я злегенька здригнувся і, помолившись Богу, пішов до широкої тополевої алеї. Минувши алею, я став на перехресті обох доріг. Одна мені відома, вона веде до Будищ, а друга Бог знає куди приведе. Я вибрав ту, що Бог знає куди приведе. Іду. Праворуч ліс, ліворуч поле, а спереду сіріє село, мов хмарою, повите прозорим димом. Вхожу до села. Покручена вулиця спускається вниз й переходить у греблю. Нижче за греблю млин та ґуральня, а по той бік, мало не в рівень з греблю, блискучий широкий став. За ставом знову таке саме сіреньке село й вулиця, що крутиться по черзонуватому взгір'ї. На горбочку шинок, за шинком царина, поле та два вітряки. Саме вас мені й треба, голубята!

— Добридень, батьку! — промовив я до संबородого діда, що лаштував лубяні двері до свого куреня. — Нехай Бог поможє, — додав я, підіймаючи шапку.

— Добридень, сину? Нехай і вам Бог поможе, — промовив він, здіймаючи шапку.

— А куди Бог несе? — спитав він з пошаною.

— Гуляю, батьку! — одповів я, проходячи край нього.

— Гуляй собі з Богом, сину! — промовив він, вдягнув шапку й знову заходився біля лубяних дверей. А я вийшов у поле та й пішов собі шляхом-дорогою, посвистуючи якусь українську пісню.

Пройшов я повз вітряки та крок за кроком, непомітно зійшов на привабливу височінь і враз зупинився. Передо мною стала не оригінальна й не нова для мене, але чарівна картина. Оточена темним лісом, широка та без краю довга поляна роз-

кинулась на похилому пригорку, що по ньому в безладді стояли старі суховерхі дуби. Намилувавшись досхочу, раптом захотів я помацати ногами оту стару, неоригінальну картину. Хто дуже захотів — наполовину вже зробив... Промовивши цю святу істину, пустився я мацати стару картину і, переходячи від дуба до дуба, несподівано наткнувся на широкий та глибокий рівчак. Дивлюсь, за ровом на великому просторі, приблизно в дві квадратні верстви, зеленіє, мов той оксамит, молода пшениця. А серед цієї пишної зелені, неначе темні стрічки, простяглися два обніжки, і на одному з них гуляє собі висока людина, вся в білому. Я далекий від того, щоб вірити в зачаровані скарби, що щасливцям з'являються теж у чомусь білому, але тут мало не наблизився до тої безглуздої віри. Добре, що цей уявлений скарб, побачивши мене, почав до мене наближатись. Коли він підійшов до рову на кілька кроків, я підійняв шапку, побажав йому доброго ранку й запитав:

— Чия це така прекрасна пшениця?

— Доктора Прехтеля, себто моя, — відповів незнайомий та, підіймаючи білого кашкета, додав: «маю честь рекомендуватись».

Я подивився на нього уважніше. Це був білий, свіжий, худорлявий, високий на зріст дідусь, у кавалерійському білому кителі та в білих широких шароварах. З хвилину стояли ми мовчки один проти одного. Я вже мав був щось сказати, як він враз знищив мій проєкт запитанням:

— Ви не тутешній та, мабуть, заблудилися?

— Ваша правда, я не тутешній! Я художник Дармограй, — відповів я, трохи наче розгубившись, що зо мною трапляється завжди при першій зустрічі.

— Вашу руку! Люблю художників, суцільних дітей Божих, — промовив він швидко й простягнув мені руку. Я зробив те саме й опинився в рову. Він спершу покартав мене за необережний рух, а по-

тім подав мені руку й витяг, аки пророка Даниїла з рову левиного, трохи вимазаного в болоті.

— Тепер здорові були, як слід, — промовив він, усміхаючись та стискаючи мої руки.

— Ваше ім'я? — запитав я його.

— Степан Осипович Прехтель. — А ваше? — додав він швидко.

Я сказав йому своє.

— Добре. Тепер ходімо до моєї старої. Вона так само, як і я, любить художників, — і з тими словами вивів мене на обніжок. Але тому, що ця дорога була тісна про двох пішоходців, він пустив мене наперед, а сам пішов за мною. Мовчки пройшли ми зелений лан та вступили до молодого, акуратно підчищеного гаю. Тут нас зустрів гарний, здоровий парубок в білій чистій сорочці та в білих штанях. Парубок зняв смушеву шапку і, вклоняючись, промовив:

— Добридень, дядечку!

— Добридень, Сидоре! — відповів йому мій новий знайомий.

— Що доброго скажеш, Сидоре? — спитав він у нього.

— Тіточка Софія Самійлівна послали вас шукати, — відповів парубок, вклоняючись.

— Добре, скажи: прийдемо, — промовив доктор Прехтель моєю рідною мовою. Це мене чимало здивувало, зважаючи на його науковий ступінь та німецьке прізвище.

Перейшовши дубовим гаєм, ми опинились перед великою білою хатою з ганком та чотирма однаково великими вікнами. З-за хати виглядали ще якісь будівлі, але я не встиг придивитися до них, бо в дверях з'явилась кубічна, свіжа, жвава бабуса в ширококрилому білому чепці й у білісінькій, як сніг, широкій блузі.

— Рекомендую вам мою Софію Самійлівну, — промовив Прехтель, указуючи на бабусю, що наближалась до нас.

Я вклонився й назвав їй себе.

— О! — вимовила моя нова знайома та, звертаючись до чоловіка, спитала:

— Де ж це ти взяв такого дорогого гостя?

— Бог нам послав, друже мій, — промовив він, ніжно цілуючи свою Софію Самійлівну.

— Я вам пришлю каву сюди в гай: в покоях ще не прибрано, — промовила вона, поспішаючись, і зникла в хаті.

Філемон та Бавкида, — подумав я, вертаючись з господарем до гаю.

ІХ.

— Тепер спочиньмо, — промовив мій проводир, сідаючи на дерновій, півкруглій лавочці.

— Спочиньмо, — промовив за ним і я, сідаючи на тій самій лавочці. За хвилину до нас підійшла білолиця, свіжа дівчина в українському вбранні і, вклонившись, ледве чутно сказала:

— Де, дядечку, скажете стола поставити?

— Хоч за ворітьми, мені однаковісінько, тільки давай нам каву, — промовив мій Амфітріон, посміхаючись.

Дівчина зашарілася й закрила лице білим широким рукавом сорочки.

— Ти й слова путнього ніколи не скажеш, — промовила Софія Самійлівна, що вже опинилась тут. — Принеси швидше, Параско, маленького столика, — додала вона, звертаючись до своєї засоромленої співробітниці. А старий глянув на мене й лукаво моргнув оком, наче кажучи: »бач, який я!«.

За одну хвилинку білолиця Геба-Параска зготувала для нас бенкет до найменших подробиць. На невеликому круглому столі вона поставила все: і кавник, і кавничок, і пряжену сметанку в мініятурних горнятках, булки та булочки, сухарі та сухарочки і, нарешті, дві великі чорні цигари та сірники. Бракувало тільки Софії Самійлівни. Незабаром з'явилася й вона, але вже не в блюзі, а в чорній

шовковій сукні та в чепурному свіжому чепці. Вона присіла біля нас, і після першої філіжанки кави на-в'язалася розмова. Я розповів їм докладно, хто я й що я. А вони, чи, краще сказати, вона, не вдаючись у дрібниці, як це звичайно буває в жінок її віку, переказала мені все про своє життя-буття, не займаючи ані словом своїх сусідок. Річ дуже рідка в жінок навіть і не її віку. На закінчення вона сказала мені, що мають вони дочку-красуню в київському інституті, що за місяць вона вже покине інститут, та [оповіла] про те, як вона вчитиме її дома хазяйнувати та як гадає заміж її дати. Тільки тут вона вдалася в подробиці, — але матері це можна вибачити.

Єсть на світі такі щасливі люди, що їм не потрібна жадна рекомендація, що з ними не встиг ще й добре оглядітись, а вже, сам того не помічаючи, робишся своїм, рідним, без найменшого з твого боку зусилля. А єсть і такі нещасливі люди, що з ними й з семи печей хліба поїси, а все таки не дізнаєшся, що воно таке — людина чи амфібія.

Не встаючи з дернової лавки, не викуривши й до половини цигари, я вже знав, що Степан Осипович Прехталь був колись штаб-лікарем у курляндському драгунському, тепер уланському полку, що вчився він у Дорпаті, що Софія Самійлівна — вихованка графині Гудовичевої, жінки командира того самого курляндського полку, що в ньому він служив колись лікарем, та що в містечку Вільшаній київської губернії вони спізналися з Софією Самійлівною, там же й побрались, та що спершу було не без злиднів, поки Степан Осипович не вбився в колодки, себто поки не вислужив пенсії та не покинув служити. Потім купили собі оцей хутір, завели господарство та й живуть, як у Бога за дверима.

В свою чергу розбалакався й я та змалював їм якнайрайдушнішими барвами мою прекрасну Гелену та її благородного, великодушного лицаря-

брата. Я так захопив обох старих своїм отим ма-люнськом, що вони з сльозами в очах почали прохати мене познайомити їх з братом та сестрою, про яких вони вже чули, хоч ще й не мали щастя бачити цю благородну пару. Я обіцяв. Я передбачав багато гарного й корисного від цього знайомства для моєї героїні, а ще більш для освіченої вродливої красуні, дочки Софії Самійлівни.

Вони, наче рідні сестри, поділяться між собою своїм моральним добром і обидві стануть багаті.

Старі запропонували мені зостатись в них обідати. Я не відмовився, а покищо, до обіду, Степан Осипович запропонував мені пройтись по його палестині. Я не відмовився й од цього, і ми пішли оглядати не широке, але миле, чисте, акуратне господарство медика-агронома.

Про подробиці того, що я бачив, розповім ширше в іншому місці, а тепер і не місце, і не час, бо Софія Самійлівна послала вже свого Сидора-Меркурія кликати нас на обід. Я, однак, помилився. Сидір справді йшов шукати на обід, але не нас, а карасів у ставку. І коли ми переходили греблю, я бачив крізь очерет, як він витяг вершу, і з неї посипались у човен великі, золотисті карасі. Я подивився та аж облизнувся. Які ж то будуть ці приятелі, смажені в сметані, — подумав я й ще раз облизнувся. Приятелі показали себе справді такими, як я подумав. А взагалі обід своєю простотою та педантичною чистотою перевищив усе, що я собі уявляв. По обіді Степан Осипович запросив мене до своєї лабораторії-бібліотеки прочитати, як він казав, вславлений твір особливого та найпершого мудреця Морфея. Перейшовши через темні сіни, ввійшли ми на половину Степана Осиповича. Це була велика кімната з чотирма невеличкими вікнами, що були оздоблені різного розміру пляшками з різнобарвними настоянками. Поміж вікнами стояли шафи — одні з аптечними

слоїками, інші — з книгами. На столах сушилися провесняні запашні трави. Та найкращою оздобою кімнати були два ліжка з свіжими постелями. На ці ліжка ми лягли й заснули, та не абияк, по-злодійському, а заснули таки по-хазяйському, себто аж до заходу сонця.

Читання вславленого твору мудреця Морфея затяглося б і довше, коли б не почувся з-за дверей знайомий дзвінкий голос Софії Самійлівни, що питався в нас, чи не хочемо ми чаю. На це питання Степан Осипович лаконічно відказав: »Хочемо!«

— А як хочете, то виходьте в сад, — сказала Софія Самійлівна, стукнувши чимсь металевим у двері, мабуть ключем.

Ми стрепенулись, умилися та, начебто нічого не сталося, вийшли вже не до дубового гаю, а до справжнього овочевого саду, що лежав по той бік хати. Сіли ми на дерновій лаві під величезною старою липою, що розкинула свої віті посеред саду.

— От якби нам хтось приніс води та цукру або варення, — сказав Степан Осипович до Софії Самійлівни, що йшла до нас.

— Ти — справжній німець! — промовила вона, всміхнувшись одним куточком уст, що робило її надзвичайно милою бабусею, — усе б йому воду та цукур. А чай куди дінеш? Справжній німець, — додала вона ще раз.

— І не сидів біля німця! — сказав, навіть не всміхнувшись, Степан Осипович, запалюючи цигару.

Софія Самійлівна вернулась до хати. І дуже скоро після того білолиця, чорноброва Геба-Параска винесла на таці бажаний продукт, поставила на лавку й проговорила, червоніючи.

— Дядечку!... тіточка сказала спитати вас, чи не подати вам ще чого?

— Перцю з цибулею та гірчиці трохи попроси в своєї тіточки, а потім уже чаю, — додав він, так само не всміхнувшись.

Білолиця Геба зашарілась, мов достигле яблуко, та, закривши лице рукавом, втікла до хати.

Розмова наша спочатку точилась біля жартів Степана Осиповича, а потім перейшла на прекрасну сестру та на великодушного брата, а зрештою — на панну Дороту.

— Що це за субект, ота мовчазна панна Дорота? — спитав я Степана Осиповича.

— Понурий психічний феномен, — одповів він. Вона — здивачіла внаслідок обмани та образи. Сумна її історія тісно й навіть органічно звязана з огидною історією старого Курнатовського, батька теперішнього власника [маєтку]. Я вам розкажу її історію: вона мені відома ліпше, як кому іншому. І на мою думку, такі історії не тільки оповідати — дрюкувати слід. Цих розпусників, беззаконників захищає від канчука закон, а через те їх треба й належить карати й ганьбити дрюкованим словом, як огидливих моральних виродків.

Саме тільки Степан Осипович дійшов до суті справи, а я насторожив вуха, як до мене підійшла білолиця Геба і, червоніючи, тихенько сказала, що за мене питається якийсь одорукий пан. Я тільки тепер спам'ятався, що втяв непрощену дурницю: пішов з дому, не сказавши навіть Прохорові, куди йду. Зрештою я й сам тоді не знав, куди пішов.

— Що сталося? — спитали мене зразу обоє мої амфітріони.

— Нічого особливого, — відповів я, збентежений — мене, як утікача, шукають по [всій] околиці.

— Хто ж вас шукає?

— Чоловік, що його великодушністю ми оце саме захоплювались.

— Та невже він сам? Де ж він?

— Отут стоїть за хатою, — відповіла простодушна Геба.

— Чого ж ти стала? Преси їх сюди до нас, — сказала Софія Самійлівна, звертаючись до Геби.

— Ви нам сьогодні гору золота подарували,
— казав Степан Осипович, стискаючи мені руку.

Білолиця Параска пішла просити гостя до товариства, а ми всі троє слідом за Параскою пішли зустрічати з тріумфом мого героя.

— Ви мене знаєте, а я вас іще краще знаю, та й край, — так зустрів Степан Осипович свого гостя та, стискаючи йому руку, додав, указуючи на Софію Самійлівну: »А це й моя стара німкеня, прошу полюбити«.

Софія Самійлівна зробила »кніксен« і благоговійно подивилась на мого героя. А він, простодушний, почервонів, як дівчина, що спіткалася з незнайомим юнаком, та, підійшовши до мене, шепнув на вухо: »За ворітьми Трохим вас дожидає«.

Я зник, мов та кицька.

За ворітьми стояла бричка, а в бричці сидів, понуривши голову, мій ображений Трохим. Побачивши мене, він одвернувся. Підходячи до брички, я злегка кашлянув. Він іще гірше відвернувся. Бачу, — справа кепська. Зайшов з другого боку, він одвернувся в протилежний бік. Зле, — треба змінити тактику.

— Здорові були, Трохиме Сидоровичу! — промовив я, ледве вдержуючись од сміху.

— Здорові були й вам, — сказав він і ще далі відвернувся від мене.

— Чи не хочете чого перекусити?

— Не хочу, — відповів він з протягом і повернувся до мене спиною.

Не зразу вкоськав я мого Трохима й завів до освітленого гінекею Софії Самійлівни, — на дворі вже було темно. Я зарекомендував його, як мого вірного слугу й сподвижника та майбутнього вчителя мого героя.

— Браво, молодий професоре! Будемо вчитись, і все буде добре, — промовив Степан Осипович, стискаючи йому руку. Софія Самійлівна

приголубила його як сина, — почастивала мандриками й посадовила поруч себе на канапі. Трохим не без церемонії вволив її бажання, спершу поцілувавши її в руку. З цього я побачив, що й він таки з бувальців.

Після дуже нелегкої вечері ми зібралися в дорогу, чим не мало здивували Софію Самійлівну. А вона звеліла вже була послати нам у клуні на соломі. Почувши про такі розкоші, я вже був зовсім розкис, але герой мій, як суцций спартанець, рішуче відмовився від цього невинного плотугодія, особливо тому, що панна Дорота вчора ввечері дуже захворіла, і коло її ліжка нема кому сестри заступити.

Так ось яка була й причина вчорашньої тиші, — подумав я і, побажавши господарям доброї ночі, ми вийшли на двір, давши обіцянку відвідувати їх частіше.

— А все таки краще було б, якби ви переночували, — говорила ясно освітлена свічкою Софія Самійлівна.

Степан Осипович, відпровадивши нас до воріт і прощаючись, просив учителя та учня без церемоній звертатись до нього за підручниками та ласкаво подавати йому відомості про перебіг їхньої педагогічної праці.

Я мовчки стиснув йому руку, і ми розпрощалися.

Х.

Край неба на заході ще жеврів, мов заграва далекої пожежі, що вже погасає. На мякому, червонуватому тлі вирисовувалися темний, прозористий дубовий гай. З-за гаю грайливою фіолетовою смужкою здіймався вгору дим, мабуть з кухні Софії Самійлівни. Я дивився на цей безтурботний мир природи, і солодкі заспокійливі мрії навідали мою тривожну душу.

...Не для волненій, не для битвъ —
 Мы рождени для вдохновеній,
 Для звуковъ сладкихъ и молитвъ!

Вірші Пушкіна не сходили мені з язика, поки ми не підїхали до села. При вїзді до села замість царинного діда відчинив нам ворота Прохір та замість звичайного привітання запряся, що хай не буде він Прохір Хиврич, а хай буде собачий син, якщо він з цього часу відпустить мене хоч на дві пяді від себе. »Возьму — каже — на мотуз та й буду водить, як того ведмедя«, — бо іншої ради він не може дати з таким божевільним паном, як я. При цих словах Трохим виразисто подивився на мене, ніби кажучи: »А що, може неправда?«

— Посунься в той бік, — сказав Прохір до Трохима, влазячи в бричку. — З самісінького рачку на ногах, мов той хорт на ловах! Рушай, — промовив він до фурмана, сідаючи.

Повз шинок, де ледве світилося, помалу пустились ми з пригорка й опинились на греблі. На гладкому дзеркалі ставу сплескувалася рибка, зоставляючи по собі круг, що помалу ширшав на воді. Проїхавши село й тополеву алею, ми спинились на широкому дворі. На темному тлі маячила чорна жіноча постать. Я пізнав у ній мою прекрасну Гелену.

— Чи всі вдома? — спитала вона, зустрічаючи нас.

— Усі! — промовив я, вискакуючи з брички.

— Де ви досі пропадали? — спитала вона, взявши мене за руку.

Я розповів їй про свою знахідку.

— А що, чи ж не казала я тобі, що вони напевне там, — сказала вона, звертаючись до брата.

— Та як же ви дізнались, що я саме там? — спитався я нічної красуні.

— Бо ви раннім ранком вийшли за царину

й не вертались, а до Прехтелевого хутора недалеко, — я й здогадалась.

— Розумниця, — подумав я, простягнув їй руку, і ми мовчки відійшли від брочки.

— Як здоровя вашої панни Дороти? — спитав я в моєї мовчазної сопутниці.

— Дуже недобре. Завтра конче треба буде запросити Степана Осиповича, та я не знаю, як його це зробити. Чоловік поїхав з дому, а я...

— Куди ваш чоловік поїхав? — перебив я її, начебто мені прикрою була його присутність.

— Не знаю, куди він поїхав з вашим родичем, певно до Будищ — одповіла вона, не міняючи тону.

Розмова наша якось не вязалась. Олена сьогодні була, мов не своя. Я їй це сказав. Вона відповіла, що їй сьогодні нудно. Я змалював їй привабливу Софію Самійлівну й нарешті переказав, як щиро вона бажає познайомитися з нею. Вона й це прийняла помітно сухо, з чого я міг зробити висновок, що мені зосталось тільки побажати їй приємних снів та й забратися во свояси. Я так розсудливо й зробив.

Що її так сильно непокоїть? Невже недуга панни Дороти, цього живого автомата, або може відсутність безпутнього чоловіка? Чи не те й друге вкупі? І те, і друге, взяте зокрема, — ка-зна-що, а вкупі — безпросвітна гидота. А вона нудиться без них. Дивна річ!

Довго ще вештався я поночі по подвір'ї, міркуючи про те саме, поки зрештою не втомився та й не пішов до своєї хати.

Дожидаючись мене, Трохим читав вступну лекцію свому учневі. Як я входив до кімнати, він учив його пізнавати літери на обкладинці «Морського Сборника» й хитро-мудро толкував йому, що означають дві палички з перекладиною зверху та такі ж самі дві палички з перекладиною посередині. Прохір же, не звертаючи найменшої уваги

на допитливу молодь, голосно читав псалми Давидові, обережно перегортаючи пожовклі сторінки псалтиря. Ця нова сцена звільнила мене від томливого вражіння попередніх переживань. Похваливши мого героя за тямовитість та пильність, Трохима — за точне виконання своїх обов'язків, а Прохора за борзе читання та писання, я хотів був попроситися з ними та й лягати спати, але Прохір виступив уперед і насмілювався спитати в мене, що воно значить: »Коль возлюбленна селенія Твоя, Господи сил?« — Мене, правду кажучи, збило з пантелику таке несподіване запитання, але, зразу ж схаменувшись, одповів йому навмання: »Селеніє возлюбленнеє Господнє«, сказав я йому, означає не що інше, як монастир. Прохор подивився на мене з благоговінням, а на присутніх з подивом, та й годі.

— Я й сам так думав, — говорив Прохір, спам'ятавшись; — а може й не так, гадаю собі, а спитати нема в кого. Панна Дорота — вони хоч і читають книгу, та не по-нашому, а по-польському, то їх і питати нема чого. Хвалити Бога, що вас Господь послав до нас, а то б я й до самої домовини не втямив би цього святого слова.

— А ви чи вечеряли? — спитав він мене зненацька.

— Вечеряв, — одповів я.

— Кладіться ж з Богом та спіть. Ходімо, хлопці, — додав він, звертаючись до своїх бесідників.

Поки Прохір говорив, я мов знічевя перегортав »Морской Сборникъ« та, знайшовши те місце, де було сказано про подвиг мого героя, попрохав Трохима прочитати вголос. Герой мій од цього надрюкованого секрету на хвилину остовпів, але хутко він отямився й сказав:

— Та коли б не сам граф Вельгорський, царство йому небесне, нас тоді допитував, то я другому кому й слова не сказав би.

— Земля тобі пером, достойний представ-

ниче чоловіколюбства! — мало не вголос промовив я та, побажавши на добраніч товариству, пішов до своєї кімнати.

Розлучившись з моїми друзями-protégés я нелицемірно заходився міряти мою кімнату вздовж і впоперек. Але хоч як ретельно працював я над її мірянням, я скінчив на тому, що, таки не змірявши її точно, загасив вогонь та й ліг спати. Я сподівався, що засну по-богатирському, але вишло зовсім не так. Мене щось непокоїло, — що саме, я означити не міг, хоч як силкувався. У ті тяжкі та без краю довгі хвилини я трохи скидався на закоханого, отже й на божевільного. Але така схожість була неможлива — поперше тому, що я не прапорщик, а подруге, що я хоч і не маю ранги, зате маю літа, а ще й дс того я не еротичної комплекції. А тимчасом, про що б я не почав думати: про старі прегарні дуби, про білого Прехтеля, про Софію Самійлівну, про її любий оригінальний усміх — скрізь і в усьому виглядає вона, вона, прекрасна й непорочна моя простенька герсіня. Боже мій! Боже мій! — думав я про себе. Чи ж заховає вона свіжість, цю дівочу чистоту, як заховала її Софія Самійлівна? Навряд. Вона повна найніжнішого, найвищого кохання. Їй необхідне принаймні привязання, їй необхідна підпора, що на ній могла б вона спертися, їй необхідний розумний та вірний друг, а не п'яний розпусник-ремонтнер або нещасна дивачка, панна Дорота, що до неї вона привязалася, бо треба ж хоч до когось привязатися. А якщо ця жалісна руїна зовсім впаде — тоді що? тоді... тоді все може трапитись. Добре ще, як вона після томливої холодної порожнечі зробиться подібною до моєї бездушної кухні. А якщо вона, втративши святу жіночу гідність, просто стане — і це таке натуральне — прислужницею свого звідника? І, нарешті, виснаживши кволі рештки моральної сили, вона враз побачить усю ганебну гидоту власного знищення? Тоді... Тоді

вона — другий екземпляр нещасної юродивої панни Дороти! Як же відвести цю темну, густу хмару від її блискуче прекрасної голівки? І я, як великий Франклін, задумався над цим моральним громозводом.

Після довгих міркувань я спинився на Софії Самійлівні та на її інститутці дочці і, не відволікаючи справи на безрік, вирішив завтра ж таки познайомити між собою моїх приятельок. Ця неоригінальна думка так мені вподобалась, що я розвинув її до найнесотворенніших химер і, заколиханий республіканцями-внучатами моєї прекрасної Олени та іншими подібними мріями, заснув сном блаженних.

Прокинувся я досить пізно, і перше, що стало перед моєю, вже не нічною, а денною уявою, це був учорашній проєкт з усіма найменшими подробицями. Хоч це й була дитина моєї власної фантазії, я не пізнав його. Він був занадто химерний. Я знищив його й на тому самому підкладі заходився ставити нову будівлю, соліднішу, масивнішу, краще пристосовуючи її до підсоння та до звичаїв.

— А чи не пора вам вставати? — сказав Проріх, тихесенько відчиняючи двері.

— Не знаю, а як ти гадаєш? — спитав я в нього, встаючи з ліжка.

— Я так гадаю, що пора. Вже двічі приходили кликати вас на чай туди в сад, — сказав він розгортаючи рушник.

За кілька хвилин я вже підходив до дверей заповідного павільйону. І тому, що двері були відчинені, здалека побачив усередині його білу блискучу голову Степана Осиповича.

— Яким це вітром вас сюди занесло? — спитав я, підходячи до нього і вклоняючись його розмовниці, прекрасній Гелені.

— Дуже просто, я ж лікар, — одповів він, простягаючи руку.

— А як відчуває себе ваша хвора? — спитав я в нього.

— Як взагалі всі хворі, — промовив він, усміхаючись.

Господиня пішла навідатись до хворої, я заходився біля чаю, а Степан Осипович запалив цигару й розпочав панегірик моїй прекрасній Гелені. Але ледве дійшов він до самого патосу, як увійшла до павільйону сама героїня і сказала своєму новому поклонникові, що хвора заснула.

— І хвалити Бога! — сказав, усміхаючись, Степан Осипович та запропонував прогулятись спершу садом, а потім до нього на хутір. Сон — як у руку дав, — подумав я і, звичайно, з охотою погодився на милу пропозицію. Прекрасна Гелена турбувалась за слабу, але Степан Осипович, як лікар, запевнив її, що хвора проспить до вечора й проснеться здорова. Олена згодилась, звеліла запрягати повіз і доганяти себе за цариною.

Дорогою я забіг до своєї хати, взяв теку, олівець та кийок і подався слідом за моїми супутниками. Ледве встигли ми вийти за село, як нагнала нас коляса й прийняла до свого м'якого лона. Проїжджаючи мимо одного старого дуба, я сказав фурманові спинитись і, на превелике диво моїх супутників, вийшов із коляси. На запитання, що я збираюсь робити, я вказав на дерево й сказав, що хочу змалювати цього суховерхого патріярха. Степан Осипович мовчки махнув рукою й наказав фурманові рушати, а я з певної віддалі обійшов навколо широколистого Мафусаїла та, не знайшовши через полудневе освітлення бажаного пункту, ліг у холодку того ж таки Мафусаїла, помилувався здалека його могутніми однолітками та й задрімав.

Прокинувшись, я побачив, що густа тінь лісу зрадила мене: вона відскочила від мене сяжнів на три. Добре ще, що я догадався закрити від мух лице хусткою, а то б з мене зробився справ-

жній англієць. А де ж моя тека? Кийок мій тут, а теки нема. Обійшов я кілька разів навколо патріярха, заглянув до його широкого дупла. Нема моєї теки, а освітлення найвідповідніше, і лисий Мафусаїл наче кепкує з мене, спокусливо показуючи свої широко освітлені суки та віті. З досади я підійшов до другого патріярха, — той ще кращий, до третього — ще кращий, а четвертий ніби втік із теки Калама й знову проситься під олівець. Я мало не плакав з досади. Кленучи раз-у-раз безсовісного злодія, вийшов я на дорогу та й попростував до Прехтелевого хутора. Окрім Софії Самійлівни та білолицької Параски, я не знайшов на хуторі нікого. Мене запитали, чи я обідав. Я сказав, що ні. Зараз же мене провели на половину Софії Самійлівни й начинили всякими їстивними благами. Між іншим, я дізнався, що моя героїня просто зачарувала Софію Самійлівну та що гостювала вона недовго тому, що боялась за свою хвору панну Дороту. Степан Осипович поїхав разом з Гелєною, а Софія Самійлівна їде до неї на вечірній чай і прохає мене бути їй за кавалера. Від цієї чести я не відмовився, і ми за півгодини вирушили в дорогу.

ХІ.

В тополевій алеї, проти самої вовчої стежки, я звелів зупинитись і прохав мою сопутницю вийти з брички. Я мав намір повести її цією вовчою стежкою просто до павільйону, де сподівався знайти господиню та її сивого гостя. Але сподівання мої не справилились, бо не встигли ми ступити на стежку, як у кінці алеї від дому з'явилась сама господиня в супроводі Степана Осиповича та свого благовірного ротмістра. Ми пішли їм назустріч. Нові знайомі з невдаваною радістю обнялись та поцілувались, а сам господар із зграбністю справжнього гусара зарекомендувався Софії Самійлівні й просив її до покоїв.

— А чи вдався вам сьогодні малюнок? — спитав мене лукавий Степан Осипович.

— Дуже, — відповів я, силкуючись бути по-важним.

— А чи правду кажете? — питає він, пильно дивлячись на мене.

— Правду! — відповів я тим самим тоном.

— Чи не можна й нам полюбуватися вашою працею? — промовила господиня, сміючись.

— І ви проти мене! — сказав я, так само сміючись.

Вдоволений Степан Осипович стиснув їй подружньому руку й тут таки розповів, як було, як я зрадив їхній потрійний союз в ім'я прекрасного мистецтва та як вони, вертаючись, помітили мене, глибоко відданого божественному мистецтву, так глибоко, що »він і не почув, як ми в нього з рук таку вкрали«. Так закінчив своє оповідання Степан Осипович. Оповідання його викликало загальний сміх, а разом із тим і мій.

Мені треба було зайти до своєї хати, і я на якийсь час покинув своїх веселих приятелів. Прохір зустрів мене на сходах, хитаючи головою, начебто казав: »горбатого могила виправить«. Я вдавав, що не помічаю його тонкого й справедливого докору. Тут зустрів мене й герой мій, переказавши, скільки книг привіз їм Степан Осипович. Кімната, куди він мене завів, була йому й Трохимові за помешкання та клас. Кіш із книгами різних розмірів та форм стояв на підлозі. Над ним, мов той хижий беркут, сидів Трохим, заглибившись в оглядання портретів історичних героїв, у систематичному порядку зведених до хитрої таблиці за методою Язвинського.

Я оглянув дорогий дарунок і дав відповідну випадковій науку моїм приятелям, як вони повинні шанувати Степана Осиповича та бути йому вдячними за цей справді дорогоцінний подарунок. Скінчивши промову, як подобає ораторові, я по-

кинув моїх приятелів, щоб могли міркувати над тим, що сталося, а сам вийшов на двір. На дворі вже нікого не було. Я пішов до покоїв. Пройшовши через коридор та червону кімнату й ще коридор, я ввійшов до іншого коридору, потім до другої залі й до намету і тут тільки знайшов наше товариство за чайним столом. Ласкавий господар бавив їх якимсь тривіально-гусарським анекдотом. До дверей, що вели до коридору з недвозначними десятьма комірчинами, був присунутий стіл з усякими ласощами та пляшкою якогось вина. Хто це так мило здогадався заслонити коридор беззаконія? У кожному разі не господар. Він у цій огидній декорації не вбачає нічого ганебного, інакше він давно б її знищив.

Серед різного змісту небилиць господар розказав і одну билицю про те, з яким тріумфом зустріла мого родича, що програвся, його розлючена половина. І от, коли урочисті прокльони дійшли до найскаженішого піччикато, зненацька з'явився в хаті Іван Іванович Берггоф, мов з хреста знятий: виснажений, помятий, у якомусь льокайському чекмені, замащеному в болото та в кров. »Він, бачте, — закінчив господар повчальну билицю — встряв кудись у тепле місце, в Звинигородці — здається, до уральських козаків. Вони його, доброго молодця, за одну днину облупили, як липку, а до того ще й набили. Котюзі по заслугі! До чужого монастиря з своїм законом не пхайся!« Трагічне оповідання було вдатно замкнене приказкою. Чаєве частування змінилось цукерковим, а цукеркове — вечерею. За вечерею ласкавий господар мало не по-гусарському насмоктався. Скінчилось усе, одначе, як годиться: проводами, поцілунками й пристойним числом »до побачення«.

Проводивши моїх старих приятелів до брички, побажавши їм щасливої дороги та доброї ночі,

я подивився, як вони потопають у темряві ночі та й сам пішов на боковеньку.

Другий день та кілька дальших я, як статечний мистець, провів за працею. Наслідком мого трудолюбства був акварельний малюнок, що представляв мою героїню в тому вигляді, як я її підглядав у павільйоні, в колі її нелицемірних подруг. Малюнок ефектовний і щодо схожості дуже вдатний. Особливо гарно вийшов мій герой, що безтурботно крутить катеринку.

Коли я скінчив та показав усім свій малюнок, Курнатовський десять разів зряду побожився, що він за все своє життя не бачив нічого кращого та більш мистецького, чому я вповні вірю, бо він за все своє життя не бачив нічого, крім пляшки та карт. Але щоб довершити свою перемогу, я додав ще й його портрет у півтонах. Додаток цей зробив бажане вражіння. Курнатовський захопився невимовно, звав мене другом і братом, товаришем у почуваннях і зрештою запропонував мені тисячу карбованців, од яких я мусів одмовитись, бо робив свій малюнок для його жінки й без усякої заплати. Моя безкорисливість збила його з пантелику: він подивився на мене не як на товариша в почуваннях, а як на заморського звіря, та, порадившись із своїм економом, запропонував мені бричку-нетичанку, пару добрих коней та фурмана. Від фурмана я відмовився, а решту з подякою прийняв. У мене давно вже була думка завести собі оці, в моєму кочовничому житті необхідні, меблі, та все якось не щастило. А тут одразу пощастило та й пощастило недорого. Прохорові надзвичайно сподобалось моє несподіване придбання. З того я помітив, що в нього орган скотоловства особливо розвинений.

— А чи не пора нам збиратись у похід? — спитав я його, обревізувавши вдесьте своє нове добро.

— Якщо ви в карти не граєте, то не пора,

а якщо граєте, то пора, — промовив він, лукаво всміхаючись.

Я похвалив його за дотепне слово, і ми вирішили завтра ж податись «во свояси», про що я сповістив гостинну господиню й господаря. А тому, що було вже надвечір, і погода сприятлива, то ми вирішили зробити спільну візиту Прехтелям, а завтра заїхати по дорозі й до моїх любих родичів. Я наказав Прохорові «озброїти» мою бричку й самому «озброїтись». «Озброєння» відбулося хутко, і я поїхав до Прехтелів своєю власною бричкою.

Коли я сказав моїм старим приятелям про свій твердий намір завтра покинути їх, вони прийняли це за жарт, і то навіть недоречний. Вони гадали, що я неодмінно діждуся їхньої любої Марусі з інституту, змалюю її портрет та тоді вже й поїду собі, куди хочу, але коли схочу, то й у них можу зостатись хоч до кінця життя.

— А якого б я з вас зробив чудового німця, — сказав Степан Осипович, стискаючи мені руку.

— В тебе тільки німці й на думці, — перебила його Софія Самійловна: тут треба діло говорити, — додала вона й задумалась.

— Про яке ж то діло ти так глибоко задумалась, моя стара німкене? — лагідно спитав її Степан Йосипович.

— А ось про яке, — відповіла вона, всміхаючись: — тепер кінець травня, а в червні буде випуск, — возьміть і мене з собою до Києва, — додала вона швидко, звертаючись до мене.

— З охотою, — промовив я, приймаючи її слова в їхньому прямому сенсі. А Степан Йосипович перехрестив її великим хрестом. На це вона всміхнулась і порадила йому самому перехреститись, що він і зробив.

— А тепер що накажете? — спитав він, витягуючи руки по-військовому.

— Тепер нічого, а завтра — ладнати бричку

та коні, а післязавтра я поїду до Києва. От вам і все, — додала вона, кляснувши пальцями.

Таким чином на бажання Софії Самійлівни вирішив я відкласти свій відїзд до післязавтра. Після цього Курнатовські і я побажали старим доброї ночі й поїхали додому.

Другий день проминув у зборах та в навчанні Трохима, як годиться поводитись із чужими людьми. Увечері завітав я до моїх старих і довідався, як та коли саме вирушимо в дорогу. Стали на тому, що виїдемо з дому рано, так щоб обідати в Богуславі й на ніч наспіти до Потоків. Вирішивши цю важливу справу, я розстався з старими.

За вечерею в Курнатовських я оповістив про наше непохитне рішення, при чому героїня моя кинула на мене довгий, сердечно-ніжний погляд, а господар звелів подати пляшку шампанського на прощання.

Сонце ще покоїлось десь за обрієм, а ми вже були на ногах. Прохір порався коло брички та з кіньми, герой мій з Трохимом над чемоданом і над кошиком з пиріжками та іншим добром, а я нічого не робив. Коли все прийшло до кінця, і Прохір урочисто вмовився на передку, тоді я вийшов на двір, перехристився, і процесія рушила. За бричкою пішов Трохим з моїм кийком та з текою в руках, за Трохимом ішли ми з моїм героєм, взявшись за руки. Так минули ми двір та частину тополевої алеї; тут порядок нашого походу порушила несподівана поява моєї прекрасної Гелени. Мов та промениста зірниця, з'явилась вона перед нами й осяяла наш понурий похід. Але це променисте світло вмить зникло: сумно схиливши на груди свою прекрасну голівку, вона мовчки пішла між мною та братом. А коли бричка виїхала з алеї, круто звернувши вправо, і сховалась за деревами, вона спинилась та, хутко вхопивши мою руку, піднесла її до своїх губ. Не встиг я й ахнути, як вона вже легше за газелю неслась алеєю

до дому. Я подивився на мого супутника, що всміхався, і сам не знав, що на це сказати.

— Вона приїде попрощатись з вами до Софії Самійлівни, — промовив він простодушно, і ми мовчки пішли за бричкою.

За селом до нашої процесії пристав мій старий знайомий, царинний дід з своїм сухоребрим собакою. А коли ми сіли до брички, Прохір, прощаючись з своїм однолітком, промовив до нього:

— Зроби ж!

— Добре! — відповів той, і наша бричка покотилась по дорозі. До самого хутора панувала над нами мовчанка.

На хуторі Філемон та Бавкида клопотались вже біля свого ковчега, себто біля дорожньої брички, чи, краще сказати, критої хури. Білолиця Параска виносила з хати ворочки, клуночки, кошички, скриньки та все це передавала Степанові Йосиповичу; той, старанно оглянувши те, що йому подавали, обережно передавав Софії Самійлівні, а вона вже, так само пильно оглянувши кожну річ, клала її на своє місце.

— Боже поможи! — промовив я, підходячи до брички.

— Guten Morgen! — відповів мені Степан Йосипович, усміхаючись.

Саме в цей час винесено подушки та величезні перини. Коли й це добро всунули до ковчега, Степан Йосипович зняв свого білого кашкета, перехрестився й промовив: »Слава Тобі, Господи!«.

— А килим, душко, й забули, — сказала Софія Самійлівна, виглядаючи з хури.

Винесли й килим.

— Тепер усе, душко? — сказав Степан Йосипович.

— Усе! — відповіла Софія Самійлівна.

— Ще раз слава Тобі, Господи! та... — старий ще щось хотів сказати, та не встиг, бо саме на

той час до нас підходили Курнатовські, зоставивши свій повіз за ворітьми.

Після взаємних привітань та поцілунків увесь комітет оглянув ковчег. По оглядинах, що дали добрий результат, господиня запропонувала каву та легенький фриштик, що складався з печеної гиндички, дванадцяти курчат і такого іншого «овочу». За сніданком Степан Йосипович прохав мого героя та його професора бути його постійними гістьми до приїзду молодої господині. Тоді Софія Самійлівна звернулась до них із просьбою, щоб вони доглядали її старого німця, а білолицій Парасці твердо наказала, щоб гості без неї не голодували, бо інакше вона привезе їй із Києва дулю, а не гостинця.

— Ти знаєш, який він у нас, — додала вона, вказуючи на Степана Йосиповича, — про нього вовк хоч траву їж, йому однаковісінько. Йому аби був тільки «флєйш», а інші хай хоч помруть з голоду, він і не подумає за них. Я вже — казала вона далі, звертаючись до гостей — трохи привчила його до рибини, а то він: раніше ні середи, ні п'ятниці не знав: суций тата... Та на цьому «тата» й спинилась, ласкаво глянувши на свого Філемона, що всміхався, наче б просила в нього пробачення за таке нехристиянське порівняння.

Після кави й так званого легкого фриштику ми помолились Богу, на хвилинку сіли, як годиться, та, помолившись ще раз, пішли по своїх місцях. Курнатовські визвалися проважати нас до Шендерівки, з чого я мав велику радість. Курнатовський, як справжній кавалерист, поїхав верхи, а я сів на його місце в колясі поруч із моєю прекрасною Геленою.

До самого місця розлуки Гелена не говорила нічого. Я теж мовчав. Ми були дуже подібні до молодого та молодої, що їдуть до вінця з волі батьків.

Зрештою, настала сцена розстання. Героїня

моя мовчки стиснула мені руку й ледве чутно промовила: »дякую вам за брата«. Ротмістр, не сходячи з коня, теж стиснув мені руку й дякував за якусь ласку, а Степан Йосигіович, стискаючи мені руку, прохав доглядати його доброї старої німкені. На тому ми й розлучились.

XII.

Герой мій не такий простак, як я його собі уявляв. Він зміркував, що заночувати в Потоках нам не доведеться через так званий легкий снідачок та взагалі через проводи. Маючи це на увазі, він непомітно випередив нас та, не спиняючись у Шендерівці, подався далі до Богуслава з наміром, що зробив би честь кожному »леопардові« — з наміром приготувати помешкання для Софії Самійлівни. От тобі й матрос! Сонце вже ховалось за обрій, коли він з професором своїм зустрів нас по цей бік Росі й провів до приготованого помешкання. Софію Самійлівну до сліз зворушила ця несподівана ласкава послужливість. Герой мій в очах Софії Самійлівни завжди був людиною надзвичайною, а тепер став ще й людиною світською; в очах жінки це вже вінець усім чеснотам. Усе було б добре, але трапилось таке: не встигла Софія Самійлівна з'явитись на вулиці перед своїм помешканням, як її оточила густа брудна юрба завзятущих факторів, і [вони] мало не на руках внесли її до хати. Сердешна, вона так розгубилася від цієї нової несподіванки, що не могла вимовити й слова та тільки відмахувалась хусточкою, мов од мух, од послужливих христородавців. Але ці лагідні заходи ні до чого не довели: вони й не думали поступатись. Тоді вона вхопила обома руками свій величезний ридикюль та почала пробивати собі дорогу назад до свого мирного ковчега. Я мусів вступити в бій і за допомогою оборонця Севастополя розігнав юрбу ізраїльтян та вмовив Софію Самійлівну вернутись до госпо-

ди, а на випадок несподіваного нападу поставив на варті біля дверей невсипущого Трохима.

Другого дня раннім ранком, напившись разом чаю, я остаточно попрощався з моїм одважним героєм та з моїм колишнім сподвижником і вірним слугою.

З Богуслава через Расаву та через Потоки ми другого дня щасливо приїхали до Трипілля, а з Трипілля по-над Дніпром непрохідним лісом ще за день приїхали до Києва, теж щасливо. Можна було б за три дні виконати цей переїзд, але ми, як добрі господарі, жалували скотину та, як люди небайдужі до краси природи, спинялись попасати біля поточка або на широкій луці біля Дніпра, що несподівано врїзувалась у темний ліс. Поки Софія Самійлівна з Прохором поралась біля кавника, я малював сосну або березу, а коні задумливо щипали траву та помахували хвостами. Одне слово, ми подорожували, як годиться подорожувати й усім статечним людям. На останньому попасі я малював групу сосен і, для масштабу, коня, що тут пасся. Софія Самійлівна варила каву та якось ненавмисне заговорила з Прохором про панну Дороту та про старого Курнатовського. Я насторожив вуха, а олівця так тільки для плезіру держав у рці. За півгодини дізнався я про всі гидкі таємниці сивого розпусника і зворушливо-жалісну історію безталанної панни Дороти, історію, на жаль, звичайну навіть і для наших часів.

На своїм місці я перекажу моїм терпеливим читачам цю глибоко сумну та повчальну історію, та ще, якщо умудрюсь, то й словами самого Прохора, а тепер вестиму мову про перебування Софії Самійлівни в Києві.

Квартирю в Києві мав я саме проти інституту, не на Хрещатику, а на горі. Я запропонував її Софії Самійлівні, а сам оселився тимчасово в трахтірі, не на водах, а на Хрещатику, в домі архітектора Беретті. Того ж дня, за допомогою добрих

людей, приставив я моїй сопутниці чепурну, скромну та моторну »хахлячку« Марину, що заступила їй цілком білолицю Параску. Влаштувавши все, як слід, ми радили раду, чи відвідувати Марусю в інституті, чи переждати іспити та з'явитися просто на акт. Як розсудлива й ніжна мати, вона відмовила собі радості — поцілувати свою єдину дитину перед іспитом, щоб не збаламутити її та не пошкодити їй у день іспитів. Дожидаючи цього блаженного дня, я розважав мою гостю, як міг та як умів: розважав її відвідинами церков та монастирів, щось двічі возив її в »Кинь-грусть«, вже почав був одкривати їй таємниці київської старовини, та прийшла вістка про випускний акт і баль в інституті, де покажуть себе прилюдно майбутні пантери та левиці.

Не памятаю, чому я не мав змоги проводити мою гостю на це велике свято та побачити її красуню Марусю в критичні хвилини іспиту.

Другого дня побачив уже я її в обіймах матері, що ридала від щастя. Це була молода та струнка, мов паросток тополі, гнучка, прекрасна брюнетка, з блідим матовим обличчям та з великими, розумними чорними очима. За півгодини ми вже були з нею свої люди й на превелику втіху матері співали на два голоси українську пісню:

Зійшла зоря з вечора,
Не назорілася,
Прийшов милий з походу,
Я не надивилася.

Вона прекрасно володіла своїм контральто, що спершу здався мені грубим на її вік. Я охристив її вславленим імям Альбоні. Минуло ще півгодини, і ми вже »обожали« одне одного. Як »обожжаємому« та »обожателю«, вона переказала мені, звичайно, в таємниці, кого з учителів »обожжали« всі дівчата, а кого тільки деякі, та кого як вони прозивали. Наприклад, Ф., учителя мінерало-

гії, вони звали «жупчиком» тому, що він приходив на лекцію завжди із скринькою, а інспектора І[ванішева] — так закінчила вона свою дитячу сповідь — жадна панна не «обожала», бо в нього очі котячі.

Набалакавшись у таємниці про речі першорядної ваги, я розповів їй, теж у таємниці, історію мого героя та його чарівної сестри.

Вона уважно вислухала моє оповідання та — чого я не сподівався від її віку — глибоко задумалась. Я теж задумався та, дивлячись на неї, питався сам себе, чи не складає вона тепер поеми на цю високу тему, як я складав. Та чому ж би й не так? Її непорочній душі це ближче, ніж душі фахового поета.

— Який прекрасний, який благородний брат! — промовила вона, ледве вдержуючи сльози. — Мамо! — сказала вона, звертаючись до матері, — а коли ми поїдемо додому?

— А як одповіємось, моє серце, так і поїдемо, — відповіла Софія Самійлівна, цілуючи свою замислену дитину. — Чого ти така невесела, пташечко моя, рибко моя червоноперая? За татком скучаєш? Не скучай, моє серденько, скоро, скоро побачиш.

На материні пестощі вона задумливо зідхнула.

— Що ви з нею зробили? — спитала в мене Софія Самійлівна.

— Вони розповіли мені історію матроса.

— Нашого сусіди? Йосипа Федоровича? — перехопила здогадлива Софія Самійлівна, та [мов] надхнена з неба, вона переказала моє оповідання з такою душевною красномовністю, що я слухав її, наче ніколи й не чув про те, що сталося. Вона відкрила в моєму героєві такі романтичні приваби, яких я й не сподівався. Мені, наприклад, ніколи й до голови не спадало, що з мого

героя гарний промовець, а з оповідання Софії Самійлівни виходило, що він суцїй Золотоуст.

Оповідання про »обожаємого« матроса та про його прекрасну сестру переказувалось щодня з новими варіаціями. Я починав уже був боятися, щоб герой мій не став буденним в уяві своєї палкої поклонниці через оті часті повторювання. Але мої побоювання були даремні. Останньої ночі перед виїздом із Києва вона вже бачила його вві сні вродливого, чарівного.

Побожні мої приятельки відправили молебня Варварі Великомучениці та одного погожого ранку запакувались до свого ковчега й подалися во свояси. Я відпровадив їх до того самого місця, де малював купу старих сосен та слухав жалісного оповідання Прохора про панну Дороту та про старого грішника Курнатовського. На прощання просила мене Софія Самійлівна знайти для Марусі фортепіано й до зими приставити їм на хутір. Я незабаром і якнайкраще виконав це доручення.

У Києві мені не сиділося. Я порадився з Прохором та одного погожого ранку й виїхав разом із Прохором.

Завидне, чарівне становище людини, що ні від кого не залежить: їдеш собі, куди надумаєшся, у власній бричці та на власних конях; станеш, де схочеш, намалюєш, що тобі подобається, та й їдеш далі. Чудовий стан душі! А скільки єсть таких незалежних та щасливих людей, які навіть уяви не мають про те, що вони незалежні. Бідолашні, нікчемні раби вузеньких пристрастей та тонко обміркованих необхідностей!

Вимірявши вздовж і впоперек Волинь та Поділля й діждавшись у Житомирі осінньої негоди, ми вернулись щасливо до Києва.

З Житомира послав я Степанові Йосиповичу пакунок огороднього та садового насіння, зібраного мною у волинських та подільських агрономів, а молодим прекрасним друзям моїм — зшиток

українських пісень, записаних мною від подолян та волиняків. Аж ось тижнів за два після повороту до Києва дістав я від Степана Йосиповича такого листа:

»Любий і незабутній земляче!

Насамперед не дивуйтесь, що я Вас зву земляком своїм. Я й сам досі був певен, що я щирий »дейч«, а вийшло, що я такий самий німець, як і Ви, себто сущий українець. І знаєте, кому я завдячую таке відкриття? Насамперед Вам, чи то вашому фортепіянові та зшитковій українських пісень, а потім моїй Марусі та Вашій приятельці Курнатовській. Та й старій моїй так само. Але потерпіть трохи, то я вам усе розкажу по порядку. З першого ж побачення Маруся моя закохалась у вашу приятельку »до обожанія«, як вона сама вислови-лась. Ми з Сонею надзвичайно раділи з їх приятелювання. Минає тиждень, другий, нові приятельки нерозлучні, мов той Кастор та Поллукс. Тільки помічаємо — спершу Сонечка, а далі й я — що наші нерозлучні приятельки читають потай од нас якусь книгу. Нам це не сподобалось. Я почав уважніше стежити за нерозлучними приятельками та одного погожого ранку й застукав їх під липою в саду. — Яку це ти книгу до кишені сховала? — питаюсь я у своєї. — Не покажу, — каже вона. Суца українка! А приятелька ваша так і спалахнула. Я зробив біля своєї ловкий вольт та й вихопив книгу з кишені. Уявіть же ви моє здивування: замість дурного роману в руці в мене була німецька гра-матика. — Дурненькі! — кажу до них, — чого ж ви ховаєтесь з цим добром? — Гелена — каже моя »хахлячка« — хотіла вам сюрприз зробити, забалакавши з вами несподівано по-німецькому. — От які гострухи! Потім моя повисла мені на шию та й просить, щоб я вчив її по-французькому. Я зви-чайно, охоче взявся до цього святого діла, тим охотніше, що я, старий дурень, уявив, як мене ото-чують німкені з Шіллером у руках. А які диво-

вижні здібності має Ваша приятелька! Фортепіяно всю справу попсувало, себто не всю (німецька та французька мова йде як слід), але я пошивсь у дурні. Замість читати Шіллера та Гете, співаю під акомпаніамент фортепіяна українські пісні та ще й ногою притупую. Ось що зробили з мене Ваші «хахлячки»! Я спробував був ховати ключі від інструменту та загадувати більші лекції, — нічого не помогло. За півгодини лекція готова, і згідно з умовою інструмент повинен бути відчинений. Отакі то справи. А ротмістра Курнатовського Ви тепер уже й не пізнаєте. Справжнє ягнятко! Випи-сує з Петербургу фортепіяно для своєї коханої Гелени. А Ви пришліть мені ще зшиток українських пісень та, якщо можна, і з нотами. На свята приїдуть до нас у гості герой Ваш та його вчений професор. Приїздіть-но й ви з Прохором. А покищо цілують Вас. Ваші «хахлячки», а мої майбутні німкені, та й я з ними.

Бувайте здорові! Дякую за житомирську посылку.

Р. С. Панна Дорота — шкода! не витримала, безталанна, та й зовсім збожеволіла. І, Боже, яка вона нещасна! Я ніколи не бачив такої нещасної людини. Божевілля її тихе, спокійне, а тому ще сумніше та безнадійніше. Отрута ця потроху з самих молодих літ входила до її ніжного організму, до її тихої непорочної душі.

І тільки Бог святий знає, коли скінчиться це гірке існування. Вона може прожити ще кілька літ: в історії психічних недуг такі випадки трапляються нерідко. Яка ж то мусіла бути людина, що зважилась замучити душу саме в той час, коли вона тільки починала розуміти приваби та чари життя! Страшний і безкарний злочин!

Але я забалакався з Вами. Діти скінчили лекції й домагаються ключа від інструменту. Піду! Не забувайте Вашого старого земляка та моїх майбутніх німкень. Ще раз бувайте здорові!»

І таке інше...

Я маю вдячну звичку відповідати на листи, не гаючись. Під впливом прочитаних звісток, хоч би й які вони були, якось легше писати: не почуваш труду, не помічаєш тієї томливої праці, що звязана з запізненою відповіддю, де треба прохати вибачення, а нераз і брехати. А це мені — гірше за ножа гострого. На мою думку, всяка, навіть найневинніша брехня — злочин. Я почав був свого листа так:

»Вельмишановний мій друже
та новий мій земляче!«

Не встиг я поставити знак виклику, як до хати ввійшов Прохір і сказав, що погода сьогодні така гарна, що гріх було б сидіти вдома та дивитись з вікна на вулицю, тим більше, що в нас, слава Богу, все є своє, щоб поїхати.

— Маєш рацію, Прохоре, — промовив я й почав міркувати, куди б його чкурнути якомога далі. А поки прийде добра думка, я прочитав йому листа Степана Йосиповича. Він дуже розсудливо завважив, що все добре написано, але про одне так і зовсім не написано.

— А чого ж, на твою думку, тут бракує? — спитав я в нього.

— А на мою думку, бракує тут Йосипа Федоровича та Трохима Сидоровича.

— Твоя правда! Напишу йому про це, а покищо йди та ладнайся до дороги.

Прохір вийшов, а я почав міркувати, чому це старий німець не пише мені нічого про мого героя та про його вчителя. Сказав тільки, що вони приїдуть до них на свята в гості, а звідки вони приїдуть, невідомо. Дивно! Міркуванням моїм і кінця не було б, коли б Прохір не постукав у вікно та не сказав, що він готовий хоч і на край світа.

XI.

Я з природи своєї належу до людей розкидливих і трохи нерішучих. Ці, можна сказати, невинні хиби часто-густо ставили мене в смішне, а іноді й у прикре становище. Тепер, наприклад, зовсім безневинно я пошився в такі дурні, що хоч на показ, і то в пору. Поїхали ми з Прохором у Бровари. Ну, і годі б, вернутись би назад, написати листа до Прехтеля, і край. Так ні, — треба було проїхати в Оглав та завернути до Баришівки відвідати старого прокурора Баришпольця. Дуже треба. А тимчасом минув місяць, а лист не написаний. Добре ще, що я здогадався послати ноти, книги та ще зшиток українських пісень. А то мої добрі хуторяни могли б подумати, що я вже на лоні Авраамовому. Мало того, — що не добре, — це безсовісне. Чудова думка! саме для моєї комплекції: не писати аж до весни, а весною значе́нка, наче з неба впасти. Який то буде ефект! Та після ефекту все таки доведеться прохати вибачення, вибріхуватись та червоніти. Краще вже зараз напишу. Хай що хочуть, думають, а я принаймні очищу совість свою. Треба тільки написати так, щоб видно було правду, але щоб правда була поетизована.

От тому я й почав листа таким епіграфом:

Какъ въ наши лучшіе года,
 Мы пролетаемъ безъ участья,
 Помимо истиннаго счастья,
 Мы молоды; душа горда;
 Какъ въ насъ заносчивости много!
 Предъ нами свѣтлая дорога;
 Проходятъ лучшіе года.

Та замість одного куплета написав цілий вірш, ще й листа в тому самому тоні накатав. Ефект був надзвичайний. Під віршем я забув поставити »В. Курочкін«, і приятельки мої не завагалися всадити мене до пантеону світових поетів.

От які можуть бути наслідки так званої невинної розкидливості!

Без жадного заміру можна потрапити в самозванці. Я виплутався з біди тільки тим, що послав моїм хуторянам грудневу книжку «Бібліотеки для читенія» за 1856 рік. Але й після такого аргументу вони розчарувались у мені тільки до половини. В їх розумінні я зостався великим поетом вже тільки тому, що переслав їм такого геніяльного вірша.

Зима з контрактами та з іншими radoщами непомітно промайнула передо мною. Перед лицем березневого сонця засоромився й почорнів білий сніг. Поточки весело задзвеніли в горах і побігли до свого пращура Дніпра-Білогруда розказати про наближення свята богині Яри. З любов'ю прийняв белькотливу малечу старий Білогруд і розкинув свою синєполу ризу мало не по самісінькі Бровари.

Трахтир Рязанова, мов голова потопельника, виглядає з води, а велетеньський міст, мов морська потвора, простягнувся через Дніпро й показує здивованій людині свій темний хребет з блискучої безодні. Прекрасна, велична картина! Не кажу вже про весну! Вже самий запах весни може вивести мене в поле не те що з Києва, але й з самого Парижу. Це я довів того року моєю черепашою мандрівкою по невилазному болоті.

Я постарівся на рік, став байдужіший до зовнішніх вражіннь, а все таки тяжко було мені вимовити те фатальне слово «не поїду», себто поки болото не підсохне. Але я вимовив таки це фатальне слово. А вже коли я що сказав, то все одно, що припечатав: ніяка земна сила не примусить мене змінити прийнятого рішення. Цим я вже можу похвалитись, хоч я й не хвалько.

Сижу я, з тяжким серцем, у Києві, а сьомою квітня. Великдень уже, так би мовити, на дворі, а грязюка, як навмисне, все рідшає та рідшає. Доц

за дощем так і плющить. Все проти мене — і небо, і земля! Побачимо, хто кого переможе? І я напевне переміг би й небо, і землю, та трапилось ось що. На самісіньку Лазареву неділю дістав я листа від нового земляка мого, Прехтеля, та ще й якого листа — найчуднішого змісту. Він ото й схитнув мою енергійну чи, краще сказати, хахлацьку натуру. А щоб недовірливі читачі не сказали, що я хвостом кручу, навожу тут на доказ моєї непорочности і листа мого вельмишановного Степана Йосиповича Прехтеля. Хай читачі самі розсудять, чи правильно зробив я в цьому надзвичайному випадку.

»Найласкавіший земляче!

Почати з того, що Ви — еґоїст, та ще найзвзятіший, холодний еґоїст. Хоч простодушні німкені мої й запевняють мене, що Ви тільки ледачий, а, значить, і один з найбільших поетів-мистців (чи не наївний погляд?), та мене, старого горобця, половою не обдуриш. Бачив я вашу братію, великих чудотворців! Та йде не про те, а ось про що: усі ми, з Вашої приятельки Гелени почавши, очі прогляділи, дожидаючи Вас до себе на святах, а Ви!... Та хіба ж Ви не еґоїст після цього? А як у нас було весело! Чудо, як весело! Героя вашого та його достойного професора Ви й не пізнали б: чепуруни, першого сорту чепуруни! Маруся моя... та вже Бог з нею! Мені потрібна людина, а не блискача шматка. А герой Ваш... та про це опісля. Шкода, що Ви не приїхали. Вас тільки й бракувало до повної хахлацької асамблеї. Приїздіть же на Великдень, неодмінно приїздіть. Ви в нас побачите великі зміни. Сонечка моя помолодшала й покращала. Я теж. Маруся та її друг Гелена стали справжніми німкенями, і я сподіваюсь до Вашого приїзду влаштувати німецькі літературні вечірки, якщо тільки Ви не навезете нових українських пісень. Ротмістра Курнатовського Ви зовсім не пі-

знаєте — хлопець хоч куди! Кузину Вашу зве бездушною лялькою, а її благовірного — ослон у гусарському віцмундурі. Панни Дороти Ви вже більше не побачите, і скажіть: хвалити Бога! — вона недавно померла. Приїздіть, я Вам перекажу цікаві дані щодо її сумно-повчальної біографії. А тепер, щоб більше Вас зацікавити, скажу, що вона була рідна мати ротмістра Курнатовського. Прощайте. Цілують Вас мої німкені й я.

Р. С. Балакав-балакав, а головного й не сказав: не сказав, що Курнатовський з гусара робиться людиною. От Вам доказ: він розвалює батьківський будинок, не грає в карти, не пє, а вашого колишнього слугу Трохима виховує своїм коштом у білоцерківській гімназії. Як оточення змінює людину! З минулої осені герой наш та його гімназист-професор живуть у Білій Церкві і вчать. Справу цю, правду кажучи, я поладнав за допомогою Вашої прекрасної Гелени. Та це однаково, хто б не робив, аби добре. І Вам буде великий гріх, якщо Ви не приїдете до нас на свята, хоч би на те тільки, щоб глянути на свого Трохима-гімназиста та на хороброго оборонця Севастополя, на мого майбутнього... та що там критись: мого майбутнього зятя...«

— Прохоре! Прохоре! — закричав я, вибігаючи до передпокою.

З псалтирем у руках з'явився Прохір.

— Ідемо, збирайся! сьогодні ідемо! — промовив я до нього швидко. На це він байдужливо вимовив: »добре!« й пішов збиратись у дорогу.

1858. 16. II.

Нижній Новгород.

ПРИМІТКИ.

1. До повісті «Близнята».

СТОП. 7. «Письмовникъ» М. Г. Курганова (1725—1769), «професора математики та навігації», вийшов уперше 1769 р. під заголовком: «Россійская универсальная грамматика, или всеобщее письмословіе, предлагающее легчайшій способъ основательнаго ученія русскому языку, съ семью присовокупленіями разныхъ учебныхъ и полезно-забавныхъ вещей». Книга ця мала велику популярність і вийшла в 17 виданнях. Купували її саме через оті «присовокупленія» (додатки) з «полезнозабавними вещами»: приказками, жартами, загадками, народніми віруваннями, піснями та оповіданнями-анекдотами (321!). — **З о р о а с т е р** — грецька вимова імени напівлегендарного пророка Ірану Заратустри, що жив десь у X—VIII ст. перед Р. Х. — «К л о п о в и к» — від рос. слова «клоп», себто блощиця; ром, що смердить блощицями. — **СТОП. 8.** — **Еккартсгавзен Карло** (1752—1803) — німецький письменник, автор численних юридичних, белетристичних, а потім алхімічних та містичних творів. Перші мали певне значення, а алхімічні та містичні були несамовитою мішаниною іноді розумних і глибоких міркувань із несотвореними дурницями. Учені, що студіювали його неймовірно плодотворчу творчість (він дістав прізвище «найплодовитішого письменника Баварії»), прийшли до висновку, що він не був свідомим містифікатором-шарлатаном. Проте його фантастичні теорії, в які він вірив, спричинилися до збаламучення принаймні двох поколінь. Спеціально в Росії в кінці XVIII та в першій чверті XIX ст. твори його мали величезний вплив на масонів і мало не всі були перекладені на рос. мову, як от і згаданий тут Шевченком «Ключъ жь таинствамъ натурь» (у Шевченка помилково «природь»). Рос. переклад у 4-х частинах вийшов 1804 р. Популярність Еккартсгавзена пояснюється містичними настроями, що особливо в другій половині царювання Олександра I були дуже сильні в Росії. — Мудрою Шевченко називає цю книгу іронічно. — **Егоров Олексій** (1776—1851) — видатний рос. мистець-

маляр і гравёр, калмик з походження. Був професором петербурзької Академії Мистецтв, коли в ній почав учитися Шевченко. 1840 р. цар Микола I звільнив його з цієї посади, незадоволений замовленими йому картинами. Тоді саме з'явилися в Петербурзі нові таланти: Брюлов, Бруні, Басін (див. про них у повісті «Художник»). Єгоров не мав мистецької фантазії, але був дуже добрим рисувальником. Шевченко його цинив, мабуть, як доброго офортиста, і коли 1844 р. робив офорти для своєї «Живописної України», міг користуватися порадами Єгорова, що був людиною доброго серця. — З дальшого тексту видно, що мова йде про м. Переяслав, а тому ми й розшифруємо його назву, як і назву губернії — полтавська, заховані в рос. тексті під першою літерою П. — Гребінка Євген (1812—1848) — український письменник, що один із перших зацікавився долею кріпака-Шевченка і перший оцінив його літературний талант. Крім українських поезій, писав і російською мовою вірші та оповідання. Про нього див. у біографії Шевченка. Шевченко присвятив йому свого «Перебендю» (див. статтю про цей твір у т. I). Є спеціальна розвідка П. Филиповича — «Шевченко і Гребінка» («Україна» 1925, кн. 1—2). — Барішпіль — село в переяславському повіті. — **СТОП. 9.** Про Трибратні могили Шевченко згадує і в своїх археологічних записках (див. т. V, стор. 159), і в поезії «Сон», що в т. III. — **СТОП. 10.** Св. Іван Воїн — мученик IV в. На Україні дуже поширений культ його, як справедливого судді-месника. — **СТОП. 11.** Єруслан Лазаревич — герой рос. казки; це — лицар Арслан, син Зальзоря в тюркській перерібці іранської казки про воєнні та любовні пригоди лицаря Рустема. Російська перерібка цієї казки повстала ще в XVII в. Казка ця перейшла в т. зв. «лубок» (дешеві народні видання з малюнками), і її перевидавали кількаторазів. — Березань — містечко в переяславському повіті, де був маєток українського етнографа Платона Лукашевича (1809—1888), у якого Шевченко гостював 1843 р. В Березані написав поет свою «Розриту Могилу». Про те, як з ним Шевченко посварився, див. у біографії. Про батька цього Лукашевича, Якіма, поет згадує далі на стор. 20. — Барішівський титар — себто з с. Барішівки, теж переяславського повіту. — Акерман — пов. місто в Басарабії над Чорним морем, на зах. березі Дністра; колишня грецька колонія Тіра; тепер належить до Румунії (по-рум. Cetatea Alba); був морською пристанню княжого Галича. — Дубосари — місто на лівому березі Дністра, херсонської губернії. — Андрій Іванович — так звали лікаря Козачковського, приятеля Шевченка, що жив у Пе-

реяславі (про нього див. у т. X). — Дорпат — нім. назва естонського міста Тарту (заснованого ще кн. Ярославом Мудрим під назвою Юріїв). Університет (спочатку шведський, потім німецький) існував там од 1632 р. — Мітвава — тепер Єльгава — місто в Латвії. — Кулина Охримівна була, мабуть, латишка. Далі Шевченко називає її по батькові Єгорівною — ми це виправили. — **СТОП. 12.** Клеціальна субота — перед Зеленою Неділею. На Україні — це день, коли поминають померлих. За народнім віруванням вільно тоді поминати й самозубців, за яких церква, як відомо, не молиться. — **СТОП. 13.** «Каноникъ» — церковна книга, що містить у собі богослужбові канони святим; у деяких виданнях каноників уміщено й «святці», тобто календар із зазначенням на кожний день року тих святих, що їх пам'ять у той день святкується церквою. — Св. Саватій — чернець (помер 1435 р.), що перший оселився на Соловецькому острові, де потім повстав Соловецький монастир; св. Зосим (рос. Зосима) — теж соловецький чернець (помер 1478 р.). Російська церква обох їх канонізувала. Пам'ять першого святкується 27. IX., а другого 17. IV. Культ обох цих святих, як опікунів пасічництва, дуже поширений і на Україні, де на пасіках часто вміщують їх образи. Культ цей знайшов відгук і в укр. мистецтві (образ святих роботи маляра П. Холодного-старшого), і в укр. поезії (Слісаренкова «Пасіка»). — **СТОП. 14.** Дюма Олександр старший (1803—1870) — надзвичайно плодовитий французький повістяр і драматург (коло 1200 творів). Шевченко, читаючи історичні повісті Дюма, де той досить вільно поводився з історичними фактами й не давав точного малюнку епохи, вважав, що «повістярі наших днів» наслідують свого «божка» Дюма. Представником старої методи був для Шевченка неназваний тут Вальтер Скотт: наш поет дуже високо його цінив і хотів наслідувати, як зразок докладности й точности в описах. — Описуючи хутір сотника Сокири, Шевченко, очевидно, дає образ хутора свого друга А. І. Козачковського. Всю місцевість між Переяславом та Дніпром Шевченко дуже добре знав, бо восени 1845 р. гостював там у лікаря А. І. Козачковського під Андрушами й недалеко звідти у Вюнищах у Самойлових. П'єр. згздку про це в листі Шевченка до Козачковського в т. X, стор. 77. Вид на цю частину Переяславщини з-за Дніпра описав Шевченко й у поезії «Сон» (т. III). — Князь Святополк, прозваний Окаяним, — син Володимира Великого. Зайнявши князівський стіл по смерті батька, наказав своїм слугам убити брата Бориса, князя ростовського, коли той повертався з походу на печенігів. Вбито Бориса над

Альтою 24. VII 1015 р. — Рюїздаль, про якого мова, — це найславніший із родини голяндських малярів XVII в. Яків Рюїздаль (1625—1684), що прославився, як пейзажист. На його пейзажах бачимо лісову гущавину, піщані береги, що заросли верболозом, зелені левади, болотяні ставки. Це типовий рюїздалівський пейзаж. У петербурзькому Ермітажі було аж 13 його картин, де їх Шевченко й бачив. — «За переказом Кониського» — себто за автором «Історії Русовь», за якого Шевченко, слідом за сучасниками, хибно вважав архієпископа Юрія Кониського (див. про це ще й далі у прим. до ст. 20). Епізод кривавої битви над Альтою Шевченко використав у своїй поезії «Тарасова Ніч» (див. т. I, стор. 27—31), взявши за джерело «Історію Русовь» (див. статтю П. Зайцева про «Тарасову Ніч» — теж у т. I, стор. 284). — **СТОР. 15.** Про «невеличку церкву» на місці, де вбитий був кн. Борис, див. в археологічних записках Шевченка в т. V, стор. 159. — Про переяславський собор, збудований Мазепою, згадує Шевченко й у поезії «Сон» (див. у т. III). Тут він подає, як дату збудування цього собору, 1690 р., а в своїх археологічних записках — 1701 р. 1690 р. — це не помилка його пам'яті, а навпаки результат пізнішого пильного студіювання переяславської старовини, бо дату 1701 р. Шевченко в 1845 р. взяв був з запису на Євангелії, що її подарував соборові фундатор-гетьман, а то була дата, коли подаровано Євангелію (пор. т. V, стор. 157—158). — Успенської церкви, де Хмельницький присягав на вірність Москві, Шевченко навіть не схотів і змалювати, — див. т. V, стор. 155. — Переяславська Мазепина церква св. Вознесення від кінця XVII віку до 1864 р. була соборною (катедральною). Мазепа на повне відновлення старої переяславської катедрі (разом з монастирем, що був при ній), себто на будову самої церкви й «рефектаря», на церковні «апарати», ризи, на змалювання образів тощо видав колосальну, як на ті часи, суму грошей: 300.000 фльоринів (подаємо це за недрукованими ще документами мазепинців із б. Рапперсвільського Музею). — Імператор Петро III походив із роду голштинських герцогів. Був він людиною ненормальною; вбили його 1762 р. офіцери гвардії з відома Катерини II. Одною з його авантур була війна, що він її оголосив Данії (в своїх голштинських інтересах). Для цієї війни він незаконно набирив на Гетьманщині охотників до своїх голштинських полків (Гетьманщина мала своє територіальне військо). Українців, що до тих полків записалися, звали «голштинцями», українське населення ставилося до них з призирством, як до зрадників. Повернулися вони додому голі й голодні. Жид-

вихрест Крижанівський (про нього згадка буде далі) взявся за формування одного такого «голштинського» полку, що звався Подцабольдський; козаків із того полку автор «Історії Русовь» називає «подцабольдинцями»; у просторіччі їх звали, мабуть, коротше «цабольдинцями», звідки й пішло перекручене українське «себулдинці» (СТОР. 16). Про все це читав Шевченко в «Історії Русовь», яку в останній раз міг мати в руках весною 1847 р., а «Близнята» писав у 1855 р., тому й не дивно, що дещо поплутав: у нього «себулдинці» — пізніша військова формація, фактично ж це була формація голштинська і так само, як і інші, була зліквідована зараз по смерті Петра III. — «Повертали в регулярне військо» не «себулдинців», а пікинерів — формацію, що її на Україні трохи згодом, уже за Катерини II, розпочав ген. Мельгунов, зманюючи людей нібито більшими, ніж у козацькому війську, вольностями й привілеями. Гетьман К. Розумовський протестував проти цього порушення українських прав. Пікинери мали охороняти «украинскую линию пустопорожних земель» (в новоутвореній новоросійській губернії). Сім років вони справді користалися привілеями (не платили податків). Коли почалася турецька війна 1760 р., пікинерів почали обертати в регулярні війська, при чому офіцерів їхніх деградували (ротмістрів у прапорщики тощо), впровадили російську уніформу й дисципліну. Пікинери почали розбігатися або протестувати, покликаючись на статті Б. Хмельницького (автор «Історії Русовь» називає такого Павла Головка з Нехворощі). Тих «бунтівників» («супротивників») москалі почали тяжко карати: возили по містечках полку й у кожному нещадно били кнутом (у Шевченка «карали на горло в один день у чотирьох містах на чотирьох майданах»). Ці жорстокі кари, як каже автор «Історії Русовь», «перевищили, здається, навіть тиранства Неронські»: «засічених на смерть привязувано до кінських хвостів і таскано по вулицях міських», після чого їх пошматовані тіла закопувано без похорону по смітниках. — Портупей-майор — такої ранги не було в рос. армії. Були портупей-прапорщики та портупей-юнкери. Серед пікинерів взагалі мало було людей з кваліфікаціями. Отже, Карло Сокира, що вже був ротмістром гвардії, міг бути в «Пікинерії» «за уряд-майором», себто на уряді, де потрібна була ранга майора. Портупей-юнкери або портупей-прапорщики виконували іноді вищі функції. Отже, це й хоче сказати Шевченко, назвавши Сокиру «портупей-майором». — «Переяславського полковника Іваненка» Шевченко називає циганом, бо очевидно знав, що рід Іваненків виводився

з Волощини (на Україну вони забрели на початку XVIII в.). — «Потомственные дворяне» (шляхта) — у Росії шляхетство можна було вже від часів Петра I набувати для себе й для потомства шляхом вислуги. Давали право «потомственного дворянства» й деякі ордери. — Інспектора Київської Академії з імям Денис Кушка не було. Був Денис Куницький. Може тому О. Кониський у своєму перекладі «Близнят» перемінив імя Кушка на Куниця. Але це буде анахронізмом, бо Денис Куниця народився 1783 р., а Федір Сокира, що вродився не раніш 1763 р., вступив до Академії десь у 1770 р., бо по смерті батька, що вмер десь 1769 р. (тоді збунтувалися пікинери). — **СТОР. 17** .Так само не міг Федір Сокира на шкільній лаві познайомитися ні з Григорієм Сквородою, що народився 1722 р., а скінчив науку в Академії в 1750 р., ані з Левандою. Міг лише їх особисто знати. Іван Леванда (1734—1814), вихованець київської академії, був настоятелем св. Софії в Києві й славним проповідником. Проповіді його вийшли пізніше в 3-х томах (1821 р.). Тяжко тепер зрозуміти, чим власне вони подібалися сучасникам, — хіба що своєю пишною реторичністю, але успіх їх був надзвичайний: навіть цар Олександр I мав рукописні копії ще недрукованих проповідей Леванди. Якихсь глибоких ідей у тих проповідях немає. Життєва філософія Леванди дуже нехитра: він учив миритися з дійсністю — «жити, як випадє» («якь набъжить»), бо «світу для нас у нові форми не переллють». — Щодо Григорія Гречки (як видно з дальшого тексту, — протопопа переяславського), то в списку переяславських протопопів такої особи не знаходимо, як не знаходимо цього імени й серед священників покровської переяславської церкви. Можливо, що був якийсь протоєрей Гречка в третій церкві м. Переяслава — Успенській, але списку її настоятелів не маємо, і тому не можемо ствердити, що це — особа неісторична. — Картину прощання запорожця з товариством перед тим, як він вступає в число братії Межигорського монастиря, Шевченко змалював уже раніше в поезії «Чернець», але там усе це він довільно відніс до особи полковника Семена Палія. В описі ж того, як з бурси втікає Федір Сокира, є анахронізм: не міг він, маючи 12 років, пристати тоді до запорожців, як це описує Шевченко, бо 1775 р. Січ зруйновано. — Антін Головатий (помер 1793 р.), пізніший організатор чорноморського війська, запорозький старшина, як делегат запорожців, був у Катерини II в 1773 р. Про те, як його оцінював Шевченко, див. у статті П. Зайцева про «Послання до Основяненка» в т. I. Січ зруйнував рос. генерал Текелій, хорват з походження. — Про укра-

їнського філософа Григорія Сковороду (1722—1793) Шевченко не міг тоді багато прочитати, крім небагатих на дані статтів Срезневського в альманасі «Утренняя Звезда» (1833 р.) та архимандрита Гавриїла в його «Історії русской философіи». Дані про нашого філософа Шевченко мав, очевидно, з усної традиції. Пор. на стор. 20 згадку про Якіма Лукашевича, в якого в Березані, за Шевченком, Сковорода гостював. Сковорода був звязаний з Переяславщиною: він учителював у переяславській семінарії та гостював у якогось переяславського сотника, імени якого його біограф Ковалінський не називає. — **СТОП. 18.** Трахтемирів, де був колись запорозький монастир-шпиталь, був тоді «за грядницею» Гетьманщини, себто в межах Речі Посполитої Польської, до якої належав до 1793 р. — **СТОП. 19.** Серапіон був митрополитом київським від 1803 до 1822 р. — Сковорода справді ніколи не розлучався з своїм собакою та флейтою; учити ж Ничипора Сокиру музики він не міг, бо Ничипір уродився в році, коли Сковорода вмер. — Сатирична пісня Сковороди «Всякому городу нравъ и права» стала народньою, і в народніх устах потім значно змінилася. Вже в народній редакції, а може й у перерібці самого Котляревського знаходимо її в «Наталці Полтавці». — **СТОП. 20.** Про могилу Вибла див. у Шевченкових археолог. записках у т. V, стор. 159. — Під імпровізованою дисертацією Сковороди про «звязок душі людської з світлами небесним» Шевченко може розуміє: «Д'алогъ — душа и нетлнный духъ». — Про приязнь Сковороди з Левандою Шевченко теж певно знав з усної традиції. — Стайки — село канівського повіту, одна верства від Дніпра; на березі Дніпра пристань тої самої назви. — Яготин — містечко на Пирятинщині. — Бортнянський Дмитро (1751—1825) — найбільший український духовний композитор; був директором царської придворної капелі, що складалася за традицією переважно з українців. — «Святая Бѣлокаменная» — росіяни так називали Москву. — Україна не дуже то в 1812 р. «ворушилася». Коли на Україні почали в 1812 р. формувати українські козацькі полки, то організаторові цієї справи (Д. Трощинському) довелося нарікати на те, що українська шляхта не виявляє належного патріотизму («безсоромно ухиляється від служби»). Як довідуємося з нових історичних матеріалів, на б. Гетьманщині і серед шляхти, і серед простого народу було чимало прихильників Наполеона. Найуспішніше виконав свій обов'язок Іван Котляревський, що сформував полтавський полк. Інші спізнялися з виконанням наказів і зовсім не спішилися воювати. — **СТОП. 21.** Слова

про «супротивного галла (себто француз) й дванадесять язик (себто народів)» — взяті з молитви, що її російський синод впровадив після перемоги над Наполеоном. Цю молитву читали до світової війни в усіх церквах Рос. Імперії на урочистому молебні, що його наказано було відправляти у перший день Різдва. — Шевченко знав особисто сина того Миколи Свічки, що формував пирятинський полк, — Льва Миколаєвича, про якого згадує і в «Журналі», і далі в цій повісті; знав і його дочку Марію Львівну (див. т. IX, стор. 85 та 267). — Редакторами та головними співавторами великої французької енциклопедії були філософ Д. Дідро й секретар французької академії Даламбер. Французька енциклопедія руйнувала авторитет абсолютистичної влади монархів і феодального устрою. Даючи величезний матеріал з обсягу соціально-політичних наук, енциклопедія ця особливу увагу звертала й на сільське господарство. — Літопис Кониського — це «Історія Русовь», що її О. М. Бодянский у 1846 р. видав, як твір нібито архієпископа Юрія Кониського (1718 — 1795). Але Кониський не був її автором. Пізніші дослідники вважали за її автора Григорія Полетику (власиво Політику, 1725—1784), але недавно два наші учені А. Яковлів і М. Возняк прийшли кожний окремо до однакового висновку, що написав її за молодих літ кн. Андрій Безбородько (1747—1799), пізніший канцлер Катерини II. Твір цей, пересякнутий гарячим українським патріотизмом і своєрідним націоналізмом, був дуже розповсюджений на Україні ще в рукописах, про що свідчать описи подорожів по Україні німця Коля (Kohl), який оповідає, що в 30-х рр. на Україні це була найулюбленіша книга й у «багатьох копіях розповсюджена по цілій країні»; він каже, що є повіти на Україні, «де мало не в кожному маєтку є примірник Історії Кониського». — **СТОП. 22.** Сулимівка — село в переяславському повіті. — Оглав — інакше Гоголів, село на Чернігівщині, в остерських повіті. — Шевченко далі висміює виховання, що його діставали українські дівчата з заможніших родин у російських пансіонах: що вони були «надзвичайно освічені» — це іронія автора. — **СТОП. 23.** «Стонеть голубокъ» — неточна цитата з дуже популярної російської пісні поета І. І. Дмитрієва (1760—1837), що починалася так:

Стонеть сизый голубочекъ,
Стонеть онъ и день и ночь,
Миленькій его дружочекъ
Отлетѣлъ надолго прочь.

— «Дубъ тотъ при долинь, какъ рекрутъ на часахъ» — таж неточна цитата з віршу рос. поета Мерзлякова (1778—1830):

Среди долины ровняя,
На гладкой высотъ
Цвѣтеть-растетъ высокої дубъ
Въ могучей красотъ.

Далі поет порівнює самотнього дуба з вартовим-рекрутом: — «стоить одинъ, бѣдняжечка, какъ рекрутъ на часахъ». — Щодо пісень про пастушку, що «купалась въ прозрачныхъ струяхъ» та «О, Фалалей, Фалалей» — то це, мабуть, романси ще XVIII ст. із рос. співавника Чулкова, перевиданого М. Новіковим, або з «Письмовника» Курганова, що їх ми не могли тут знайти. Пісні з них переписували до спеціальних альбомів-зшитків, і ще й у XIX в. копій з них багато було й на Україні. — **СТОП. 24.** Ротшільд, про якого тут згадує Шевченко, це Мейер-Ансельм Ротшільд (1743—1812) банкір у Франкфурті над Майном, що став одним із найбагатіших людей Європи на початку XIX в. — Український пасічник Петро Прокопович перший поставив наше пасічництво на науковому ґрунті. Шевченко помиляється, кажучи, що тоді ще не було Прокоповича. Прокопович уродився 1775 р. Від 1798 р. до нього, як до пасічника, приїздили люди з цілої України по поради. Він 1828 р. заснував школу пасічництва в Батурині, де вчив і загально освітніх предметів. С. Шелухин оповідає, що Шевченко був на пасіці у Прокоповича. Це дуже правдоподібне, бо Шевченко був у Батурині, а діяльність Прокоповича не могла його не зацікавити. — Стародуб — пов. місто чернігівської губ.; в стародубському повіті більшість населення — білоруси, що здавна займалися пасічництвом. — Єльонка (за старим українським правописом Єліонка) — оселя в стародубському повіті, що славилася пасічниками. Живуть там російські колоністи старовіри. — **СТОП. 25.** Дрібного піску вживали для висушування чорнила на папері. Ще в кінці XIX в. можна було бачити в деяких канцеляріях т. зв. «пісочниця». — Вергілій (70—19 перед Р. Х.) — великий латинський поет, автор «Енеїди». Його «Георгіки» — поема, що прославляє працю рільника; вона просякнута вірою в вищий Промисл. — **СТОП. 26.** Біронів брат — Карло Бірон, брат Ернеста Бірона, герцога курляндського, «временщика» за часів імператриці Анни Іоанівни, потім регента за імператора Івана Антоновича. Цей Карло Бірон (1684—1746), генерал-аншеф рос. армії, коли стояв із своїм військом у Старо-

дубі, справді творив дикі насильства, описані автором «Історії Русовъ». — Крижанівський — той самий вихрест, полковник гадацький, що формував подцабольдський полк («себулдинців»), у якому, за Шевченком, служив дід Ничипора Федоровича — Карпо Сокира. — «Українській Вѣстникъ», де були видруковані «геніяльні пародії» П. П. Гулака-Артемовського на оди Горація, виходив у Харкові в 1816—1819 р.р. Фактично це не були викінчені пародії повних творів Горація. Артемовський у своїх поезіях лише використовував певні уступи й мотиви з деяких віршів Горація. Особливо яскраво виступає пародійне наслідування Горація в посланіях «До Пархома» та «До Терешка». Сокира порівнює саме один із цих творів з текстом Горація; дослівності там нема, а лише точно передані думки Горація. Є в Артемовського й поважний переклад-переспів із Горація (вірш «До Любки» — Горацієве Ad Chloen), але й тут ми бачимо певне травестування, себто перелицьовування на український лад деяких образів оригіналу. «Пародії» Гулака були дуже дотепні, але занадто вульгарні. — **СТОП. 27.** З Діогеном (413—323 до Р. Х.), грецьким філософом, Шевченко порівнює Сковороду не лише тому, що наш філософ так само, як і Діоген, уважав обмеження власних потреб за дорогу до щастя, а й тому, що він в особистому житті підкреслював, що не дбає ні за які зовнішні вигоди, не мавши ніколи власної домівки і все життя проживши в мандрах. — Про кн. Шаховського див. ще далі в прим. до стор. 66. Цей російський драматург у своїх песах з українського побуту виявив повне незнання української мови і вживав мови т. зв. макаронічної, мішаючи українські вирази та форми (часто неправильні) з московськими. Поезії свої Сковорода писав дивною мовою: ніби російською, але з великою домішкою українських слів, деякі ж українською з домішкою слів російських. Шевченко ще в 1847 р. в передмові до «Другого Кобзаря» (див. т. II, стор. 151) вболівав над тим, що Сковороду «збили з пливу латинь, а потім московщина». Щоб ілюструвати припущення Шевченка, що Шаховской наслідував Сковороду в своїй макаронічній мові, подаємо у прим. до стор. 67 приклади для порівняння. — Ода Котляревського до кн. О. Куракіна, що був перед 1807 р. генерал-губернатором Малоросії, справді була написана недоброю мовою; в ній зустрічаємо багато москалізмів і неправильних форм: «в ней», «в своєї», «мні» (мені), «нільзя» (не можна) тощо. Шевченка завжди дратувало, коли письменники вихваляли «сильних світу цього». Проте об'єктивність наказує ствердити, що Куракін був людиною

порядною і що Котляревський вихваляв його цілком безкорисливо. — «Енеїда» Котляревського в цілому (в ній 6 пісень) була вперше надрукована аж у 1842 р. в Харкові, після смерти автора. В першому виданні (Парпури 1798 р.) було тільки 3 пісні, а в другому (С. Кочубея 1809 р.) — 4. Перше неповне видання, як бачимо, вийшло вже після смерти Сковороди (помер 1793 р.), що й хоче підкреслити Шевченко. — Переяславська соборна (мазепинська) церква була Вознесенська, а не Благовіщенська. Шевченко й далі помилково називає її Благовіщенською, а в «Археолог. Записках» правильно — Вознесенською. Коли в ній поставили новий іконостас — не знаємо. — **СТОП. 28.** Переяславський полковник Іван Миревич (помер у шведському полоні в 1706 р.) не скінчив будови Покровської церкви, яку почав будувати 1704 р., закінчила її його вдова Пелагія 1710 р. Збереглася традиція, що Мазепа був незадоволений тим, що церква, будована Миревичем, дуже імпазантна, і не дозволив будувати на ній таких бань, які мали бути за проектом. Тому їх зменшено, і вони вийшли не дуже зграбні, що виступає й на рисунку, зробленому Шевченком (див. т. V, стор. 156). Церкви цієї Шевченко в своїх «Археолог. Записках» чомусь не описав. — Більшим «Мазепиним приятелем», ніж полковник Іван, був Федір Миревич, генеральний бунчужний (помер коло 1757 р.), що до кінця життя зостався на еміграції, втікши разом з Мазепою до Бендер. Переяславський образ Покрови (за Шевченком якогось Матвеєва) описав у 1863 р. український етнограф-аматор і креснавець Терещенко. Терещенко оповідає, що образ цей — високої мистецької вартости. Особливо вдалися маляреві портрети зображених осіб. Із українських історичних постатей бачимо там іще Феофана Прокоповича, а поруч з Мазепою — фундатора церкви І. Миревича. Про Меншикова Терещенко не згадує, бо очевидно його не пізнав на образі. — Страшні подробиці про зруйнування 1708 р. Батурина Меншиковим (Даниловичем) Сокира оповідав жінці за «Історією Русовь». Про Меншикова згадує Шевченко теж і в «Кзпінанші» (див. т. VII за покажчиком). — **СТОП. 30.** Що саме тоді з творів Шіллера знав Шевченко, тяжко ствердити. В «Художнику» він згадує його драму «Розбійники», що її бачив у рос. перерібці (диз. у т. VI, стор. 62 та прим. до неї). По повороті ж з заслання мав у своїй бібліотеці 8-томове видання його творів у рос. перекладах (1857—1860). Подарував його поетові М. Гербель. — Про письменника Коцебу див. т. IX за покажчиком. — «Життя

коротке, а наука вічна» — це неточна цитата, але точно передана думка з першої сцени I частини «Фавста» Гете, що в відомому Шевченкові перекладі рос. поета Є. Губера звучить так:

Искусство времени не знает,
А наша жизнь такъ коротка,

а в оригіналі:

Ach, Gott! die Kunst ist lang!
Und kurz ist unser Leben.

— **СТОП. 32.** Про культ Івана Многострадального та Варвари Великомучениці Шевченко згадує і в інших повістях (див. т.т. VI та VII). Іван Многострадальний — киево-печерський святий XII в., що прославився боротьбою «з плотськими страстями». — **СТОП. 33.** Про семінарські аудиторії (перейславської семінарії, одної з найстарших на Україні) та побут її учнів Шевченко міг багато чути від свого приятеля А. І. Козачковського, що був і лікарем, і професором тої семінарії, а також од перейславського духовенства, з яким познайомився, студюючи перейславську старовину (1845 р.). — **СТОП. 34.** Шевченко особисто знав священничий рід Нестеровських (о. Луку згадує далі Парасковія Тарасівна — ст. 41). В «Мандрівці» згадує поет о. Саву Нестеровського з Гнилих Будищ, що близько Керелівки. Цей Сава був сином керелівського священника о. Івана, що його Шевченко знав, ще будиши малим хлопцем. — **СТОП. 38.** Автобіографічну згадку про Свят-Вечір треба віднести на 24. XII 1823 р. — перший Свят-Вечір після смерті матері поета. — **СТОП. 39.** Тит Лівій (59 до Р. Х. — 17 по Р. Х.) — римський історик, автор історії Риму в 142 книгах, написаних прекрасним літературним стилем. — Преосвященний Гедеон був тоді єпископом полтавським і перейславським. — **СТОП. 40.** З дивака — в рос. оригіналі «идіота». Слова «идіот» Шевченко часто вживав в значенні «людини неподібної до інших, замкнутої в собі», про що свідчить і те, що в «Мандрівці» він устами одної пані прикладає це слово до самого себе, а в «Близнятах» до Сквороди. Ми в перекладі вживаємо в усіх цих випадках слова «дивак». — **СТОП. 43.** В Пирятині, пов. місті на Полтавщині, Шевченко особисто бував, а в пирятинському повіті й досить довго жив, гостюючи у Репніних, Капністів, Закревських та інших у 1843—44 та 1845—46 р.р. — Лубенський Мгарський монастир Шевченко згадує і в повісті «Музика» (т. VII, стор. 46 та прим. до неї). Тут він називає фундаторку монастиря дочкою Яреми Вишневецького. Це

напевне помилка пера, бо Шевченко знав, що монастир збудувала мати Яреми Раїна (пор. т. VII, стор. 46). — Св. Афанасій (Пателлярій) — царгородський патріарх (а не александрійський). Вигнаний турками жив у Волощині. Легенда про те, що він помер сидячи, повстала з того, що його, за східнім звичаєм, як патріарха, поховали в сидячій позі; так моці його спочивали й до останнього часу. В 1653 р. він приїздив на Україну до Хмельницького, потім поїхав до Москви, а повертаючись звідти, вмер у Лубенському монастирі. Православна церква його канонізувала. Культ цього святого дуже розповсюджений на цілій Україні. — С. Богачка — в миргородському повіті на Полтавському шляху, а Білоцерківка — в хорольському повіті. Шевченко особисто знав ці околиці. — Поміщиця Базилявська — постать історична; про її «скнарство» читаємо далі в оповіданні Парасковії Тарасівни (ст. 57). — Хто така Марія Іванівна — нам не пощастило усталити. — **СТОП. 44.** В Яготині жили Репніни, що в них Шевченко нераз гостював. — Ковалівка — маєток Капністів на Пирятинщині, де Шевченко теж бував і проживав у 1843—44 р.р. — До Городища, що лежить на Гетьманському шляху (тим шляхом їздив гетьман Розумовський до свого Яготина), Шевченко їздив разом із власником його Л. М. Свічкою в 1845 р. — Карла Радивила (прозваного „Раніе Кошанку“) Шевченко згадує й у листах (див. т. X, стор. 150 та прим. на стор. 350). — Оповідання про Свіччин дотеп з шампанським на київських контрактах Шевченко повторює й у «Журналі» (т. IX, стор. 86). — **СТОП. 45.** Дмитро Трощинський (1754—1829) — власник села Кибинці миргородського повіту. Зорганізував там театр, на якому виставляли й українські пєси (Гоголя-батька, Котляревського). За Катерини II зробив блискучу карєру й був на високих урядах, а за Олександра I двічі був міністром. — Корпус кадєтів у Полтаві засновано 1840 р. Тут анахронізм: корпус не існував за життя Котляревського, що вмер 1838 р. — Котляревський був «попечителем» (куратором) полтавського «богоугодного заведенія», себто дому для вбогих, і «надзирателем» виховального дому для сиріт. Попечителем гімназії не був, але мав у Полтаві великі впливи і, звичайно, в справі, про яку мова, міг кожному допомогти. — Характеристика Котляревського, як людини («любив усе благородне, в якому б образі воно не виявлялося») і тут, і далі — зовсім відповідає історичним свідцтвам сучасників, що однозгідно стверджують його високі моральні прикмети. Сементовський так писав про нього:

»любитель правди і справжній християнин«, »добродій, помічник сиротам і убогим, друг і приятель тим, що знали його особисто«. — **СТОР. 46.** Дата на »сволоці« (трамі) в домі Котляревського була 1705, а не 1710, але Шевченко не міг добре прочитати надпису, бо літери-цифри покрушилися. Домочок Котляревського Шевченко змалював (див. у т. XI). — Котляревський справді мав стару наймичку Гапку. — Анекдот про відвідини Степана Мартиновича в Котляревського має всі прикмети автентичности. Мабуть, Шевченко чув про такий випадок, який описаний тут. — **СТОР. 49.** Гориня — імя богатиря в рос. »білінах« (епічних піснях). — **СТОР. 52.** Соловій Розбійник — фантастична істота в білінах з рисами птаха та богатиря-потвори. — **СТОР. 53.** В Андрушах під Переяславом був маєток полтавської архиєрейської катедри з чудовим овочевим садом. — Абази — шляхетський український рід. — **СТОР. 56.** Яготинська церква — це типова базиліка, оточена колонадою. От чому її архітектура так здивувала Парасковію Тарасівну. — Лев Миколаєвич — це Свічка, про якого див. стор. 20. — **СТОР. 57.** Лубенський Мгарський монастир — чудовий пам'ятник української архітектури XVII в.; збудував його гетьман Іван Самойлович. — Хорол — пов. місто на Полтавщині. — Вишняки — маєток Оболонських. Власницею Вишняків у хорольському повіті була хрищениця цариці Єлисавети Надія Демянівна Пламенац, уроджена Оболонська, вдова генерала (у Шевченка Пламенчиха, як її, очевидно, називали селяни). Після її смерті (1830 р.) маєток цей перейшов до Оболонських. З Оболонських Шевченко міг знати ще в Петербурзі Олександра Демяновича (1794—1858), брата Надії Демянівни, що в 1839 р. був звільнений з служби в міністерстві внутрішніх справ. Знав Шевченко і його синів. Про знайомство поета з Олександром Олександровичем, редактором »Народнаго Чтенія«, знаємо з біографії поета (див. у т. V статтю П. Зайцева »Дві автобіографії Шевченка« та в т. XI за покажчиком). Цей Оболонський був для Шевченка людиною симпатичною. Він мав ще двох братів Петра й Володимира, офіцерів рос. флоти. Очевидно, один із них послужив Шевченкові моделлю для портрету мічмана Оболонського в »Художнику« (т. VI) — гульвіси й зводника (хоч там імя його — Саша). Обидва ці брати в 30-х — 40-х р.р. бували часто в Петербурзі, бо базою балтійської флоти був близький Кронштадт. — Оболонський, »непросипущий п'яниця«, — це, мабуть, Володимир (пом. 1855 р.), до якого перейшли хорольські маєтки його тітки »Пламенчихи«. Оселитися в них він не міг раніше, ніж у 1846 р.,

коли покинув військову службу. Шевченко в хорольському повіті був у 1845 р. — саме тоді, коли у Вишняках управитель Оболонського, «що хотів, те й робив». — Білоцерківська пані — це згадане вже вище Базилевська (див. стор. 43). — **СТОП. 58.** Решетилівка — село в полтавському повіті. Зберігся змальований Шевченком краєвид Решетилівки. — Котляревський мав слугу Кирика, а не Карпа. — **СТОП. 59.** Княгиня В. О. Репніна проживала в Полтаві до 1834 р., коли її чоловіка, кн. Миколу Григоровича, цар Микола I звільнив з посади «малоросійського генерал-губернатора». Вона заснувала в Полтаві Інститут для дівчат. Котляревський був у близьких відносинах з Репніними. Спеціально на замовлення княгині Котляревський перекладав на рос. мову з французької твори Дюкена («З якими міркуваннями та настроєм треба приступати до читання Євангелії св. Луки»); переклад цей (частина) досі не опублікований (рукопис у Петербурзі в Публ. Бібліотеці). Багато про Котляревського міг чути Шевченко й од Репніних. — **СТОП. 65.** Наумівка — село на Переяславщині. — «Треволненіє» — сильне хвилювання; тут — тяжкі клопоти, трудно. — **СТОП. 66—67.** «Козакъ-стихотворецъ» та «Малороссійская Сафо» — це ті два драматичні твори кн. Шаховського (див. т. IX, стор. 258) на сюжети з українського життя, що так обурювали Шевченка своєю макаронічно-фантастичною мовою та повним незнанням українського побуту. Темою для «Козака-Стихотворца», «анекдотической оперы-водевиля», Шаховському послужило те, що він прочитав у М. Карамзіна (в його «Пантеонѣ Россійскихъ Авторевъ» ч. I, зошит 3, Москва 1802) про козака «Семена Климовського, що жив коло 1724 р. [sic!]». Карамзін бачив у Публічній Бібліотеці в Петербурзі віршований твір Климовського («О Великодушїи и Правдѣ»). «Оповідать, — писав Карамзін — що Климовський не гірше семи грецьких мудреців славився й був шанований серед своїх братів-козаків». Карамзін називає його «вдохновенною пифією» та оповідає, що Климовський виголошував імпрізовані промови віршами, давав приятелям мудрі поради, і називає Климовського «ученикомъ природы, къ сожалѣнію не доученымъ искусствомъ». Шевченко, як видно, не знав цього й думав, що сама особа Климовського-віршотворця — це фантазія самого Шаховського. Але цей факт не зменшує фантастичности й нереальности цього невдалого твору (з козака вийшов рос. офіцер, як каже Сокира). Щодо мови, то ми наведемо тут лише одну строфу, що її не всю й не точно наводить Шевченко:

Ну-те, готовте пляски, забавы,
 Іде козаче въ домъ отъ Полтавы
 За гарной добычей чести и славы.
 Ну же, Маруся! на встричу бижи!

Річ зрозуміла, що Шевченко не міг не обурюватися такою «українською» творчістю. — При будівництві оборонної «лінії» на р. Орелі та каналу на Ладозі загинули тисячі укр. козаків, що яскраво описує автор «Історії Русовъ». — «Малороссійская Сафо» (це Маруся Чураївна) була ще слабшим твором Шаховського, що підкреслила навіть російська критика. — М. І. Греч (про нього див. VI т. за пок.) у своїй «Історії русской словесности» опирався на Карамзіні й тому «існування жозака Климовського» слушно відніс до часів Петра І. Шевченко, не знаючи про статтю Карамзіна, думав, що й тут якась наївна фантазія. На жаль, Климовського та його творів в історії нашої літератури зовсім не вистудіювано, хоча він і попав у «Пантеонъ» Карамзіна. — Що ж до «виучування не доладних творів Сквороди» Шаховським, то для порівняння наводимо тут строфу з одної вірші Сквороди («Ой, ты птичка желтобока»):

На что же мнѣ замышляти,
 Что въ селѣ родила мати?
 Нехай у тѣхъ мозокъ рвется,
 Кто высоко въ гору дмется,
 А я буду себѣ тихо
 Коротати малый вѣкъ,
 Такъ минеть мене все лихо,
 Счастливъ буду человекъ.

Пісня ця добре ілюструє також і обурення Шевченка на мову Сквороди. Не тяжко, одначе, довести, що твори Сквороди не мали впливу на фантастичну мову Шаховського. — «Трохимівка» — якась настоянка, назва якої походить з гри слів «трохи» й «Трохим». — Фраза про тих, що «уст своїх не хочуть сквернити мужицькими словами» — повторення майже такої самої фрази з «Книги Битія Українського Народу». — **СТОП. 69.** Пан Н., що з його дітьми мали молоді Сокири провести Різдво, — це мабуть Новіков, член полтавської масонської ложі «Любовь къ истинѣ», що служив у канцелярії Репніна. — **СТОП. 75.** Шулявщина або Шулявка — тоді передмістя, тепер частина Києва. — Статті П. Прокоповича про бджільництво почали з'являтися в часописах в 1827 році. — Межанді — це якась прізвище, правдоподібно ще самим Шевченком неправильно написане, а потім друкарями

ще більше перекручене. З учених, що займалися анатомією плазів і спеціально жа б, тоді відомий був своїми новими методами лише француз Сентанж. Треба, мабуть, читати: Сентанжа. — Гуслі — це був інструмент дуже розповсюджений на Україні в першій половині ХІХ в., особливо серед духовенства, але й у кінці ХІХ в. можна було зустрічати людей, що на них грали. Ці гуслі не мають нічого спільного з народніми гусями російськими, сербськими, литовськими — інструментами невеликого розміру, подібними до цитри, або примітивними, як у сербів, смичковими. У нас, як і в інших народів західніх, це був удосконалений многострунний інструмент, як клавикорди, лише без клавішів, а струни на ньому треба було торкати руками. На гусях можна було виконувати дуже складні композиції, і цей інструмент мав своїх віртуозів. — **СТОР. 76.** «Дворянський полк» у Петербурзі — це свого роду шляхетська офіцерська школа за тих часів. — Картина «Останній день Помпеї» — це найбільша композиція вчителя Шевченка, Карла Брюлова. Скінчив він її в Римі в 1833 р., і вона принесла йому світову славу. — Літографія «Тїнь Наполеона» — це, звичайно, була макулатура («лубок»). — «Мертвѣя Души» М. Гоголя вийшли в світ у 1842 р. в Москві. Оцінку цього твору Шевченком дивись у листі до кн. В. Репніної (т. Х, стор. 66, 67). — Оповідання Шевченка про «дебют» цього гоголівського твору в київському університеті, очевидно, передає факт історичний. — **СТОР. 77.** «Контора страхования» — асекураційне бюро. — Глюксберг (в «К. Ст.» Глузбер) мав у Києві книгарню з чужоземними книжками. — **СТОР. 78.** «Никласъ — Медвѣжья Лапк» — це, очевидно, рос. переклад якогось третьорядного англійського роману. — Ані цензор «Мертвѣхъ Душъ», ані автор ніколи не сиділи в кріпості. Шевченко, вкладаючи цю небилицю в уста Зосима, підкреслює цим його брехливість. — **СТОР. 79.** «Повѣсть о капитанѣ Копѣйкинѣ» — окремих розділ у «Мертвѣхъ Душахъ», вставне оповідання, вложено автором в уста почтмейстера. — **СТОР. 80.** Сен-Жорж — ресторан у Петербурзі. — Про Тальйоні див. у прим. до «Художника, т. VI. Про танцклас Марцінкевича в Петербурзі Шевченко згадує й у «Журналі» (див. т. IX, ст. 181). — **СТОР. 81.** Сабур — рос. назва лікарської рослини Алое з дуже прикрим запахом і дуже гіркою. — З письменників, що описували рос. військовий і спеціально-салдатський побут, Шевченко особисто знав ген. Скобелева, що писав під псевдонімом «Русскій Инвалидъ» (див. про нього в т. IX та X за покажчиком) та українця

Афанасєва-Чужбинського (кілька нарисів під заголовком «Русській солдатъ»). — В Ніжені чернігівської губ. Шевченко нераз був проїздом, а в 1846 р. провів кілька день перед Великим постом разом з Чужбинським. — **СТОР. 82.** Про «Еду», поему Боратинського та «Сердешну Оксану» Квітки-Основяненка див. у статті Л. Білецького про Шевченкову «Катерину» в т. I наш. вид. Цікаве, що Шевченко згадує тут свій твір. Треба пам'ятати, що всі свої повісті він підписував псевдонімом К. Дармограй. — Боратинський Є. А. (1800—1844) — видатний російський поет. — Городничий — начальник міської поліції. — Цукерня Немина в Ніжені була фактично корчмою, де збиралися на пиятику офіцери й студенти. — Прізвища Попандопуло Шевченко вживає тут, як типового грецького прізвища. Багато грецьких купців оселилося там ще за Б. Хмельницького, що їх туди навмисне спровадив. — Якилина — народня форма імени Акилина, що її зустрічаємо на Чернігівщині (рівнож Кулина); на Полтавщині й Слобожанщині — Кулина (пор. вище Кулина Охримівна). — М. Ніжен лежить на р. Острі, допливі Десни. — Казеннокоштный — вихований на кошт держави. — **СТОР. 83.** Ранга XII кл. (найнижчою була в Росії XIV кл.) — «губерніяльний секретар». Військові лікарі були в Росії військовими урядовцями й мали цивільні ранги, а не військові. — Трахтир (корчма-заїзд) Рязанова був на Микольській Слобідці за Дніпром, проти Києва (див. про нього згадку й у пов. «Мандрівка» в т. VII за покажчиком). — Бровари — оселя за Дніпром, недалеко Києва, де була поштова станція. — Згадка про туркеню, жінку завідувача пошти в Броварах, — очевидно, автобіографічна. — Через Бровари вела дорога з Києва на Полтавщину й Чернігівщину, і Шевченко в Броварах часто бував. — **СТОР. 85.** «Прогони» — гроші, що їх виплачували рос. урядовцям, коли вони подорожували в урядових справах. — **СТОР. 86.** Карло Липинський (1790—1861) — польський композитор; кілька українських галицьких пісень, покладених Липинським на музику, вперше вмістив Вацлав Залеський (Вацлав з Олеска) у своїй збірці: „Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego” (1833 р.). — Про «прохача, діда-скрипника», очевидно цікавий тип старого Києва, ми ніде не змогли знайти якихось слідів, але, очевидно, що Шевченко згадує тут устами Сокири про постать історичну й видатного артиста, як видно з тексту. — **СТОР. 87.** Оссіян — містичний бард II ст., видуманий англ. поетом Макферсоном (1736—1796), що видав свій власний твір під заголовком «Поєми Оссіяна» (пор. стор. 61 та 339 у т. X.

Цитата віршами, мабуть, з рос. перекладу Кострова. — Мартин Пушкар (ум. 1658 р.) — полтавський полковник за Б. Хмельницького, противник Виговського і прихильник Москви. — **СТОР. 88.** Шевченко порівнює Настусю з Пенелопею, мабуть, тому, що чоловіка її не було вдома, — очевидно, трохи натягнута аналогія до надовго покинутої чоловіком жінки царя ітацького Одиссея. — **СТОР. 91.** Уступ із згадкою про «ясний світич самотньої молодости» — безперечно автобіографічний, це згадка Шевченка про його перше кохання, Оксану. — Фат (рос.) — жевжик, задавака-франт. — В Астрахані Шевченко перед тим, як написав цю повість, не був ніколи (пор. «Журнал» т. IX, ст. 105), але, як видно з подробиць про це місто (топографія, побут) багато чув про нього, бо до форту Новопетровського раз-у-раз приїздили люди з Астрахані. Бували там часто й офіцери новопетровської залоги. — Свистун — передмістя Астрахані. — **СТОР. 92.** Квартальний — старший поліціант найменшої дільниці міста (кварталу). — Чихир — дешеве кисле вино. — Ставити на «пе» — відповідати на чужу ставку підчас гри в карти словом: «плачу!». — Ноздрьов — один із типів у «Мертвих Душах» Гоголя, шулер-картяр і брехун. — Матах — у вірменській мові: «ніжний, молодий»; епітет, що його прикладають до приятеля. — Туркменські аргамеки — коні дуже доброї породи й псекрасної будови. — **СТОР. 93.** Вятська — з вятської губернії; вятські коні не дуже великі, але дуже виносливі. — Семигривенник — 20 копійок. — Чорний Яр — місто астрах. губ. — **СТОР. 94.** «Чка» (в тексті «К. Ст.» стоїть: «чека») по-вігменською: нема. — Вобла — риба, що нагадує нашу плотицю, її сушать так, як тараню. — **СТОР. 96.** Мошногорський монастир — під Мошнами, недалеко від Дніпра, на Черкащині. — **СТОР. 97.** Єфрем Сирин — святий, аскет і вчитель церкви в IV в. — Юстин Філософ — апологет церкви, помер у 165 р. — **СТОР. 99.** Цей лист од Ваті, як і дальші вражіння його з Оренбургу та його околиць, його «Муха» з описом Орської кріпости та лист з описом походу до Раїму через киргизькі степи, все це — описи автентичних вражінь сзмого Шевченка і майже все в них автобіографічне. Автор згадує тут про те, що весь цей простір «промайнув» у нього «перед очима і тепер так само мигтить у пам'яті»: цілу дорогу з Петербургу до Оренбургу (через Самару й дальші географічні пункти, що їх він згадує далі) Шевченко зробив за 7 днів (на початку червня 1847 р.) разом з фельдшером Вільдером. Була то, справді, шалена їзда. — **СТОР.**

100. Самара — річка, правий доплив Урала. — Бузулук — пов. місто самарської губ. — Общій Сыртъ — гори, що від уральського гірського хребта відногами розходяться в різних напрямках, пересікаючи самарські й оренбурзькі степи. — Татищеву кріпость, надалеко від Оренбургу, облягав і взяв яїцький козак Пугачов, рос. самозванець, що видавав себе за Петра III і підняв бунт проти Катерини II. Подія ця описана в повісті Пушкіна «Капитанская Дочка». — Сакмара — правий доплив ріки Урал. — «Караван-серай» — будинок для замінної торгівлі. — Олександр Брюлов (1798—1877) — рідний брат учителя Шевченка, Карла Брюлова, видатний російський архітектор. — **СТОП. 105.** «Вовчий паспорт» — свідоцтво (називалося офіційно «проходное свидѣтельство»), видаване людям, яким у Росії забороняли (за злочин) мешкати на одному місці; люди такі мандрували від міста до міста, не маючи права задержуватися довше, ніж 2—3 дні в одному пункті. — **СТОП. 106.** «Полтавська Муха», що була писаним сатирично-гумористичним часописом І. Котляревського, не збереглася; досі не знайдено ані одного її примірника. — Урал — велика ріка, що впадає до Каспійського моря. — **СТОП. 107.** Уфа — губерн. місто в Башкирії над річкою Белая. — Каргала — татарська оселя недалеко від Оренбургу. — Ніженка — козацька станиця з російською людністю. — **СТОП. 108.** Мешканці того краю «цокають», себто вимовляють «ч» як «ц». — Килимок — в рос. оригіналі «котомка» (то-бля) замість «кошомка», що і значить килимок (як гуцульській ліжник). — Калаці — калачі. — «Для ца», себто «для ча» — для чого. — Стряпать (рос.) — готувати страву. — **СТОП. 109.** Раїм (пізніше 1854 р. перейменований на Казалінск) — форт над гирлом Сир-Дарї, коло Аральського моря, заснований 1847 р., рік перед тим, як туди вліті 1848 р. прибув Шевченко в складі військово-наукової експедиції капітана Бутскова. Далі читач знайде докладний опис Раїму. — Баранта — кривава помста у східніх народів. — «И. И. Выжигинъ» (4 частини) — це роман Тадея Бульгарина (1789—1859), рос. письменника, що був поляком з походження. Цей польський ренегат був одною з найреакційніших фігур російського літературного світу за часів Миколи I. В рос. оригіналі повісти: «прочиталь у И. И. Выжигина», ніби Шевченко самого автора називає імям його героя. Ми зробили в тексті перекладу конектуру: «в [романі] „И. И. Выжигинъ“», припускаючи, що тут помилка в друку, або поправка редакції «Кіевской Старини» (в тексті могло бути: «в Выжигинъ», а поправили на «у Выжигина». — **СТОП. 110.** Форштат (нім.) — передмістя. — Пугачов облягав Оренбург у 1773—4 р.р. Шевченко,

ілюструючи «Історію Суворова» Полевого, рисував сцени з життя Пугачова. — **Острона** — станиця оренбурзького козачого війська, заселена козаками-українцями. — **СТОР. 111.** Губерлінські гори тягнуться стіжкуватими горбами вздовж річки Губерлі, правого допливу р. Урала. — **СТОР. 112.** Короткий опис Орської кріпости, де Шевченко провів без малого рік, є й на початку повісті «Нещасний» (див. т. VII). — **СТОР. 113.** Яман-Кала — по-киргизькому «гниле місто». — Жерделя — мореля, абрикос (*Armenica vulgaris*). — **СТОР. 114.** Флакман Джон (1755—1826) — англійський різьбар і рисувальник. «Титан» — одна з його скульптур. — **СТОР. 117.** Марєво (міраж) у пустині Шевченко також змалював, але в іншому сюжеті, ніж тут описаний; якщо вірити капітанові Косарєву, що оповідає про це в своїх споминах, то на тому малюнку був привид м. Астрабада. (Рисунок той ще не знайдений). — **СТОР. 118.** Описану тут «вогневу картину», пожежу степу, Шевченко теж змалював (див. у т. XI). — Джеломейка — киргизький намет. — Мистець-маляр Павлов був учителем рисунків у київському університеті; після його смерті на цю посаду був призначений Шевченко. — Мартін Джон (1789—1854) — дуже видатний англ. маляр і ще кращий гравер, що брав сюжети здебільшого з історії Старожитного Сходу та з біблійної історії; охоче брався до найтрагічніших сюжетів: «Зруйнування Єрусалиму», «Бенкет Валтазара», «Загибель Ніневії» і т. и. «Содом і Гомора» — це його ілюстрація до Біблії. Слова Шевченка: «з додатком „Содому й Гомори“ Мартіна» треба розуміти так, що вві сні поет бачив не лише знищення природи страшною пожежею, але й загибель людей. Шевченко називає автора картини неправильно: Мартенс; ми тут поправили це прізвище. Згадує він цього мистця й у пов. «Художник» (т. VI, стор. 54 та 73), теж помилково називаючи його Мартенсом, що там нами не було виправлене. Звертаємо на це увагу читачів. Образи Мартіна, як видно з цих згадок, Шевченко дуже цінив, і вони робили на нього велике вражіння (там теж поет згадує візію — «Бенкет Валтазара»). — **СТОР. 119.** Саксаул — *Tamarix*, або *Salsola* — один з небагатьох гатунків дерев, що ростуть у тому краю; досягає 3 $\frac{1}{2}$ метрів висоти. — Тюря — людина шляхетн. роду. — Легенду про киргизьке святе дерево, як символ невмирущої надії, Шевченко використав у своїй поезії «У Бога за дверми лежала сокира» (див. т. III). Це дерево з урочища Сингич-Арач над річкою Уй-Мулла Шевченко зрисував (див. у т. XI). — **СТОР. 120.** Річка Кара-Бутак впадає до р. Іргіз. Є аквареля Шевченка (долина цієї річки

і форт на горі). — Кара-кум (350 верстов довжини, 130 в. шир.) — піщаний степ-пустеля, що простягся поміж Аральським морем, р. Сир-Дарею, озером Аксакол-Барбі і річкою Сари-Су; в південній частині її — незліченні маси морських мушлів. Росіяни називають цю пустелю Каракуми. — Іргізіз — досить глибока, але не широка річка, що, зливаючись з р. Тургаєм, губиться в озері Аксакол. — Яман-Кайрокти (в тексті »К. Ст.« перекинуте Ямин-Кайроклы) та Якші-Кайрокти (в »К. Ст.« — Якши-Кайроклы) — допливи Іргізіза. — Мазанки — в тексті »К. Ст.« — »мазарки«, що ми й виправили. — Думка про те, що на берегах цих річок могло б повстати »нове Сан-Франціско« виникла у Шевченка під впливом недавно перед тим прочитаного опису подорожі по Каліфорнії рос. мандрівника Ротчева (див. докладну примітку до пов. »Мандрівка«, ст. 351 цього тому), видрукованого в 1854 р. — Гору »Мана Аулія« Шевченко змалював аквареллю. — Дустанову могилу Шевченко теж змалював; дата — 19. V 1848 р., з чого видно, що експедиція дійшла до Іргізу з Орської лише через тиждень. — Батир (тюрк.) — лицар, богатир. — **СТОП. 121.** Іргізіз-Кала — киргизька назва місцевості, де росіяни збудували Уральський форт. — Яман-Окти. Назва цієї річки зовсім була перекинута в вид. »К. Ст.«, де читаємо »Амаловны«. — **СТОП. 122.** Спека там буває така, що температура перевищує 60° Цельсія. — **СТОП. 123.** Сари-Чеганак (у »К. Ст.« перекинуте Сиригиганик) — велика затока на північному сході Аральського моря. — Камишли-Баш — озеро, що наповнюється водою виключно з р. Сир-Дарі підчас повені на тій річці; влітку часто висихає. — **СТОП. 124.** Аба — гробниця. Вид Раїму з тою абою Шевченко теж зрисовав. — **СТОП. 125.** Аксакол (кирг.; тюрк. літерат. — аксакал) — білобородий; поважна статечна людина, виборний начальник. — »З великою бородою« повернувся з моря сам Шевченко. Про те, як старовіри-козаци думали, що він їхній піп, див. також і в »Журналі« (т. IX, стор. 78). — Шевченко підчас пробування в Раїмі зійшовся близько, між іншим, з інтелігентним фелдшером Істоміном (тут з ним — лікар Саватій Сєкіра). Шевченко, справді, в розмовах з людьми не любив »нарікати на свою долю«. — Камедули — католицький чернечий чин дуже суворого уставу (камедули живуть в окремих келіях, виконуючи обітницю мовчання). — **СТОП. 125—126.** Геологічні відомості Шевченко мав тому, що плавав по морю разом із поляком Т. Вернером, ботаніком і геологом, і очевидно від нього та через нього довідався багато речей, бо той мав із собою

геологічну літературу й збирав та порядкував свою аральську геологічну колекцію. — Мурчісон (1792—1871) — видатний англійський геолог. — Кантоністи — в Росії діти-сироти, що вчилися в спеціальних військових школах («школы кантонистов»); з них переважно комплектувалися кадри підстаршин та нижчих військових урядовців. — «За отличие» — за те, що визначився відвагою. — **СТОР. 127.** «Законодавець російського слова» — це Мик. Мих. Карамзін (1766—1826), письменник і історик, що багато зробив для розвитку російської літературної мови, між іншим — автор «Письем русскаго путешественника» (а не «Письем из-за границы», як з пам'яті назвав тут той твір Шевченко). — **СТОР. 128.** Фроловський жіночий («паянський») монастир — у Києві. До нього, як і до Мотронинського (або Мотриноного) вступали дівчата й удовиці з заможних та значніших українських родин. У 40-х р.р. він був уже під російським впливом, і серед черниць було багато росіянок. — Чигиринський св.Троїцький дірочий монастир був заснований у XVII ст. гетьманом Виговським (спочатку був чоловічий); був резиденцією гарячого українського патріота-самостійника, митрополита Нелюбовича-Тукальського. Шевченко хоче тут підкреслити, що Парасковія Тарасівна вибрала монастир затишніший і «демократичніший». — **СТОР. 129—131.** Геродот — грецький історик (485—425 до Р. Х.). Шевченка зрадила тут пам'ять: вище він сам оповів, що улюбленим істориком сотника Сокири був Тит Лівій. — Переяславський соборний протопоп (з Мазелиної церкви) та пан-отець Яків (з Покровської), як і молодий о. Никанор — це все, мабуть, постаті, списані з натури. Коли Шевченко гостював на Переяславщині у своїх приятелів і бував у Переяславі, то настоятелем собору був о. Самсон Горунович (від 1836 р. до 1848 р.), а церкви св. Покрови — о. Данило Бутовський. — «Зажурилась попада...» — тепер забута сатирично-гумористична пісня, що була колись на Україні дуже популярна (співали її й лірники). Попада журиється тим, «що піп з бородою». Повстала ця побутово-гумористична пісня після того, як цар Павло I наказав священикам обов'язково носити бороди, чого перед тим власне на Україні духовенство не додержувалося (крім монахів). — **СТОР. 132.** Сенчило — це Сенчилло-Стефановський, мистець-маляр, з яким Шевченко працював разом при розкопах могили Перепетихи на Хвастівщині й очевидно приятелював (пор. т. X, стор. 307). Цей Сенчило малював ікони. — **СТОР. 133.** Одигітрія (грецьке) — «Провідниця» (чудотворна ікона Богородиці на Афоні). — «Патерик» — збірники житій монахів-по-

движників, іноді з їх «поученнями». «Київський Патерик» повстав у XIII в. в Києво-Печерській Лаврі; крім житій печерських святих, у ньому є багато різних додатків релігійного змісту. — Отрок кн. Бориса, що його хоче наслідувати Степан Мартинович, — це св. Мойсей Угрин (див. стор. 135), що один урятувався з почету вбитого Бориса; полонений пізніше військом польського короля Болеслава, він був тяжко покалічений з наказу якоїсь значної пані (постраждав за неблазність»). Помер 1043 р. в Києві. — **СТОР. 137.** Підварки — «жуток» на краю міста в Переяславі. — **СТОР. 138.** Вид з Трахтемирова (правий берег Дніпра) на Переяславщину Шевченко описує й у «Сні» (що в т. III). — «Поважний і тихий старець» — це св. апостол Андрій Первозваний, що за легендою перший прийшов з проповіддю християнства на Україну. — Один — найвищий бог скандинавської мітології. — «Користолобні поклонники Одіна» — варяги; в понятті Шевченка вони «зайди», що знищили «святиню» нашого народу, себто його моральність, якої мала стерегти християнська церква, символізована в цьому цікавому уступі апостолом Андрієм. Вся ця цікава тирада нав'язана була поетові, очевидно, сумною історією нашого удільного періоду («усобиці», «кровозмішення», «братовбивства» князів варязького походження) і тою ідеалізацією наших питомих «словянських» моральних прикмет, що була властива цілому українському поколінню, до якого належав Шевченко. Ідеалізація ця знайшла найяскравіший вираз у «книгах Битія Українського народу» (параграфи 56—64). Коли порівняти з цією тирадою уступ з «Царів» Шевченка (т. III) про кн. Володимира та вказані параграфи з «Книг Битія», то яким стає, чому Шевченко згадує на горах дніпрових не Володимира, а св. Андрія, як нашого апостола християнської віри, що його святу справу (нашу церкву) «одягли в панцир» зайди-варяги князі-Рюриковичі, зробивши її знаряддям своїх державних та династичних інтересів, часто далеких від засад християнської віри. — **СТОР. 139.** Про Гайдна, нім. композитора, Шевченко часто згадує й у інших творах (т. VII, стор. 103 та прим. до неї на стор. 291). — Св. Микола (Святоша) — син чернігівського князя Давида Святославовича умер 1142 р. в Печерській Лаврі. — **СТОР. 140.** Мистець Ш. — це сам автор. Це тут друге протиставлення ним себе оповідчеві (пор. на ст. 82 про «Катерину»). — **СТОР. 141.** Глафіра — це імя Дунін-Борковської, уродженої Псьол, вихованці Репніних, доброї знайомої Шевченка, що йому дуже подобалася. Цікаве тут, що поет любить давати дієвим особам імена своїх друзів (вище лікар Андрій Іванович, як звали Козачковського, в «Музиці» —

Іван Максимович, як звали Сошенка, тощо). — Про те, що Шевченко захопився якоюсь гарною панночкою, що приїхала до Києва з матір'ю (це припадало б на весну 1846 р.) оповідає й О. Чужбинський у своїх споминах про поета. Навіть місце, де познайомився Шевченко з ними, те саме — Лавра. Чужбинський, однак, оповідає, що панна тої осені вийшла за когось заміж, а Шевченко каже тут, що осінь «пробув у них на селі» і що звав ту панну «нзреченою» та що справі шлюбу весною 1847 р. перешкодило його заслання. Треба порівняти з цим признання поета в листі до Бодяньського про те, що він мав на Україні наречену («уже було й подружжя найшлося» — див. т. X, стор. 62). Можна ці слова відносити до сватання поета з Федосією Кошицівною, але, здається, ліпше віднести їх до спомину, що його розглядаємо. На жаль, не знаємо, хто були ті мати й дочка, про яких тут мова. В кожному разі спомин цей хоч у частині — автобіографічний. — **СТОП. 142.** Личні — акуратно зроблені. — **СТОП. 146.** «Давид Ко-пер-фі-ль-д» — роман Чарлза Дікенса (1812—1870). Про різні твори цього видатного англійського письменника Шевченко згадує часто в «Художнику» (т. VI). — **Кораблик** — жіночий очіпок, названий так од форми, що її мав; носили його українські жінки з вищих верств у XVII—XVIII ст. На старих українських портретах бачимо в кораблику не одну «значну» панію. — «Современникъ» та «Отечественныя Записки» — російські літературно-політичні журнали, що виходили в той час в Петербурзі. Не читавши їх, не можна було бути в курсі культурних і політичних інтересів того часу, і Шевченко завжди старався їх роздобути й читав. В них співробітничали всі найвидатніші рос. письменники тих часів. — **СТОП. 147.** Слово «безсеревна» не знаходимо в словнику Грінченка. Шевченко вживає його ще й у «Назарі Стодолі» («Ах, ти, дурочка безсеревна!»). — **Безсеревна** — без сережок (ковтків, кульчиків), очевидно, означає те саме, що «наївна», «недосвідчена». — **СТОП. 149.** «Черный цвѣтъ» — старовинний, дуже розповсюджений романс («Чорний колір»). — **СТОП. 152.** Жур-вел-ль — веселий український національний танець.

Павло Зайцев.

2. До повісти «Мандрівка з приємністю та й не без моралі».

СТОП. 153. Присвяту С. Т. Аксакову Шевченко дописав олівцем під заголовком на рукопису. — **СТОП. 155.** Лисянка — на Уманщині; місце подій, описаних поетом у «Гайдамаках». — **СТОП. 156.** Шлях із Києва до Білої Церкви через с. Віту й Васильків — це старий поштовий шлях, яким Шевченко нераз

їздив на Звинигородщину до рідної Керелівки. Літом 1846 р. він був на розкопах могили Перепетихи в околицях Білокняжого Поля (Хвастівщина). У Білій Церкві теж, мабуть, тоді побував: тоді він збирав у тих околицях народні пісні й поділився ними з етнографом-поляком кн. Ізопольським, що жив у тому місті. — До 1793 року Васильків був пограничним містом між Польщею й Росією, і в ньому була митна комора. За тих часів село Митниця лежало вже на польському боці. — **СТОП. 157.** Фламандські малярі залюбки брали свої сюжети з щоденного побуту (т. зв. жанр). Фламандське малярство досягло найбільшого розцвіту в XVII столітті. Осередком його був Антверпен і взагалі головні міста Фландрії й Брабанту (провінції західньої Бельгії) — Гент, Брюгге, Люттих. Шевченко кохався у фламандському й голландському малярстві, багато зразків якого він бачив у петербурзькому музеї «Ермітаж». — «Ш т а ф і р к а» — в жаргоні рос. офіцерів призирилива назва «дивілів», людей невійськових, переважно дрібних урядовців. — **СТОП. 158.** Тимко Падура (1801—1871) — письменник т. зв. української школи в польській літературі, писав також і українською мовою; його поезії не визначалися талантом і дуже незугарно наслідували форму народньої української пісні. Захоплюючись козацькою старовиною й будши по-своєму українським патріотом, Падура представляв у своїх творах козаків, як щирих оборонців шляхетського ладу. Поезії Падури мали успіх серед шляхти на Правобережній Україні, де він провів своє життя, одначе українським письменникам, наприклад Кулішеві й Шевченкові, вони не подобалися: обоє справедливо закидали Падурі, що він не засвоїв собі духу й характеру народньої поезії, та й самої мови української добре не знав. Твори Падури вперше були видані у Варшаві 1844 р. під назвою „Ukrainky z putoju Tymka Padurry”. Очевидно це видання й мав на увазі Шевченко. Заголовок його був український, але не словянськими літерами і не такий, як бачимо в тексті. — **СТОП. 159.** Згадує Шевченко Байрона ще двічі (див. т. IX., стор. 137, та т. V, ст. 117). — Аполлон Скальковський (1808—1898) — автор «Історії Новой Сѣчи, или послѣдняго коша запорожскаго», що була видана в 1841 р., а вже в 1846 р. вийшло другим виданням. Скальковський мало розумівся на народній українській поезії й тому деякі твори Падури вважав за народні пісні. В одному місці він справді наводить вірш Падури «Гей, козаче, в імя Бога», кажучи, ніби це народня пісня, записана з уст селянина в одній слободі над р. Богом. На першій сторінці своєї історії надру-

кував Скальковський, як »Запорожскую пѣсню« — »Ой, щасливий, хто вродився на пустині козаком« і т. і., а це — твір Падури, надрукований (так само як і другий, вище згаданий) у видавні творів Падури 1844 р. Шевченко тут зовсім слушно стверджує дуже малу схожість »волинсько-польської« поезії Падури із справжніми запорозькими піснями. — **СТОП. 160.** »Пан Твардовський — польський варіант німецької легенди про доктора Фавста, що запродався чортові. Міцкевич обробив цей мотив у своїй поемі „Pan Twardowski“ в 1825 р. П. Гулак-Артемівський, наслідуючи Міцкевича, написав свого »Твардовського« (вид. 1827 р.). Твардовський продав душу чортові, і той за це виконував найнеможливіші його забаганки (задачі, заковики, як каже Шевченко). — »Браунстут, Берклеј, Перкенс і комп.« — англійська фірма, що й досі існує; виробляє портер, міцне англійське пиво. — **СТОП. 161.** Полонених англійців росіяни возили через Україну на Московщину в 1854—1855 р.р. підчас Кримської війни. — »Ларчикъ просто открывался...« — цитата з рос. байки Крилова »Ларчикъ« (скринька). Скриньку треба було просто відчинити, а її старалися відімкнути всякими хитрими способами. Іронічну фразу Крилова росіяни прикладають до всіх, хто непотрібно ускладнює якесь ясне, просте питання. — Меркурій — посланець богів; як епітет, — посланець. — **СТОП. 162.** Геба — грецька богиня молодости. Тут, як епітет — молода. — »Морској Сборникъ« — російський місячник, видаваний від 1848 р. Морським Науковим Комітетом. Від 1855 року, коли морським міністром став великий князь Костянтин Миколаєвич, »Морској Сборникъ« увільнено від цензури, і він зробився першим у Росії виразником громадської ліберальної думки. Шевченко почав його читати, мабуть, ще від часу, коли брав участь у морській експедиції 1848 р. — **СТОП. 165.** »Реєстр«, про який тут мова — це властиво кореспонденція або хронікєрська нотатка в ч. 1. »Морского Сборника« 1855 р., де оповідалося про те, як ранених запитував »колезький радник« Крилов, »чого б вони бажали для себе та для своїх родин«. Спочатку всі відповіли: »Батюшка-цар не покине нас, якщо Господь дасть видужати, — швидше повернутися до товаришів на bastіони, щоб помститися на ворогах« (Шевченко каже, що всі просилися додому). Коли ж од них настирливо домагалися, щоб сказали, чим їм можна допомогти, то з 653 перепитуваних висловили бажання: повернутися на батьківщину — 31, дістати грошову допомогу для родин — 3, звільнити дітей з кантоністів — 8, зовсім нічого не могли промовити — 5, взагалі висловили надію на милосердя начальства — 228, повернутися

на бастіон — 377, викупити сестру з кріпацтва — 1. Як бачимо, Шевченко відкинув усі патріотичні заяви з цього «реєстру». — Про кантоністів — у прим. до повісті «Близнята» (стор. 339). — **СТОР. 172.** Тонівсько-візантійська архітектура — це будівлі відомого архітекта миколаївських часів Костянтина Тона (1794—1881), що утворив був особливий нібито «російсько-візантійський» стиль. Про цей псевдо-національний рос. стиль Шевченко згадує й у пов. «Музика» (т. VII, стор. 82; пор. теж там прим. на стор. 287—288). Про К. Тона маємо три згадки поета в «Журналі» (див. покажч. до т. IX). — Растрелівська архітектура — це будівлі італійця гр. Бартоломео Растреллі (1700—1771). Про нього див. і в пов. «Музика» (за покажч.). Растреллі чимало будував і на Україні (собор св. Андрія в Києві, палац у Ляличах, церкви в Глухові тощо). — Трабукос (всп.) — великі цигари. — Тараща — пов. місто на Київщині. — Сатирично-гумористичний опис м. Миргорода — в повісті Гоголя «Какъ поссорились Иванъ Ивановичъ съ Иваномъ Никифоровичемъ». — **СТОР. 173.** Козацькими церквами називав Шевченко дерев'яні церкви українського стилю, що їх так багато збереглося од XVIII і навіть XVII століття по цілій Україні. За часів Шевченка ще мало доцінювали ці церкви, і сам Шевченко не знаходив у них тої привабливості, яку визнають за ними тепер. Див. про ці церкви ще й у пов. «Варнак» (т. VI, стор. 237 та в прим. до тої стор.). — **СТОР. 174—179.** Все, що тут пише Шевченко про свою «кузину», можна без застережень віднести до жінки коменданта новопетровського форту Агати Ускової (на стор. 239 навіть так «кузину» й називає), в якій був закохався, а потім тяжко розчарувався. Про цей платонічний роман поета див. у листах до Бр. Залеського (т. X, стор. 87, 103, 107, 138). Відгуки цього Шевченкового розчарування знаходимо й у «Художнику» (т. VI, стор. 125—130). Про це все — теж у статті М. Рудницького у т. VII на стор. 319—322. — **СТОР. 174.** «Опытная хозяйка» — звичайна назва російських підручників куховарського мистецтва. Тут мова про книжку А. К. Авдієвої «Ручная книжка русской опытной хозяйки» (1842 р.), багато разів передрукованої. — **СТОР. 175.** Теодор Кернер (Körner, 1791—1813) — німецький поет-романтик, співець німецької визвольної боротьби проти Наполеона. Його поезії зробилися національною піснею німців того часу. Він загинув сам на війні в дуже молодому віці. Твори його роздобув Шевченко спеціально для Агати Ускової, коли був у Новопетровському. — Аксельбанти — особлива оздоба уніформи військових ад'ютантів і офіцерів генерального штабу, скручені срібні

або золоті шнури з бляшками на кінці. — «Розгартдіяш» — яралаш, гра в карти. — «Носки» — теж гра в карти; хто програє, того б'ють картою по носі, кількість ударів — від умови). — «Три листики» (три карти) — ра дуже розповсюджена серед народу. — Наукові канти — відзнака скінчення офіцером фахової школи. — **СТОР. 176.** Лафатер (Johann Kaspar Lavater, 1741—1801) — швайцарець, автор великої праці «Фізіогноміка» (1772—1778), в якій він доводив, що фізіономія людини є дзеркалом її душі, і що певні риси обличчя й форми черепа свідчать про певні духові прикмети людини. Висновки Лафатера, хоч не були цілком прийняті в пізнішій науці, в свій час були дуже популярні в цілій Європі й довго вважалися за наукові. У своїм листі до Мих. Лазаревського з дня 8. XII. 1857 Шевченко, прохаючи виправити деякі помилки в надісланому ним Лазаревському рукопису «Мандрівки», просить, між іншим, вписати прізвище славнозвісного Лафатера, бо забув був, «як звався цей мудрагель, німець», коли писав повість. В нашому тексті Шевченко згадує його, як ученого, що зв'язував моральну природу людини з фізичною структурою її організму. — Гутенберг Йоган (1400—1467) — винахідник друкарства. — Ілля Муромець — герой рос. епічних пісень («білін»). Тридцять три роки він «сидьма сидів», поки чудом не звійшла в нього сила. — Наталочка — дочка Ускових. Шевченко їй дарував книжки. — **СТОР. 178.** Крашовата (або Кошовата) — містечко на Таращанщині. — **СТОР. 179.** З приводу «папільйоток» — пор. згадку про «дрібні кісочки» ще й у т. VI, стор. 128. — **СТОР. 180.** Олександр Калама (1814—1867) — швайцарський художник і гравер, що малював головно краєвиди. Він тішився великою славою і серед мистецьких кругів Академії в Петербурзі, де вчився Шевченко; сам Шевченко дуже високо цинив малюнки Калама, цікавився ними на засланні, згадуючи за них в листах до С. Артемовського, М. Осіпова, Бр. Залеського, О. Чернишова, а пізніше, вже по повероті з заслання, в листі до С. Аксакова. Див. у т. X за покажчиком. — **СТОР. 181.** «Тельга» (рос.) — віз. — [Гнилі] Будища — село на Звинигородщині. — **СТОР. 182.** Згадка про о. дякона Єфрема — автобіографічна: Шевченко після науки в дяка Богорського в Керелівці спробував був учитися малярства в Лисянці в тамошнього дякона, але скоро покинув і його, збагнувши, що нічого від нього не навчиться. Див. т. V, стор. 7 — початок автобіографії поета. — **СТОР. 181.** В першій редакції твору («Матрозь») написано було, ніби Лисянка була батьківщиною самого Богдана Хмельницького, а не його батька. Шевченко сам спосте-

ріг свою помилку й у листі до Мих. Лазаревського просив зробити поправку (див. про це в т. X, стор. 145), покликаючись на проф. С. Соловійова. Показалося, що й у Соловійова цього нема. Переписуючи напово свій твір у Н.-Новгороді, Шевченко згадку про Соловійова скреслив. Це показує, як пильно студював поет історію України навіть на далекім засланні і з якою увагою ставився до всіх її подробиць. Досі ще історики не довели, що Лисянка була батьківщиною Мих. Хмельницького: звістку про це пустив польський історик другої половини XVII в. Веспасіян Коховський. — **СТОР. 182—183.** Дуже цікавий погляд Шевченка на гайдамаччину, як на події, «недостойні пам'яті людини». Порівняння Коліївщини 1768 р. з Варфоломіївською різаниною 1572 р. у Франції знаходимо також у розділі «Треті півні» в Шевченкових «Гайдамаках», де поет, вживаючи поетичної фігури, радить місяцеві сховатись, щоб не бачити тієї кривавої різанини, яку збиралися вчинити гайдамаки, дарма, що він бачив і «Альту» (себто «Тарасову ніч» 1630 р.) і «Сену», — різанину в ніч св. Варфоломія з 23 на 24 серпня 1572 р. — **СТОР. 183.** «Професорка Авдієва» — це й є авторка куховарського підручника, що про нього згадується на стор. 174. Див. прим. до тої стор. — Чацький — герой відомої комедії Грібоєдова «Горе оть ума», прибувши до Москви з далекої подорожі, каже: «и просто — съ корабля на балъ». — **СТОР. 184.** Контрактами називався ярмарок у Києві, що відбувався кожного року від половини січня до половини лютого, на Подолі, на майдані проти Братського монастиря. Ці ярмарки заведено вперше в 1798 р., властиво перенесено їх до Києва з Дубна на Волині, де вони відбувалися раніше. На контракти приїздили головно поміщики з правобережної України й купці, вони складали тут між собою умови («контракти», звідки й сама назва ярмарку) на аренду маєтків, винокурень, млинів тощо, на продаж хліба, спирту, лісу та взагалі всяких продуктів і виробів сільського та лісового господарства. На контракти приїздили купці не тільки з усієї України й Московщини, але й з Австрії, Англії, Греції, Данії, Німеччини, Італії, Угорщини, Швейцарії. Вони привозили найрізномірніший крам: матерії, металеві вироби, всякого роду окраси, перфумерію, посуд, вина, книжки, предмети мистецтва. З часом на контракти стали приїздити для закупних операцій і пани з Лівобережжя. Підчас контрактів одбувалися різні розваги — вистави, концерти, всякі балі та бенкети. Відбувалися й таємні політичні наради як польські, так і українські, бо серед великого зїзду людей це було не так небезпечно, як у звичайний час. Шевченко згадує про контракти і в інших творах. — **СТОР. 186.** Силістрію, турецьку фортецю, облягали

росіяни в 1854 р. — **СТОР. 187.** Листування цариці Катерини II з франц. філософом і письменником Вольтером (1694—1778) було видане кілька разів. — Про подорож Шевченка на Поділля в 1846 р. див. у М. Кордуби в статті «Шевченко, як краєзнавець» (т. V). — **СТОР. 188.** Славутка — бурка з відлогою з сукна, що його виробляли в м. Славуті на Волині. Сукно це яснокавового кольору, досить грубе й пухке. — **СТОР. 189.** Лукулл Люцій Ліціній (пом. 56 перед Р. Х.) — переможець царя Понту, славний своїм багатством, бенкетами. — Українська кухня знає кілька сортів борщу; між іншим, один носить назву борщу гетьмана Івана Скоропадського; за усною традицією, гетьман цей був великим знавцем і аматором кулінарного мистецтва — **СТОР. 190.** «Джон-Булль» — насмішлива назва англійців у всіх європейських народів. — **СТОР. 191.** Слова «авантажний» росіяни вживають у кількох значеннях — огрядний, пишний. Тут — «неавантажно» — негарно. — **СТОР. 195.** Стріляти «повзводно» (рос.) — себто «взводами» (укр.-гал. «четами», наддніпр. — «зводами»). — **СТОР. 196.** Про Рембрандта й Шевченка див. у т. XI. — Євстахій Плакида — мученик II в. (за часів Адріана), патрон мисливців. — **СТОР. 198.** Цитована тут початкова строфа думи про Олексія Поповича, надрукованої вперше в збірці кн. М. Цертелева 1819 р., пізніше у Максимовича 1834 р. і в 1849 р. та у Пл. Лукашевича 1836 р. Усіх цих трьох укр. фольклористів Шевченко знав особисто. Думу цю Шевченко умістив у своєму «Букварі» (див. т. V). — **СТОР. 200.** Вальтер Скотт (1771—1831) — англійський письменник, творець сучасного історичного роману. Він мав величезний вплив на всесвітню літературу, в тому числі й на українську. Ним захоплювався П. Куліш і під його впливом написав свого «Михайла Чарнишенка» і «Чорну Раду». Шевченко добре знав і любив романи В. Скотта; він згадує їх, окрім «Мандрівки», ще в «Художнику», «Музиці», «Нещасному» й у своїй передмові до задуманого ним у 1847 р. нового видання «Кобзаря» (див. у т. II на стор. 150—151), особливо ж цікава згадка про «великого шотландця» — в листі до Осіпова (т. X, стор. 131). — «Антикварій» — один із найбільш відомих романів В. Скотта. Шевченко називає себе «антикварієм» і в повісті «Музика». — **СТОР. 201.** Вже перший видавець українських дум кн. Микола Цертелев у передмові до свого «Опыта собранія старинныхъ малороссійскихъ пѣсней» (1819) порівнював їх з поемами Гомера, і з того часу в літературі раз-у-раз повторювано це порівняння, а Куліш навіть захопився був думкою «познаходить думи про всіх наших гетьманів та й зложити з них таку книжку,

як Гомерова Іліада». Спробою здійснити цю думку була його поема «Україна» 1843 року. Не знати, яку саме статтю, де порівнювано думи з грецьким епосом, має на увазі Шевченко, але видно, що він ставив наші думи вище за грецькі поеми. Може бути, що, знаючи Іліаду лише в досить тяжкому перекладі на російську мову нашого земляка Гнідича, повному старомодних зворотів і слів, Шевченко й ставив грецький епос нижче за український. Можливе теж, що Шевченка особливо захоплював справді надзвичайно глибокий моральний зміст дум. За часів Шевченка ще тримався старий погляд на Іліаду й Одисею, як на індивідуальні твори «сліпого співця Гомера з острова Хіоса». Та вже незабаром установився (ще з кінця XVIII віку висловлюваний) погляд на ці поеми, як на колективний твір грецьких народніх співців, упорядкований і зведений до купи пізніше. — **СТОР. 202.** В рос. тексті явна помилка: там стоїть «на зывавшаго», що відноситься до лірника, а ясно, що повинно бути «назвавши». Ми виправили. — Про погляди Шевченка на школу та значення національної освіти читач довідається з статті І. Брика в т. V («Шевченко й освіта»). — **СТОР. 205.** «Лініям» звалися в Петербурзі вулиці на Василівському Острові, бо вони всі рівні й проведені за одним планом. На Василівському Острові знаходилася й Академія Мистецтв, і там же на 9-ій лінії в домі Доннерберга мешкав Шевченко із своїм приятелем Штернбергом, коли вчився в Академії. — Барон Петро Клодт (1805—1867) — відомий різьбар, автор цілого ряду монументів, в тім числі й пам'ятника князя Володимира в Києві (на т. зв. Володимирській Горці). Як цей пам'ятник, так і деякі інші твори Клодта Шевченкові не подобалися. Див. про нього в т. IX й спец. на стор. 319. Клодта Шевченко добре знав особисто й зробив його чудовий портрет (офорт), що його читач знайде в т. XI. — Василь Штернберг (1818—1845) — мистець-маляр, Шевченків приятель. Про спільне життя з ним Шевченка 1839—40 р.р. див. у пов. «Художник»; згадки Шевченка про нього в «Музиці», в «Журналі», в листах (див. за покажчиком). — **СТОР. 206.** Цю цитату віршами з Пушкіна (там перефразовану) знаходимо й у листі до С. Артемовського (т. X, стор. 53). Цитата ця — з кінцевої строфи «Евгенія Он'гїна». — **СТОР. 207.** Священик о. Сава Нестеровський, що з ним спізнався Шевченко в селі Гнилих Будищах, належав, мабуть, до тієї священицької родини Нестеровських, що з них один, о. Іван, був учителем Шевченка за його дитячих літ (див. у Кониського в т. I, стор. 20—21). Див. теж примітку до повісті «Близнята» (до ст. 34). — **СТОР. 208.** Кіпсек — англ. слово keepsake ввійшло в рос. лі-

тературну мову на початку XIX століття й уживалось на означення елегантно виданої книжки в розкішній оправі, здебільшого — невеликого формату. — **СТОР. 209.** Цитата віршами — уривок з дуже популярного в свій час віршу російського поета Дениса Давидова (1781—1839) «Современная пѣсня», де є кілька уступів проти нібито ліберальних панів, які на ділі жорстоко поводяться з своїми кріпакками. Шевченко згадує вірші Давидова і в повісті «Капітанша». — **СТОР. 210.** Шестеринці, Майданівка — села в околиці, звідки походив сам поет. — **СТОР. 211.** В «Історії Русовь», що її авторство за часів Шевченка приписувано архиеп. Юрієві Кониському, знаходиться на стор. 239 оповідання про те, як один проїжджий московський офіцер побачив у хаті в одного українця кахлі на грубці з малюнком двохголоваго орла, як він доніс про це «Тайній Канцелярії» (діялося це за часів Анни Йоанівни, себто в 1730—1740 роках) і як козак ледве відкупився за таку нібито зневагу московського державного герба табуном коней та корів і певною сумою грошей (не «тортурами й смертю», як у Шевченка). Пор. примітку на стор. 297 в т. VI (про кахлі). — **СТОР. 212.** Салдатський Георгій — ордер св. Юрія (Георгія); для салдатів були 4 ступні; давали його за особливу відвагу. — **СТОР. 213.** Гвідо Рені (1575—1642) — славнозвісний італійський маляр т. зв. болонської школи; твори його відзначалися надзвичайно м'яким кольоритом, тонкою грацією, а разом із тим великим натуралізмом. Малював здебільша сюжети з св. Письма і з античної мітології. В петербурзькому Ермітажі було 11 малюнків Гвідо Рені, де їх і бачив Шевченко. Про Рені згадує Шевченко ще й у «Капітанші» й у «Журналі». — **СТОР. 215.** Штернберг був у Башкирії в 1839 р. по дорозі до Оренбургу. Про це див. у «Художнику» (т. VI, прим. на стор. 284). Штернберг мав узяти участь у військовій експедиції на Хиву, але захворів і повернувся. — Про Якова Рюїздаля див. у прим. до «Близняк» (до стор. 14). — **СТОР. 219.** Жерар Доу (Gerard Dou 1613—1675) — славний голандський маляр, дуже цінений сучасниками, які пишались ним, як гордощами своєї нації. Малював здебільшого портрети, що відзначаються надзвичайною тонкістю й виразністю малюнку та глибоким реалізмом. Див. ще згадки про нього в т. VII, стор. 17. — **СТОР. 220.** Думка про те, що «краще доживати віку самому» — під вражінням розчарування в Усковій. Пізніше Шевченко двічі був нареченим (Піунової та Полусмакової) й до кінця життя не втратив надії одружитися. — **СТОР. 222.** Бернард Белльйотто, прозваний Каналетто (1720—1780) італійський маляр з Венеції, останні роки життя провів у Варшаві, де й помер.

Малював історичні картини з польської історії, але особливо вславився своїми пейзажами й малюнками старих будинків, палаців, церков, ринків — Венеції, Дрездена й Варшави та їх околиць. Був добрим кольористом і добре володів технікою «світлотіней». Тому його й згадав тут Шевченко. — **СТОР. 225.** Бертольд Шварц (жив у XIV в.) — винахідник пороху. — Щодо Рівольєра, то видно, що Шевченко тут помилився. Він, як видно з тексту, має на увазі ще якогось винахідника смертоносних середників або зброядів. В історії винаходів такого роду нема ніякого прізвища, що б хоч трохи нагадувало наведене тут Шевченком. Ми гадаємо, що Шевченко, знаючи, що часто типи вогнестрільної зброї називаються іменем їх конструкторів (нпр. за його часів рушниці Пібоді), думав, що й слово револьвер походить від прізвища винахідника (фактично ж від лат. *revolvere* — обертати) і, не знаючи етимології слова, надав йому таке закінчення, як у прізвищі Мольєр. Що написав Ривольєрь, а не Револьєрь — не дивно: ненаголошене «е» вимовляв як «и», про що свідчать його рукописи. — **СТОР. 226.** Петро-Павло Рубенс (1544—1640) — великий фламандський маляр. Малював здебільшого великі картини на мітологічні сюжети. Його «Сатир з німфою» — в Ермітажі. — **СТОР. 234.** Листвинський бій відбувся 1024 року між Ярославом Мудрим і Мстиславом Тмутороканським біля теперішнього села Листвина, недалеко від Чернігова. Про цей бій, що закінчився перемогою Мстислава, є дуже гарне оповідання в літопису, яке нагадує історичну пісню. Шевченко напевно був у Листвині, коли гостював у свого приятеля Андрія Лизогуба в недалекому від Листвина Седневі, в 1846 та 1847 роках. — **СТОР. 225.** Про Канову та Рафаеля див. у т. VI. — **СТОР. 234.** Корець — містечко на Волині в колишнім звягельському повіті. За давніх часів належало князям (а не графам) Корецьким, а потім Чарторийським. В ньому збереглися руїни замку XIV ст., знищеного за часів Хмельницького. Ці руїни описує Куліш у своїм «Знайденим на дорозі листі», надрукованім в «Основі» 1861 р., кн. II. Шевченко був у Корці в 1846 році під час своєї подорожі по Волині і бачив ці руїни. — **СТОР. 235.** Ротонда — будинок круглої форми. Один з найкращих взірців «ротондового» будівництва в Тіволі, в Італії. **СТОР. 235—36.** Варіант анекдоту про зламану вісь Шевченко оповідає й у «Близнятах» (стор. 148). — Гаркуша Семен (1739—84) — розбійник на Україні. Як і Кармелюк, тішився великою симпатією простолюддя на Лівобережжі. — **СТОР. 243.** Пастух Актеон застав Діяну, коли вона купалася. Пор. згадку про Актеона у т. VII, стор. 55. — **СТОР. 250.** О. Кониський уважав, що Пре-

хтелі — це особи історичні. Був Прехтель, управитель у Енгельгардта, що, як оповідає Сошенко, хотів у Петербурзі вибити різками Шевченка, коли він був кріпаком. Кониський (на підставі «Мандрівки») навіть відкидає оповідання Сошенка. Ми гадаємо, що Шевченко вжив тут першого-ліпшого знаного йому німецького прізвища. Мова може бути про справжніх знайомих поета Дрекслерів (див. про це в т. VII, стор. 314—315). — Про Рафаеля див. у т. VI (за покажчиками). — **СТОП. 253.** Тєрпсіхора — муза танців. — **СТОП. 255.** А. Ротчев — рос. письменник-мандрівник; автор «Воспоминаній русскаго путешественника въ Вєсть-Индіи, Калифорніи и Ость-Индіи», друкованих в журналі «Пантеонъ» 1854 р., а не «Запискы о Калифорніи», як їх називає Шевченко. — Шамполіон (1790—1832) — франц. учений, що перший відчитав гієрогліфи. — **СТОП 260.** «Остап Бондєрчук» (1847) та «Уляна» (1843) — романи польськ. письменника Ігнатія Крашевського (1812—1887). — Бекон Френсіс (1561—1636) — англ. філософ,, творець новітнього емпіризму; засада його науки — оперти знання на досвіді. — **СТОП. 272.** «Магелланова хмара» — туманні плями в південній півкулі в співзірях Дорадо й Тукан. Назва дана в честь славного мандрівника Магеллана, що в 1519—1521 роках відбув першу подорож кругом світу. — **СТОП. 279.** Филип Вувєрман (Wouwerman) (1619—1668), відомий голандський маляр. Здебільшого малював коней, сцени з кавалерійського побуту, полювання, вправи верхової їзди тощо. — Анекдот про попа Н. Н. та писаря Подобайла знаходимо у Д. Бантиша-Каменського в його «Історіи Малороссіи» (т. 3). Бантиш оповідає, що коли після тортур у Вітебському над спільниками Кочубея й Іскри, сотником Петром Кованьком і попом Іваном Святайлом, обоє скривавлені лежали на долівці, вкриті рогожею, Кованько озвався до Святайла: «Отче Іване! яка ж московська пужка (кнут) солодка! Візьмемо її жінкам до дому на гостинець!» На це Святайло відповів: «Бодай же тебе, Петре, побила лиха година: хіба тобі трохи спину ісписали?» Це оповідання переказав тут Шевченко з пам'яті, а тому попові дав прізвище подібне до писарєвого, попового ж прізвища не памятав. Усна народня традиція теж знає цей анекдот. — **СТОП. 282.** Кобзар Дармограй (скорочене К. Дармограй) — псевдонім, яким Шевченко підписував свої повісті. — **СТОП. 293.** Граф М. Ю. Вєльгорський (1787—1856) — відомий меценат і знавць музики, приймав близьку участь у справі викупу Шевченка з кріпацтва. Про це оповідає й сам Шевченко в своїй, так багатій на автобіографічні подробиці повісті «Художник» (див. т. VII наш. вид.). Знавши з періодичної прєси, що

в часі Кримської війни гр. Вельгорський брав участь в Комітеті для опіки над раненими, Шевченко й приписує йому участь у справі звільнення з кріпацтва Олени. Допитував ранених не Вельгорський, а Крилов (див. вище). — **СТОР. 285.** Шевченко особисто знав декого з чернігівських дідичів графів Гудовичів, м. інш. гр. І. В. Гудовича, свояка А. Лизогуба. — **СТОР. 291.** Цитата віршами з Пушкінового «Чернь» тут не зовсім точна (з пам'яті). В оригіналі читаємо:

Не для житейского волненья,
Не для корысти, не для битвъ,
Мы рождены для вдохновенья,
Для звуковъ сладкихъ и молитвъ.

СТОР. 298. А. Язвінський — російський педагог, автор особливої мнемонічної методи для вивчення історії (1837). Тут мова про його «Хронографическій атласъ», де було 500 портретів різних монархів. До них була ще синхронічна таблиця. — **СТОР. 305.** «Леопард» — іронічний епітет для світських кавалерів. — **СТОР. 306.** В Богуславі Шевченко бував ще в дитинстві. Згадану тут дорогу (через Расаву, Потоки, Трипілля) зробив нераз. — Архітектор В. Беретті будував Інститут для дівчат, Університет та інші будинки в Києві в 1830—1840-х р.р. Його працю докінчував його син Олександр Беретті, також архітект. В їх домі на Хрещатику мешкав Шевченко в 1845 році. — **СТОР. 307.** «Кинь грусть» — підміська вілля багатих київських міщан Кульженків під Києвом за Куринівкою, у гарній діброві; місце улюблених киянами прогульок. — Марієтта Альбоні — відома італійська співачка, в 1840-х роках співала в Петербурзі, де її й міг чути Шевченко. — «Обожать (рос.) — обожувати, адорувати. — **СТОР. 308.** Інспектором київського дівочого інституту в 40-х р. р. був Іванішев. — **СТОР. 309.** Про подорож Шевченка в 1846 на Волинь та Поділля див. т. V в статті М. Кордуби. — **СТОР. 310.** Про пісні, записані Шевченком від подільян та волиняків див. т. V, стор. 268—87. — **СТОР. 313.** «Старий прокурор Баришпольець» — треба думати, що мова тут іде про батька мистця-маляра Платона Баришпольця (чи Бариспольця), Шевченкового приятеля (див. про нього т. X, стор. 316. — Оглав або Гоголів — на Остерщині. Шевченко напевно бував у Баришівці. — Про В. Курочкіна — див. у «Журналі» (т. IX). — **СТОР. 314.** В грудневій книжці «Бібліотеки для читенія» 1856 р. надрукував М. Гербель свій переклад думки Шевченка «Нащо мені чорні брови».

Д. Дорошенко і П. Зайцев.

ПОЯСНЯЛЬНІ СТАТТІ

ПОВІСТЬ «БЛИЗНЯТА».

Повість цю Шевченко написав між 10. VI. — 20. VII. 1855 р. в форті Новопетровському. І хоч писав її підчас напруженої політичної атмосфери, що не могла й його не займати й не хвилювати, а проте саме в цьому своєму творі дав найбільше ідилічних образів та зразків справжнього гумору. Психологічні проблеми, що привели поета до створення сюжету цієї повісти, він розгорнув на тлі побутових малюнків з життя старосвітської України, впливши в ідилічне тло твору чорний шлях життєвого упадку молодого російського офіцера Зосима Сокири. Постать цього «нешчасного» героя звязана з дійсністю, що оточувала Шевченка на вигнанні: з російською казармою й моральною гнилизною, що в ній квітла, знищивши не одну живу душу.

Бездітному подружжю хуторян-поміщиків Сокирів зведена дівчина підкинула двойко близнят-хлопців. Ростуть вони вкупі під однаковою опікою людей, що стають їм справді за рідних батьків, людей доброго серця й високої моралі. До школи готує близнят учитель-бурсак, здивачілий невдаха, але теж людина чистого серця й найкращих моральних засад.

Уже в шкільному віці шляхи братів-близнят розходяться: Зосим іде до корпусу кадетів, а Ватя до гімназії. Мати бажала б, щоб вони оба були офіцерами, але це — компроміс, на який іде батько... Від самого початку військової кар'єри, Зосим стає дорожчий серцю наївної матері, очевидно, як втілення вимріяного нею образу сина-офіцера. Хоч у Полтаві, де хлопці вчать, їхні дитячі душі однокрово осяює світлом своєї гуманної вдачі й своїх високих моральних прикмет сам Іван Петрович Котляревський, їх щирий опікун і добродій, з проте вже на шкільній лаві в характері

Зосима починають проявлятися риси несимпатичні, зовсім чужі психіці Саватія: кадет починає випрошувати в опікуна гроші. Для батька це перший удар, мати силкується наївно його оправдувати, а поштивий учитель навіть спішиться до Полтави, щоб твердо заборонити вихованкові таке робити. Але що далі, то більше виступають різниці в психічній та моральній структурі фізично зовсім подібних одне до одного близнят. Зосим тільки й знає, що хвалиться в листах до дому своїми «фронтовими» успіхами (знанням військової муштри) та все натякає на гроші, а скромний в оцінці своєї шкільної праці Саватій заповнює свої листи довгими розмовами про свого видатного й дорогого і йому, і цілій родині опікуна. Скінчивши корпус кадетів, Зосим зараз же просить у батьків грошей і їде просто до офіцерської школи («Дворянського Полку») в Петербурзі. Саватій вибирає собі кар'єру лікаря і, скінчивши середню освіту, передусім спішиться подякувати своїм названим батькам, а приїхавши до дому, частину даних йому батьком грошей віддає дякові-вчителю для його бідних батьків. Зосим з офіцерської школи пише лише про гроші, і, хоч живе у столиці, та зовсім не цікавиться розвитком культурного життя, а Саватій у Києві живе культурними інтересами кращої молоді свого часу. Ставши офіцером, Зосим передусім цинічно домагається від батьків великої суми грошей, потрібних йому нібито «на першу обзаведінку», а одержавши їх лише завдяки добрості матері, брутально зневажає найсвятіші почуття цієї доброї жінки, Ватя ж, виїжджаючи на службу до далеких країв, не хоче й шеляга взяти від батька. Перше кохання не залишає жадного сліду в душі Зосима, а Саватій довгі роки зостається вірний героїні свого зворушливого дитячого роману. Зосим невдовзі зовсім перестає писати до батьків, і п'ять років вони ні слова не мають од нього. За буйне гуляще життя його переміщають з гвардії до армії, на провінцію. Моральний упадок його йде прискішеним темпом. Якийсь ніженський грек, обурений цинічним оповіданням Зосима про те, як він звів дівчину-міщанку Якилину, бє офіцера по лиці. Начальники змушують Зосиму одружитися з Якилиною й переміщають його до Астрахані. Це вже заслання. Сховавши жінку з дитиною десь у далекому

закутку міста, Зосим веде життя пияка й картяра-шулера, стає двоєженцем і злодієм. Наслідок — тюрма, деградація й салдатська казарма. Але для офіцерського середовища, де він жив, поки не викрилися його злочинства, він — вірець: зух-хлопець, герой, найліпший товариш. Уже сидючи в тюрмі, він встигає витягти від батьків гроші, вигадавши для матері жалісну історію про своє перебування в полоні з кавказців. Саватій, як військовий лікар, зустрічає брата-салдата в далекій Орській кріпості — запойного п'яницю, що втратив уже свідомість свого повного упадку. Саватій чесно працює, відслужуючи те, що винен урядові за безплатну науку в університеті, відбуває тяжкі походи по киргизьких пустинях, довгі роки живе в глухому Раїмі, а всі його думки — на рідному хуторі під Переяславом: він шле довгі й змістовні листи до дорогих батьків та вчителя й живе надією на поворот до рідного краю. Це спостережливий, гуманний і чесний інтелігент, що любить свою Україну, що вміє бути вдячним за зроблене йому добро, це людина з високо розвинутим естетичним почуттям. Тимчасом Зосим, відбувши кару, вже по смерті старого Сокири повертається додому й починає тероризувати матір і добрягу-вчителя, нарешті виганяє матір з дому, а сам циндрить колісь батьківське, а тепер братове добро, граючи в карти й пиячучи. Приїзд Саватія, що його старий сотник зробив єдиним спадкоємцем, кладе край дикої, блюзнірському пануванню Зосима в домі зневажених ним батьків. Але й потім він іще раз востаннє з'являється на хуторі, коли брата нема вдома, щоб, залякавши матір і вчителя-дяка, забрати всі ошаджені цим добрягою, чесно зароблені гроші й гине брудною наглою смертю, нормальною для такого, як він, волоцюги-п'яниці. Кінчиться повість оповіданням про щасливе одруження повітового переяславського лікаря Саватія Сокири з освіченою дівчиною-українкою.

Такий є властивий сюжет твору, але в самій повісті його ускладнюють різні вставні епізоди, додаткові мотиви, авторські тиради тощо, як то завжди бачимо в прозових творах Шевченка. Коротко переказані нами вище органічні елементи сюжетової дії (схема життєвого шляху братів-близнят) мають відповісти на питання автора, вкладені ним

в уста І. П. Котляревського: «яка від [не однакового] виховання може вийти різниця між двома субектами, цілком однаково організованими?»

Відповідаючи на цю цікаву проблему, Шевченко не обмежується самим «педагогічним психологізмом» яскраво описаних у повісті фактів, що з них можна вже вичитати, якщо не повну, то хоч частинну його відповідь. Публіцистично-дидактичне наставлення автора й у цій, менше під цим поглядом типовій повісті, проривається в уступі-дигресії, де Шевченко, що всіма фібрами душі ненавидів російське військове середовище, просто каже про «гіркі овочі», що їх родить нива російського військового життя (див. стор. 81). Зосим був таким «гірким овочем» військового виховання. Моральне зіпсуття його почалося в корпусі кадетів. Військова служба й офіцерське середовище те зіпсуття довершили. В «Щоденнику» Шевченко просто називає російські корпуси кадетів «чоловіківбивцями» (т. IX, ст. 163), а в повісті «Мандрівка» наводить другий яскравий приклад сумних наслідків російського військового виховання (стор. 174 цього тому). Ціла ж частина поетового «Щоденника», що її написав він у форті Новопетровському, — це один великий акт обвинувачення проти російської армії, як джерела всякої деморалізації. В інших повістях читач знайде також чимало потверджень таких поглядів Шевченка на російське військове середовище миколаївських часів. Отже, в світлі цих поглядів поета та описаних у «Близнятах» із життя Зосима фактів, можна, не вагаючись, ствердити, що Шевченко в значній мірі поясняв моральний упадок Зосима тим, що він пройшов військову освіту й попав у товариство військової «благородної молоді». Саватій, що пішов іншою дорогою, зберіг усі добрі засади, що йому їх прищепляли в дитинстві добрі батьки. Шевченко майже без застережень вірив у теорію Ж. Ж. Руссо про те, що всі люди родяться добрими, а псує їх лише лихе виховання. В російському військовому житті він знайшов переконливе потвердження цієї теорії.

Зустрічаємося ми в повісті й ще з одною цікавою психологічною проблемою. Це все та сама «трагедія серця матері», що їй взагалі так багато своєї творчої енергії віддав Шевченко («Наймичка», Алкидова мати в «Неофітах», на-

решті Пресвята Діва тощо), але тут її Шевченко ускладнив зовсім особливим мотивом: улюблений матірю син — негідник. Парасковія Тарасівна — не рідна мати, але її любов до дітей-приймаків не менша, ніж у матері рідної, особливо ж до негідного Зосі. Вона всупереч логіці фактів (цинічне вимантачування сином грошей у батька, брак висловів якогось почуття в листах до батьків, тяжкі образи від сина, знуцання його над матір'ю) «жаліє» й кохає свого «єдиного Зосю», сльозами своїми змушує чоловіка давати ті гроші невдячному бахурові, хоча й розуміє його упадок, а коли він, уже зовсім позбавлений образу людського, отверто цинічний злочинець-босяк, зневажає матір, загарбує й циндрить чуже добро, вона не знайде для нього ані слів осуду, ані енергії для спротиву: вигнана ним із власного дому, вона й далі його кохає, не гублячи до кінця надії на його моральну поправу. Шевченко взагалі рідко оповідає про те, що думають його герої, — він воліє характеризувати їхні переживання їхніми вчинками та словами. А вчинки й слова Парасковії Тарасівни надто вимовно ілюструють усю безмежність її материнської любови й увесь трагізм її материнського засліплення. Проблема материнської любови, якої ніщо не захитає й не вирве з серця, і в «Близнятах» один із головних мотивів. На цю цікаву психологічну проблему автор не дає жадної відповіді, бо її й нема: це таємниця жіночого серця, серця матері. Він лише хоче ще один раз зацікавити цією таємницею читача, показавши, якою безмежною може бути любов матері навіть до синавиродка. Трагічний стогін безрадної материнської душі: «Зосю мій, Зосю мій, сину мій єдиний» не раз, як лейтмотив, звучить у повісті, щоб і закінчити її тихим сумним таємничим акордом.

Композиційна структура повісті «Близнята» значно простіша від інших Шевченкових повістей. Нема тут передусім складного обрамування сюжету, як деінде. Є в ній, щоправда, чимало другорядних мотивів-епізодів, органічно не звязаних з сюжетом, але вони здебільшого такі соковиті з мистецького погляду або такі цінні з історично- побутового, що, розглядаючи цей твір, не доводиться на це нарікати. Мистецька й історично-документальна вартість

твору, як української побутово-історичної повісти, каже нам вважати його за один із кращих у Шевченковій прозі. Ми дуже мало знаємо український побут 20-х — 40-х р.р. минулого століття, і під цим поглядом «Близнята» — історичний документ першорядної ваги, тим більше, що вийшов він з-під пера такого спостережливого знавця побуту, яким був Шевченко, що, мандруючи по Україні в 40-их р.р., допитливо до того побуту приглядався, а про життя попереднього покоління багато чув і знав. Були то часи, коли Україна втратила вже всякі ознаки колишньої політично-національної незалежності. Не можна сказати, щоб згасли вже останні іскри національного почуття: вони ще жевріли, і свідомість зазнаних національних утрат та кривд, оживлювана згадками про минуле, ще жила, але покоління тих часів не бачило ще виходу з ситуації, не знало, куди йти. Україна була в сліпому куті. На тлі тої тихої драми, що її переживала ціла нація, Шевченко й малює життя дрібно-панської родини, очевидно, як типової соціальної ксмірки, де (поруч із верствою духовного стану) національні елементи життя виявлялися інтенсивніше, ніж деінде. Генеалогія роду Сокирів та дитячі літа Ничипора Сокири — це цікавий екскурс у минуле, ніби прелюдія до самої теми. Цей екскурс чудово ілюструє на прикладі трьох поколінь образ упадку України, починаючи від другої половини XVIII ст. У властивому сюжеті повісти рівнобіжно змальоване життя двох поколінь, з яких молодше виходить на арену самостійного життя вже в 40-х р.р. «Старий сотник» Сокира — епігон традицій гетьманщини, український патріот, яскрава фігура людини: міцних моральних засад, вихований на класичній літературі в Київській Академії, пересякнутий патріотичними настроями «Історіи Русовь», цієї цікавої спроби впорнути українцям ступнево втрачувану ними національну гідність та національний патос. Цей старий пасічник, хоч він і «потомственный дворянинь», але живе головне з праці власних рук, незалежнюючи себе від сучасної соціально-господарської системи. Сокириха — типова постать чистої серцем, наївної хуторянки, доброї матері, дружини й господині. Чесний і добрий Степан Мартинович, «пожежа в чоботях», яскравий тип затурканого, пригнобленого убожеством переясла-

ського бурсака-невдахи, що на очах читача психічно перероджується завдяки тому, що його притулили й зогріли ласкою добрі люди. Цей яскравий тип міг би, окремо взятий, дати матеріял для окремої новелі. Ці центральні постаті — змальовані з натури, повні історичної правди. Серед епізодичних дієвих осіб зустрічаємо й особи історичні: Івана Петровича Котляревського, філософа Григорія Сковороду, о. Івана Леванду. Постать автора перелицьованої Енеїди змальована в повній згоді з історичною правдою: в ній нема ані одної рисочки, що б її не потверджували біографічні матеріяли, опубліковані — доречі — переважно пізніше. Повість «Близнята» тут навіть править за історичне джерело. Згадки про Сковороду — теж дуже цікаві, бо очевидно, походять з даних, зібраних Шевченком од людей, що їх батьки ще добре знали мандрівного філософа. Заслуговує на увагу вболівання автора над тим, що в особі Сковороди Україна могла б мати видатного поета, коли б він не писав своїх віршів отим дивним «язичієм». Шевченко болів душею над кожним змарнованим для національної культури талантом. Щодо інших персонажів, то чи візьмемо Калитиху, чи німця-аптекаря Карла Осиповича, чи архиєрейського співака-пяницю — кожна постать жива, пластична, як пластичні всі сцени й епізоди, що ілюструють тогочасний український старосвітський побут (подорож Сокири до Полтави, подорож архиєрейського хору, візита Ваті до старої Калитихи тощо). Вся повість переткана згадками про історичні пам'ятки української культури, про численні історичні постаті (Базилевська, Оболонський, полковник Свічка, пасічник Прокопович), про релігійне життя та духовенство, про українську літературу тих часів, про тодішній театр, про стару українську школу — все живе й соковите, все в уяві читача викликає живий образ тої неяскової, але так яскраво зображеної Шевченком епохи.

Дослідники слушно вказували на те, що подружжя Сокирів не може не нагадувати гоголівського подружжя «Старосвітських Поміщиків». Але коли в гоголівському архитворі ми бачимо подружжя хуторян-паразитів, що живуть зоологічним життям, то життя Шевченкового подружжя Сокирів — повне глибокого морального змісту. Обидві пари,

як образи тої самої епохи, — образи контрастові. Шевченківські старосвітські поміщики — це ніби бадьора відповідь на безнадійність, якою віяло від багатьох гоголівських творів.

Портрет двох протилежних типів молодого покоління 40-х років — Зосима й Саватія, як образи типові, — теж повні історичної правди. Мав Шевченко з кого списати свого Зосима! Надивився на засланні на таких виродків-героїв, і «Журнал» його — документальне potwierдження історичної правдивости цього образу, як і його відміни — Іполіта з повісти «Нещасний». В безідейній атмосфері миколаївської салдатчини й дикої політичної реакції такі типи розквітали пишним цвітом. Малюючи образ Зосима, Шевченко міг би й «пересолити»: ненависть до того середовища, в якому розквітли «таланти» Зосима, могла б тут до певної міри бути оправданням для Шевченка, але цього не сталося. Не впав він і в інший, протилежний гріх — не зідеалізував і симпатичного йому Саватія. Це чесний громадянин, добрий і вдячний син, що не змарнує ані матеріяльної, ані духової спадщини по батькові, він — патріот, любить рідну літературу й пісню, рідну мову, але він не буде борцем, він ані одним словом, ані одною ризкою вдачі не виявляє духового неспокою, внутрішнього протесту проти дійсности або принаймні хоч стремління до більшої активности. Але саме тому цей портрет і є портретом типового політичного українського інтелігента тієї доби. Коли б Шевченко хоча трохи його зідеалізував, то дав би вже образ програмовий, а не реальний. Правда, Шевченко знав близько цілу групу більш активної української молоді — кирило-методіївських братчиків, своїх «союзників»¹⁾, але більшість із них заламалася вже на слідстві, що ж до сильніших із них — то це були вийнятки, а не типи, а слабші або зовсім замовкли пізніше, або відійшли на більш безпечні позиції. Шевченко, що добре знав покоління 40-их р.р., виявив тут повний об'єктивізм.

Історично-документальну цінність «Близнят» збільшують автобіографічні уступи. Це передусім подані в формі листів Ваті описи автентичних вражінь самого Шевченка

¹⁾ Цікаве, що Саватій кінчить Київський Університет саме в тому році, коли їх арештовано.

з подорожі до Оренбургу, з Орської кріпости, та з походу до Аральського моря в складі експедиції Бутакова. Мистецька вартість цих описів дуже висока, а біографічна — просто безцінна. Другий більший уступ — це епізод про знайомство автора з двома панями біля ганку лаврської друкарні над Дніпром і признання його, що одна з них (дочка) стала його нареченою. Цінні теж автобіографічні згадки поета про думки й настрої, що їх на засланні будили в ньому спомини про Дніпро та дніпровські гори.

Написана з виразним реалістичним наставленням, повість ця, хоч і не позбавлена певної романтики і хоч у ній вжито чимало засобів, властивих ще сентиментальній школі, а проте — це фактично перша свідомо спроба утворення реалістичної історично-побутової повісти з українського життя. З кожної сторінки її віє на нас гарячою любов'ю поета до України, до чесних її синів-громадян, до рідного побуту, званого з національною традицією. Крім темної постаті негідника й ренегата²⁾ Зосима, все в ній осяяне якоюсь особливою ясністю.

Сидячи в темній смердячій казармі, Шевченко шукав духовими очами образів контрастових і витягав із памяти все, на чому колись хоч вряди-годи міг спочити душею на Україні. Чисті серцем українські хуторяни з Переяславщини, змальовані з любовною теплотою, — це дань Шевченкова історичній об'єктивності, яка наказувала йому ствердити, що й серед української дрібно-панської верстви та її оточення існували морально-здорові елементи, що національна свідомість не вмирала в тісному куті «хуторянства», куди загнала її московська перемога.

«Близнята» — найбільш кольористична з національного погляду повість Шевченка.

Література: лише в кількох висловлених думках використано деякі завваги та спостереження з статтей Б. Навроцького („Шевченкові повісти“ в його книжці „Шевченкова творчість“ Х.-К. 1931) та Ф. Якубовського „На узбіччях стежках поета“ (передмова до видання: Тарас Шевченко. Повісти. Повна збірка творів. Вид. „Сяйво“ 1927).

Павло Зайцев.

²⁾ Треба зазначити, що Шевченко спеціально підкреслює, що Зосим змінив своє козацьке прізвище й почав називатися Сокирин.

ПОВІСТЬ
»МАНДРІВКА З ПРИЄМНІСТЮ ТА Й НЕ БЕЗ МОРАЛІ«.

I.

Повість цю в першій її редакції Шевченко написав в останні роки свого заслання. Вперше згадує він про неї в листі до Мих. Лазаревського з 8. XII 1856 р. Посилаючи приятелеві останні п'ять розділів твору, Шевченко пише: «Я Тебе прошу дати... етюд о ві заголовок: „Матрозъ, или старая погудка на новый ладъ. Разсказъ (а не этюдъ). Часть первая“». На підставі цих слів можна припускати, що на титульній сторінці раніше висланих п'яти розділів не було ще конкретного заголовку, а стояло лише «Етюдъ». Коли Шевченко вислав Лазаревському ті перші п'ять розділів, — невідомо: лист, з якими він їх вислав, не зберігся. Зате з цитованого вище другого листа довідуємося, що автор, кінчаючи першу частину, ще сам не знав, яка велика буде частина друга, і гадав, що як вона й буде колись, «то не дуже скоро». Тому він сам у кінці листа висловлював думку, що краще не зазначати під заголовком, що це частина перша. Рукопис твору Шевченко послав Лазаревському в повне розпорядження, тобто згоджуючись, очевидно, на вміщення твору в якомубудь часописі — де пощастить. Першу частину твору Шевченко закінчив 30. XII 1856 р. (така дата під нею), а розпочав її писати не раніше початку жовтня (4. X він скінчив «Художника»).

Одержавши перші п'ять розділів «Матроза», Лазаревський нічого не відписав Шевченкові, а одержавши 17 січня другі п'ять, повідомив його, що перші вже раніше віддав переписувати, а в листі з 11 квітня писав Шевченкові, що переписування й других п'яти розділів теж уже

тими днями буде закінчене і що автограф цілої першої частини вже ним «оправлений і нікому не буде відступлений».

Не знаємо, коли саме Шевченко приступив до писання другої частини твору, але 22 квітня писав Лазаревському, що вже написав і другу частину «Матроза»¹⁾. Оповідаючи, що в цій частині «виразніше зазначилася загальна ідея оповідання», поет повідомляв друга, що має намір написати ще й частину третю, де хоче «свою нехитрую фантазію» «виставити на голо», тобто вповні розгорнути ідею твору. Ні в листуванні поета з Лазаревським, ні в яких інших документах ми не знаходимо вказівок на те, що Шевченко переслав другові також цю другу частину. Знаємо лише, що, одержавши лист Лазаревського з 11 квітня десь у травні, Шевченко 20 травня просив його дати «Матроза» (очевидно першу частину) Кулішеві: «Нехай він його прочитає гарненько та де що побачить, нехай і поправить» (бажання це в більш обережній формі було висловлене й у попередньому листі з 22 квітня). Пізніше Шевченко зайнявся іншою справою: треба було клопотатися про формальне виконання наказу свого звільнення з заслання, а справа ця затяглася аж до серпня. Зрозуміле, що до часу виїзду з Новопетровського форту, підчас довгої подорожі та перших тижнів будь-що-будь вільного перебування в Н.-Новгороді (після 10 років неволі), Шевченко не займався своїм «Матрозом». Але 22 жовтня він уже записує в своєму «Журналі», що йому «спало на думку» проглянути рукопис «Матроза», а 25 жовтня зазначає, що й далі його перечитує та переконався, що «заголовок цього оповідання конче треба змінити», і поки придумав своєму «Матрозові»: «інше, пристойніше імя», назвав його: «Прогулка съ пользою и не безъ морали». Тиждень перечитував поет першу частину. Це була її копія, списана на замовлення Шевченка (очевидно з автографу, висланого Лазаревському) неграмотним прапорщиком Нагаєвим. Копія ця була так неграмотно написана, що це перешкоджало авторській праці: «Доводилось— як каже він — читати по скла-

¹⁾ Шевченко пише матроз, а не матрос.

дах» і не можна було «слідкувати за стилем мови». Перечитавши твір, Шевченко признав, що він «занадто розтягнутий». Не каже нам, чи поправляв його і скорочував, але можна з певністю припускати, що якісь поправки робив, бо інакше не мав би пощо так довго його перечитувати. 31 жовтня Шевченко віддав рукопис ще раз переписати, а 2 листопада мав намір нову копію передати в Москву М. Щепкинові, бо була нагода це зробити, але переписувач спізнився, і Шевченко особисто вручив рукопис М. Щепкинові (29. XII 1857 р.), аж коли той виїздив з Н.-Новгороду, де відвідував Шевченка. Рукопис цей зберігся, і на ньому є власноручні поправки Шевченка: він мав ще багато часу, щоб їх поробити. Щепкин передав рукопис С. Т. Аксакову, і 13 січня з листа Аксакова Шевченко довідався, що «Метрозь» (властиво вже «Прогулка») «нарешті рушив з місця»: Аксаков передав його Каткову, редакторові «Русского Вѣстника».

Цей лист Аксакова не зберігся, але з відповіді Шевченка знаємо, що його «Прогулку» Аксаков прийняв «сердечно, по-дружньому». Це так потішило й заохотило автора, що він зараз же взявся опрацювати й другу частину. Очевидно, мав її брульйон, писаний у Новопетровському. Цілий місяць працював він над нею, тепер уже власноручно переписуючи і, очевидно, поправляючи її першу редакцію: почав 14. I, а скінчив 16. II. Підчас цієї роботи, на початку лютого, дістав він листа від П. Куліша, в якому той безоглядно гостро зганив його прозову творчість. Шевченко сам викликав гострий присуд Куліша, бо звернувся до нього за порадою, що має робити з своїми повістями²⁾. Однак, Кулішевез критика не спинила цієї праці: Шевченко, очевидно, покладався більше на Аксакова й надавав значення тому, що твір свій опрацював наново. Про цей лист Куліша ми навіть не знаходимо жадної згадки в «Журналі» Шевченка, де він часто занотовував факти значно дрібніші. Скінчивши переписування другої частини твору, Шевченко після нарікання на цю «найприкрішу, по-

²⁾ Куліш прочитав «Матроза» (першу частину) й «Княгиню». Критика Куліша докладно зацитована в т. VI, стор. 303.

дібну до салдатської муштри» працю, зазначив у «Журналі», що «треба буде ще раз прочитати це рукоділля», щоб його оцінити. Занотував при цьому: «Як його прийме С. Т. Аксаков? Мені страх як хочеться йому подобатись, і тільки йому». Під вражінням щасливого закінчення тяжкої праці Шевченко написав листа Аксакову. З цього листа довідуємося, що Шевченко покинув думку про написання третьої частини «Прогулки», що мав її рік перед тим: писав, що скінчив «другу й останню частину». Згадував при цьому, що перша частина видалася йому «розтягнута й млява», називав її «далеко не майстерною», а себе «дебютантом» і «учнем», що шукає «щирого суда й ради», і просив судити «Прогулку» «щиро й милостиво», а про другу частину ще сам не мав виробленої думки і хотів іще раз її прочитати. Рукопис другої частини, мабуть, особисто вручив Аксакову, бо за три тижні вже виїхав з Нижнього Новгороду до Москви.

Хоч Аксаков тоді слабував, але 15 квітня він повідомив Шевченка, що вже читає другу частину і що, коли дочитає, то висловить свою щирю думку. Лист Аксакова посередньо вказує на те, що Катков не прийняв «Прогулки» до друку: тепер уже Аксаков повідомляв Шевченка, що рукопис першої частини він передав М. О. Максимовичу, співредакторові «Русской Бесѣды». Шевченко знову просив Аксакова, щоб висловив свою думку про «Прогулку»: «Мені конче потрібна думка чутливого і благородного мистця». Думки самого Аксакова довелося ждати аж до липня. Повідомляючи Шевченка, що й Максимович одмовився друкувати «Прогулку» в сучасному її вигляді, Аксаков писав: «Не раджу Вам друкувати цю повість: вона без порівняння нижча від Вашого великого поетичного таланту... Ви — лірик, елегіст: Ваш гумор — невеселий, і жарт не завжди забавний. Правда, де Ви торкаєтесь природи, там усе у Вас прекрасне, але це не викупує хиб цілого оповідання».

Дякуючи Аксакову за щиро висловлену думку, Шевченко відписав йому: «Ви мені сказали те, що я сам давно вже думав, та — не знаю чому — не відважувався сказати...» «Я Вам тричі вдячний за Ваше щире, пряме слово: воно освітило мені шлях, яким я йшов помацьки»,

З наведених вище з можливою докладністю даних та з опису автографів і рукописних копій повістей Шевченка, зробленого С. Єфремовим, впливає, що напевно існували такі рукописи «Матроза»-«Прогулки»: I. Першої частини: 1. власноручний автограф з датою 30. XI. 1856, пересланий 8. XII. 1856 Лазаревському, 2. копія, зроблена, мабуть, з попереднього тексту Нагаєвим у Новопетровському форті (перечитана й поправлювана Шевченком в Н.-Новгороді в жовтні 1857); 3. копія з того тексту, зроблена потім незаним переписувачем, виправлена Шевченком і вислана Аксакову 29. XII 1857 р. II. Другої частини: 1. власноручний автограф поета, скінчений перед 22 квітня 1857 в Новопетровському, 2. власноручний автограф, з датою 16. II. 1858, правдоподібно переписаний в Н.-Новгороді з попереднього, напевно з значними поправками й відмінами.

З п'яти перелічених вище збереглися лише два рукописи: власноручна, поправлена автором, нижгородська копія першої частини та нижгородський автограф другої. Обидва ці рукописи — в Укр. Академії Наук у Києві. З них твір і був опублікований у 1887 р. (VII—VIII кн. «Київської Старини»). Всі інші рукописи першої, новопетровської, редакції — не знайдені ще й досі, серед них і опрацьований Лазаревським автограф першої частини. Отже, ми знаємо цей твір лише в його останній, нижгородській, редакції. В ній автор дав йому заголовок: «Прогулка съ удовольствіемъ и не безъ морали». Це була вже третя назва.

II.

Як ми бачили вище, над жадним із своїх прозових творів Шевченко так довго й так пильно не працював і жадного з них з такою енергією не намагався надрукувати, як саме «Мандрівку». У «Мандрівці» ми зустрічаємося з одним майже винятковим літературним фактом: автор сам оповідає про г е н е з у свого твору — про те, як «зав'язвся вузол» «описаної події». Шевченко пише, що в ч. 1 часопису «Морской Сборникъ» з 1855 р. прочитав він, як якийсь молодий матрос-інвалід, коли від ранених домагалися, щоб

вони самі висловилися про форму бажаної нагороди, «із сльозами на очах просив звільнити його рідну сестру від кріпацтва». Цей благородний учинок заповнив фантазію поета, і він надумався це описати.

В згаданому Шевченком місячнику «Морской Сборникъ» ми справді знайшли згадку про такий факт. У тому відділі книжки, де зібрано дані про вбитих та ранених офіцерів і салдатів, є хронікерська нотатка про те, як урядовець Крилов запитував севастопольських інвалідів, чого б вони бажали для себе або для своєї рідні. Відповіді були різні: деякі просили, щоб їх пущено до дому; деякі — грошової допомоги для своїх родин; знайшлися й такі, що просили звільнити їх дітей з кантоністів; багато більше було таких, що покладалися «на милосердіє начальства», а ще більше таких, що просилися назад, на фронт, щоб помститися на ворогах, і лише один попросив увільнити його сестру з кріпацтва³⁾.

Фантазія поета почала наділяти цього скромного героя конкретними прикметами, ставити його в цікаві ситуації і відповідно їх декорувати. «Простий і звичайний собі вчинок простої людини — каже поет — в душі моїй малювався яскравими, променистими барвами». На тлі егоїзму та морального убожества освіченої верхівки безкорисливий вчинок «бідлаха, покаліченого матроса» здавався Шевченкові що далі, то «вищий і благородніший»: «він оддав усе сестрі, а собі не зоставив нічого, крім торби та милиці» — «подвиг не зовсім звичайний». І в поета виникла думка «цей простий сюжет прибрати в форму героїчної поеми, або...» Але навіть не сказавши, яка ще інша форма приходила йому до голови, Шевченко з переконанням стверджує: «Але ні, ніяка інша форма поезії, крім поеми, не підходить до цього сюжету: поема, або нічого. І я почав творити поему». З дальшого авторового оповідання довідуємося, що свій сюжет він мав розгорнути на тлі трьох головних картин: 1. страшний четвертий бастион у Севастополі, 2.

³⁾ Докладніше про це — в примітці до стор. 165 «Мандрівки».

ще страшніший тамошній шпиталь і вкінці — 3. зустріч вільної вже сестри з героєм братом у їх рідному селі на тлі розкішного весіннього українського пейзажу. «Канва готова, залишилося тільки дібрати тіні», і, «не залишаючи без уваги і головного ефекту», поет «почав був і тіні розкладати». Здійсненню цього плану деякий час перешкоджали різні обставини, але поет не переставав його обмірковувати. Пізніше в сонній візії страшної бурі Шевченко чув мелодії українських дум (про Олексія Поповича та Івася Коновченка), а потім побачив уві сні спочатку шотландського барда, що несподівано обернувся в українського лірника. Ранком поет, згадавши героя майбутньої своєї поеми й його сестру та свій сон, прийшов до висновку, що в поемі цій йому треба наслідувати стилістичну форму українських дум (а перед тим він шукав різних зразків у всесвітній літературі). Увечері прийшов творчий настрій, викликаний думками про українські історичні думи, ці «щирі, сумні», «сумовито-солодкі пісні», і поет пірнув думками в українське «минуле бурхливе життя». «Очарований думами», «настроений на їх сумовитий тон», Шевченко приступив уже був до поеми, взявши для неї й мотто з думи про Олексія Поповича, але пережив іще момент нервового напруження — згадав найщасливіші дні своєї молодости й кілька разів плакав. «І ці благодатні сльози — оповідає він — оновили, воскресили мене, я відразу почув ту свіжу, живу силу духа, що одна може утворити чудо в нашій уяві, передо мною відкрився чудесний, дивовижний світ найчарівливіших, найпрекрасніших образів». Поет «почув небесну гармонію», «був охоплений воскреслим духом живої, святої поезії». «Заспокоївшись трохи й упорядкувавши свої розбурхані думки», Шевченко взявся за роботу і за десять день, протягом яких був виключно зайнятий поемою, удосвіта скінчив її — «написав останній вірш, поставив крапку, поклав перо, зідхнув, перехристився й промовив: «Слава Тобі, Господи!». Далі знаходимо в повісті ще дві згадки про поему. 1. Як поет знову брався до неї, але «діло не йшло влад»; тоді він сховав її, щоб «вилежалась»; 2. як він, їдучи до Курнатівки на весілля, переробив поему «на цю скромну „Мандрівку”».

Беручи під увагу, що все це ми вичитали не в сухому документі, а в мистецькому творі, ми можемо віднести до авторської фантазії признання поета, що він писав і скінчив поему «Матрос», можемо сумніватися, що описані поетом цікаві психічні явища, які супроводили творчий процес (сонна візія, згадки про молодість та сльози, що викликали творче напруження), були зв'язані саме з поемою, та припускати, що Шевченко довільно відніс їх у повісті саме до цієї поеми, тощо, але нічим не можна збити таких фактів: 1. Шевченко усвідомлював собі, що цю тему добре було б опрацювати в формі поеми, 2. мав принаймні в уяві скристалізовану «канву» (сюжетові підвалини), 3. прийшов до певних висновків і про відповідну для твору стилістичну форму. Коротше кажучи, Шевченко мав загальний композиційно-стилістичний план героїчної поеми, темою якої мало бути прославлення шляхетного вчинку кріпака-матроса.

Повстає тепер питання, чи думка про поему виринула в нього зараз же після того, як він прочитав про «благородний вчинок» матроса (як він це сам оповідає), чи вже в процесі творення повісті. Могло бути й так, і так⁴⁾. На оборону кожного з обох можливих поглядів можна зібрати поважні аргументи. Але для того, щоб усвідомити собі причини мистецьких хиб «Мандрівки», що їх відчував і сам автор, і його прихильні критики, це цікаве питання — неістотне. Важливе те, що в даному творчому процесі яскраво змагалися два чинники: сюжетове

⁴⁾ Зберігся один невеличкий уривок з якогось твору Шевченка, що його всі відносять до подій Кримської війни:

Мій Боже милий, знову лихо!
 Було так мило, було тихо,
 Ми заходились розкувать
 Своїм невольникам кайдани, —
 Аж гульк!... І знову потекла
 Мужицька кров... Кати вінчанні,
 Мов пси голодні за маслак,
 Гризуться знову...

Можна припускати, що цей уривок — з прологу до розпочатої, та не скінченої поеми «Матрос» (в стилі прологів до «Єретика» та «Неофітів»).

наставлення автора з безсюжетовою по суті формою опису подорожі, вибраною для прзового твору. Вийшов твір «компромісовий»: без виразного сюжету.

Форма твору, вибрана Шевченком, мала вже дзвню традицію — ще від половини XVIII в. («Сентиментальна подорож по Франції» англ. письменника Л. Стерна). В Німеччині її використовували дуже видатні письменники (від Гете до Гейне), в Росії її започаткував Мик. Карамзін (Письма русск. путешественника), за ним пішли менш видатні письменники, які між іншим дали кілька «подорожів» по Україні. Нарешті Гоголь взяв її для свого цілком реалістичного роману «Мертвые души» (пригоди П. І. Чичикова). Але форма ця надається лише до таких творів, де сам автор або один його герой є єдиним звязком, що лучить окремі епізоди та мотиви твору. «Мандрівка» — не такий твір. Автор мав в уяві складний сюжет, а тому йому довелося вживати різних складних засобів, щоб розповісти читачеві про все, що треба йому знати, поки він віч-на-віч зустрінеться з головними героями, що їх наявність у повісті обумовлена була самим завязком сюжету (у Шевченка «вузлом»). Хоч уява автора інтенсивно працювала над ~~над~~ створенням яскравого сюжету на тему благородного вчинку матроса, а перенести його в пластичних образах в оповідання в вибраній для твору формі (опис подорожі) було тяжко, майже неможливо. Ця колізія між формою й сюжетом переслідувала поета до того часу, аж опинився він на шлюбі, а потім на весіллі Гелени. Тут уже маємо виразний фрагмент сюжету — частину її життєвої історії. Далі знов починається відхилення від нього. Отже, в повісті маємо і реальний сюжет (розвиток дії, як вона переходить перед очима читача), і де-не-де прориваються мотиви сюжету ідеального, що був в уяві письменника. Його початок не тяжко реставрувати з окремих дрібних згадок та натяків автора. Так би мовити, за кулісами дії опинилися такі найяскравіші моменти: спроби поміщика примусити Олену до того, щоб зробилася його підложницею, оборона її дівочої чести братом, віддача його до війська поміщиком, дальші заходи Курнатовського, щоб змусити Олену підда-

тися, її героїзм у боротьбі з його розпусними жаданнями, моральні терпіння матроса на війні, коли він згадував про улюблену сестру (вони, очевидно, були причиною його «благородного вчинку»), втрата ним руки на страшному 4-му бастионі в Севастополі (на тлі загальної картини страшного бою), страшний шпиталь у Севастополі (страждання ранених) і на тлі цього дантейського образу — несподівана шляхетна просьба матроса увільнити сестру з кріпацтва... Все це не втілювалося в конкретні образи, і коло постаті матроса Шевченко певного, виразного сюжету не створив. Але, як слушно ствердив критик Ф. Якубовський, «не можна сказати, щоб твір цей тяжко читався, був мало приступним для читача. Через насиченість другорядними для сюжету епізодами, спостереженнями, міркуваннями він читається досить легко і з цікавістю». Крім того, він вийшов і «не без моралі» (моральних висновків): читачеві не треба її й дошукуватися, — автор сам в одному уступі каже про поміщиків-кріпосників, що надуживали своєї влади: «Цих розпусників, беззаконників захищає від канчука закон, а через те їх треба й належить карати й ганьбити дрюкованим словом, як огидливих моральних виродків». Коротше й ширше: кріпацтво треба скасувати. Ідея ж твору, що її автор, як сам каже, хотів «розгорнути» — це теза, що селяни-кріпаки й вільні люди інших станів (не поміщики) своєю духовою й моральною культурою стоять вище представників упривілейованого поміщицького стану.

Чому Шевченко вибрав форму опису подорожі для свого твору? Тому, що форму цю вже не раз сам частинно випробував і тому, що вона була вже випробувана багатьома авторами, що проводили моралізаційно-навчальну тенденцію в своїх творах. Вона давала їм змогу легше провадити розмову з читачами, за нею зрештою була вже певна революційна традиція («Путешествіе изъ Петербурга в Москву» Радіщева), звязана з боротьбою проти кріпацтва. Шевченкова сатира була завжди свідомо-революційною. Мистецький бік справи Шевченко готовий був принести тут у жертву політичній тенденції. Ми з літературної історії твору знаємо, як він прагнув, щоб цей твір був видрукува-

ний, хоча й бачив його «розтягнутість і млявість» і сам казав, що він «далеко не майстерний».

«Майстерності» виконання твору перешкоджала і ще одна коллізія: боротьба двох стилів. Шевченко, приступаючи до писання «Мандрівки» і пишучи її, безперечно мав реалістично-натуралістичне наставлення, а мало не всі твори вибраного ним жанру, що їх він добре знав, мали сентиментальну традицію, і він увесь час підлягав їх стилістичному впливові. Вийшов твір найвиразніше двустилевиий.

У формі опису подорожі Шевченко в «Мандрівці» співав «старую погудку на новий ладь»: знову малював ширші побутові картини й ряд постатей все з того ж таки зачарованого світу пансько-кріпацьких відносин на Україні. З одного боку стоять пани, здеморалізовані й зіпсуті своєю владою над кріпаками й необмеженою свободою в задоволенні своїх пристрастей та забаганок. До них належать: ротмістр Курнатовський — гидкий тип розпусника; «родич автора і його жінка (нібито авторова «кузина») — люди зіпсуті ситим, позбавленим вищих інтересів життям. Зовсім окремо стоїть постать панни Дороти, нещасливої жертви потворного родинного життя Курнатовських, — мати ротмістра, що виступає в повісті, як наймана господиня й гвернантка його нареченої. Про її таємничу трагедію сам автор довідується нібито в кінці повісті. Спочатку він виявляє антипатію до чудної старої панни. Це свідомий засіб — заінтригувати читача. Нещаслива Дорота — добра й чесна істота, і автор сам зміняє до неї своє відношення. Як антитеза стоять типи селян: сам герой повісти матрос, його сестра Олена, Прохір та інші персонажі з кріпацького світу, всі, як один, наділені симпатичними, принадними рисами. По-за двома контрастивими світами панів та мужиків стоїть, як ясна пляма, ідеальне подружжя Прехтелів, разом із дочкою, київською інституткою. Але Прехтель людина не тутешня, захожий німець з вищою освітою. Цього чесного чужоземця автор змальовує, як людину, психічно чужу місцевій вищій сфері, зате дуже близьку до нашого простолюддя. Нарешті в особі Трохима, свого

вільнонайманого слуги з міщан, автор робить спробу змалювати напівкомічний тип чесного, незіпсутого своїм льокайським станом парубка, з щирим нахилом до освіти; треба визнати, що фігура Трохима, як і діда Прохора, вийшли найбільш вдалими і живими. Натомість образ самого героя повісти, матроса, вийшов дуже блідий, саме тому, що автор показує його нам тоді, коли він уже виконав свій головний вчинок, і йому, так би мовити, нема вже що далі робити. Автор віддає його в науку Трохимові й одружує з київською інституткою, дочкою Прехтелів. Героїню повісти, матросову сестру Олену, змалював Шевченко ніжними, світлими фарбами. Видно, що поет з її образом зжився. Її історія й зробилася властивим сюжетом твору. Спочатку справа стояла інакше: в первісних задумах, очевидно, яскравіше виступав її брат (і назва твору була «Матрос»). На її історію Шевченко переніс один із вистражданих у серці мотивів — силуваної любови (пор. «Марину»), перед якою вона щасливо борониться. Кохання Олени до розпусника Курнатовського психологічно зовсім не вмотивоване й не зясоване, як не вмотивоване й не зясоване і пізніше переродження розпусника й кар'єра Курнатовського в доброго господаря й сім'янина. Констатуючи це, треба, однак, мати на увазі, що поет не написав третьої частини повісти, а все, що в ній мало бути, переніс, очевидно, на закінчення другої, де ми все це в коротких згадках і маємо. Взагалі в дуже однобічному й різкому розподілі чорних і світлих барв полягає головна хиба Шевченкової повісти, але це — результат його непримиренного наставлення до поміщицької сфери, яку він, хоч і знав, але психологічних рис її вхопити не міг.

Коли ми звернемо увагу на змалювання побуту українського Правобережжя 40-х років, то тут треба визнати неабияку артистичність малюнку. З побутових моментів треба підкреслити дуже влучний і цікавий опис подорожі з Києва через Васильків і Білу Церкву на Звинигородщину й характерних містечкових типів того часу, особливо жидівшинкаря та факторів. Цінні теж описи двох дворів-маєтків у Будищах і Курнатівці, їх зовнішнього вигляду та побуту їх господарів. В мемуарній літературі не одна з подробиць,

описаних Шевченком, знаходить собі потвердження. Навіть при певних сатиричних прибільшеннях автора в цих описах видно результати його пильних спостережень. Опис священничого дому заслуговує на особливу увагу.

В «Мандрівці», як і в інших повістях Шевченка, виразно виступають моменти автобіографічні: диякон-маляр Єфрем з Лисянки — це особа історична, згадана і в автобіографії: від нього втік Шевченко, побачивши, що нічого не навчиться від нього. Друга надзвичайно яскрава згадка — про епізод з купленою лямпою, коли поет жив разом із Штернбергом у Петербурзі. Опис подорожів у повісті — безперечно автобіографічний. Шевченко в усіх тих околицях не раз бував (1843, 1845, 1846 р.р.). Знайомство з о. Савою Нестеровським, що його автор згадує в повісті, — теж автобіографічне. Батько о. Сави був учителем Шевченка.

О. Кониський готовий був дослівно приймати описи подорожів у цій повісті. Треба, однак, зазначити, що це небезпечно. Нема, напр., жадних підстав гадати, що подорож свою 1845 р. до Києва Шевченко зробив разом з Софією Самійлівною Прехтель. Більше даних за те, що під прізвищем Прехтелів описані знайомі Шевченка Дрекслери з Хорольщини.

Не можна не пригадати, що в образі «кузини», яку так суворо картає поет у своїй повісті за її духову порожнечу (часто узагальнюючи й поширюючи свої докори трохи не на всю прекрасну половину людського роду), відбилося розчарування поета в жінках після розчарування його в дружині коменданта Новопетровського форту — в Агаті Усковій: в його обуренні на «кузину» з її пристрасть до карт не можна не пізнати такого самого обурення на пані Ускову, що його висловлював Шевченко в своїм листі до Бронислава Залеського 10 квітня 1856 р. Ті самі мотиви розвинуті теж і в повісті «Художник», де Шевченко оповідає, як він «у закутку майже безлюдному, далеко від людей цивілізованих» закохався був у красуню, що залетіла була в цей закуток, але скоро в ній розчарувався, бо вона грала в карти, а для Шевченка не було ні-

чого огидливішого, »як бачити молоду, прекрасну жінку за таким бездушним заняттям«.

Взагалі »Мандрівка« дає багато цікавого матеріалу для характеристики світогляду великого поета та його поглядів на літературу та мистецтво, зокрема на малярство. Розкидані в різних місцях повісти уваги поетові показують нам іще раз його високу освіту.

Зустрічаємо в »Мандрівці« кілька описів природи (краєвиди в Будищах та Курнатівці) й надзвичайний своєю образовою силою опис візії бурі. Описи ці належать до архитверів у прозовій спадщині Шевченка.

Треба зазначити, що в »Мандрівці« виразно брешуть і українські національні мотиви (як у »Капітанші« та »Близнятах«): це уваги Шевченка про Тимка Падуру, про Лисянку, порівняння українських дум із Гомером, міркування про вагу рідної мови в ділі освіти та інше. Це зайвий раз свідчить, що Шевченко в своїх російських повістях залишався самим собою: великим українським патріотом і вірним сином свого народу, що про його він тільки й думав та болів душею на далекому засланні, у неволі.

Література: для літературної історії твору використано: згадані в тексті листи Шевченка до Лазаревського, П. Куліша та Аксакова (т. X нашого вид., стор. 144-145, 160, 166, 195, 202); записки його в »Журналі« (т. IX нашого вид., стор. 162, 163, 164, 166, 192, 193), листи до Шевченка М. Лазаревського, П. Куліша й С. Аксакова (стор. 274, 277, 297, 306-308 в т. II Творів Шевченка вид. У. А. Н. (1929). — коротквй опис рукопису »Мандрівки« (що зберігся) дав С. Єфремов у статті »Спадщина Кобзаря Дармограя« (»Україна«, 1925, кн. I-II). Про композицію твору децю писали: Ф. Якубовський в статті »На узбіччях стежках поета« (в випданні Тарас Шевченко. Повна збірка творів, вид. »Сяйво«, Київ 1927) та Б. Навроцький у статті »Шевченкові повісті« (в збірці статтів автора »Шевченкова творчість« К. 1931). — Деяких автобіографічних моментів у »Мандрівці« торкався О. Кониський у своїй »Хропіці« жптя Шевченка (описаних у повісті подорожей, знайомости з о. С. Нестеровським, Прехтелямв) та С. Єфремов (відгуки роману з А. Усковою) в докладшому коментарі на стор. 268-272 т. III Творів вид. УАН. Пор. також стор. 319-321 в т. VI в статті М. Рудницького. — Уступ про генезу й композицію твору в одій статті — пера П. Зайцева.

Д. Дорошенко і П. Зайцев.

ПОКАЖЧИК ІМЕН.

1. До повісті «Близнята».

- Абаза** — 53
Авраам, праотець — 129
Автор «Історії Русовъ» [у Шевченка Ю. Кониський] — див. Кониський.
Автор «Писемъ изъ Финляндіи» — 127
Андрій Первозваний, св. ап. — 138
Афанасій [Пателлярій] св., патріарх — 43, 45, 57
Базилевська, поміщиця — 43, 57
Бірон Карло, ген. — 26
Боратинський Є. — 82
Борис св., кн. — 14, 15, 29, 133
Бортнянський Д. — 20
Брюлов Олександр — 100
Варвара, св. великом. — 30, 32, 142
Вергілій — 25, 72, 75
Вишневецька Раїна, кн. — 43
Вишневецький Ярема, кн. — 43
Гайдн Й. — 139.
Гапка, служниця І. П. Котляревського — 46, 47, 58, 69, 70, 79, 88, 89, 90, 96
Геродот — 129
Гліб св., кн. — 39
Гоголь М. — 76, 77, 78
Головатий А. — 17
Гомер — 19, 25
Горацій — 19, 26
Гориня — 49, 138
Гребінка Є. — 8
Гречка Гр., о. — 17, 18, 19, 20, 21, 22, 85, 129
Гулак-Артемовський П. — 26
Гете — 30
Глюксберг — 77
Давид, пророк — 19, 25, 129
Данилович — див. Мешников.
Діоген — 27
Дустан, батир — 120
Дюма-батько О. — 14
Еккертсгавзен К. — 8
Єгоров Олексій — 8
Єруслан Лазаревич — 11
Єфрем Сирин, св. — 17, 97, 132, 133, 137
Зороастер — 7
Зосим, св. — 13, 63, 126
Іван Воїн, св. — 10
Іван Многострадальний, св. — 32
Іваненко, полк. переясл. — 16
Карамзін Мик. — 127
Карпо, слуга І. П. Котляревського — 58, 88
Катерина II — 28
Кичка Ярмола — 17
Климовський, козак-поет — 67
Кониський Ю., архиєп. — 14, 21, 25, 66, 67, 101, 129
Копейкін, капітан — 79
Котляревський І. П. — 27, 45, 46, 47, 49, 58, 60, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 88, 96, 106

- Коцебу А. — 30
 Крижанівський, полк. — 26
 Куракін Олексій, кн. — 27
 Курганов М. — 7
 Кушка Діонісій — 16
- Лапа, розбійник — 145
 Леванда Іван, о. — 17, 20
 Липинський Карло — 86
 Лівій Тит — 32, 41, 43, 97, 112
 Лукашевич Яким — 20
- Мазепа Ів. — 15, 28, 139
 Мартін Джон — 118
 Маруся [Чураївна] — 66, 67
 Марцінкевич — 80
 Матвеев, маляр — 28
 Микола Святоша, св., кн. — 139
- Мирович Ів., полк. — 28
 Меншиков О. Д. — 28
 Мойсей Угрин, св. — 135
 Мурчисон — 125, 126
- Н., приятель І. П. Котляревського — 69
 Наполеон І — 21, 76, 78
 Неминай — 82
 Нестеровський Лука, о. — 34, 41
 Ноздрьов — 92
- Оболонський Вол. О. — 57
 Одін — 138
 Олексій Михайлович, цар — 15
 Основяненко Грицько — 82
 Оссіян — 87
 Отрок кн. Бориса — 133
- Павлов, мистець-маляр — 118
 Пенелопа — 88
 Петро І — 28, 67
- Петро ІІІ — 15
 Пламенац Н. Д. (Пламенчиха) — 57
 Прокопович П., пасічник — 24, 64, 65, 75
 Пугачов Омелян — 100, 110
 Пушкар Мартин, полк. — 88
- Радивил К., кн. — 44
 Раїм, батир — 124
 Репніна В. О., княгиня — 59
 Ротшільд Мейер — 24
 Рюїздаль Я. — 14
 Рязанов — 83
- Саватій, св. — 13, 63, 126
 Свічка Л. М. — 44, 56, 57
 Свічка Мик., полк. — 20, 21, 24
 Свічка Настуся — 57
 Святополк Окаянний, кн. — 14
 Сен-Жорж — 80
 Сенчилло - Стефановський (Сенчило) — 132
 Скворода Гр. — 17, 19, 20, 27, 67
 Сиволапиха, міщанка — 142
 Соловій-розбійник — 52
- Тальйоні Марія — 17
 Текелій, ген. — 17
 Трощинський Дм. — 45
- Флаксман Дж. — 114
- Хмельницький Богдан — 15, 28, 74, 146
 Шаховской О. О., кн. — 27, 67
 Шіплер — 30
 Юстин-філософ — 97, 133

2. До повісти «Мандрівка».

- Авдієва А. — 183
 Аврора — 223, 257, 281
 Актеон — 243
 Альбоні М. — 307
- Бавкида — 284, 303
 Байрон — 159
 Барішполець, прокурор — 313
 Бекон Фр. — 272

- Беретті В. — 306
 Берклей — 160
 Браунстут — 160
 Варвара, св. великомуч. — 309
 Веста — 235
 Вельгорський, гр. — 293
 Вольтер — 187
 Вувермен Ф. — 277
 Гаркуша — 235
 Геба — 161, 162, 284, 287, 288
 Гелена, жінка Менелая — 276
 Гнідич — 201
 Гоголь М. — 172
 Гомер — 201
 Гудовичева, гр. — 285
 Гамбс — 239
 Гете — 175, 176
 Гутенберг — 176
 Давид, пророк — 213
 Даниїл, пророк — 283
 Дармограй, мистець (Шевченко Т.). — 282
 Діана — 243
 Должиков — 186
 Дон-Жуан — 191, 196
 Доннерберг — 205
 Доу Жерар — 269
 Єфрем, диякон-маляр з Богуслава — 182, 210
 Євстахій Плакида, св. — 196
 Залізник Максим — 182
 Іванішев М. Д. — 308
 Ілля Муромець — 176
 Іскра Ів., полк. — 277
 Калам О. — 180, 297
 Каналетто (Белльйотто) — 222
 Канова — 225
 Кастор — 310
 Катерина II — 187
 Кернер — 175, 176
 Кішка Самійло — 202
 Клодт П., бар. — 205
 Коловрат, графиня — 224
 Кониський Ю., архиеп. — 21†
 Коновченко Ів. — 200, 202
 Корецькі, князі — 234
 Кочубей В. Л., ген. суддя — 277
 Курочкін В. — 313
 Лаокоон — 205
 Лафатер — 176
 Лукулл — 189
 Мафусаїл — 296
 Медичі Катерина — 183
 Меркурій — 161, 162, 286
 Мойсей, пророк — 162
 Морфей — 165, 167, 286, 287
 Мстислав Хоробрий, кн. — 234
 N. N., піл (Святайло) — 277
 Нестеровська Євдокія — 211
 Нестеровський Сава, о. — 207, 210, 211, 216, 220, 221, 226, 227, 274, 279
 Овідій — 248
 Огінський — 244
 Олексій Попович — 200, 202
 Оріон — 223
 Отелло — 224
 Падура Т. — 158, 159
 Парис — 270
 Перкенс — 160
 Подобайло, писар [читай Кованько] — 277
 Поллукс — 310
 Прозерпіна — 255
 Псіхея — 225
 Пушкін О. — 291
 Растреллі Б. — 172
 Рафаель Санті — 225
 Рембрандт — 196
 Рені Гвідо — 213
 Рівольєр [?] — 225
 Ротчев А. — 255
 Рубенс — 226
 Рюїздаль Я. — 215
 Рязанов — 314

- Саді** — 205
Скальковський А. — 159
Скоропадський Ів. — 189
Скотт Вальтер — 214, 215
Твардовський — 160, 161, 162
Терпсіхора — 253
Ф., учитель мінералогії — 307
Філемон — 284, 303, 304
Фортуната — 205
Франклін В. — 295
Хмель Михайло — 182
Хмельницький Б. — 182, 211
Чалий Сава — 202
Чацький (з «Горе оть ума»
Грібоєдова) — 183
Шамполіон — 255
Шварц Б. — 225
Шіллер — 175, 310, 311
Штернберг В. — 205, 215
Язвінський — 298
Ярослав [II Всеволодович,
кн.] — 234

З М І С Т :

ПЕРЕДМОВА	3
БЛИЗНЯТА. Повість	5
МАНДРІВКА З ПРИЄМНІСТЮ ТА Й НЕ БЕЗ МО- РАЛІ. Повість	153
Примітки до повісти «Близнята» П. Зайцева	317
Примітки до повісти «Мандрівка з приємністю та й не без моралі» Д. Дорошенка і П. Зайцева	341
ПОЯСНЯЛЬНІ СТАТТІ:	
Павло Зайцев: Повість «Близнята»	355
Д. Дорошенко і П. Зайцев: Повість «Мандрівка з приємністю та й не без моралі»	364
Показчик імен	378

Повне видання творів ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

- Т. I Поезії до року 1843 з передмовою до цілого видання Президента Головної Ради НТШ проф. Р. Смаль-Стоцького.
- Т. II Поезії за 1843—1847 рр.
- Т. III " 1847—1857 рр.
- Т. IV " 1857—1861 рр.
- Т. V Назар Стодоля. Різні твори.
- Т. VI Повісті: Художник. Наймичка. Варнак.
- Т. VII " Княгиня. Музика. Нещасний. Капітанша.
- Т. VIII " Близнята. Мандрівка.
- Т. IX Журнал.
- Т. X Листи.
Редактор тт. I—X — П. ЗАЙЦЕВ.
- Т. XI Т. Шевченко, як маляр (160 репродукцій малюнків).
Автор розвідки — Д. АНТОНОВИЧ.
- Т. XII Т. Шевченко в чужих мовах. Переклади Шевченка на інші мови.
Редагує — Р. СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ.
- Т. XIII Збірник статей про Т. Шевченка та його творчість.
В тому ще ніде надрукована праця Ю. КЛЕНА.
- Т. XIV Бібліографія творів Т. Шевченка та праць про нього.
В. ДОРОШЕНКО.

Автори поясняльних статей і дослідчих праць, друкваних у цьому Повному Виданні Творів Т. Шевченка:
Антонович Д., Білецький Л., Бриг І., Дорошенко В., Дорошенко Д., Дубицький І., Зайцев П., Кордуба М., Лепкий Б., Лотоцький О., Луців Л., Маланюк Є., Сірополко С., Січинський В., Смаль-Стоцький Р., Смаль-Стоцький С.
і Чижевський Д.

ВИДАВНИЦТВО МИКОЛИ ДЕНИСЮКА

MYKOLA DENYSIUK PUBLISHING COMPANY
2228 W. Chicago Ave., Chicago 22, Illinois

Т. ШЕВЧЕНКО ✠
VIII